

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

EBÜ'L-‘ATÂHİYE’NİN DÎVÂN’ININ DİNÎ
MOTİFLİ TENÂS (METİNLERARASILIK)
AÇISINDAN İNCELENMESİ

Elvin BAGHIROV

2502190649

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ali BULUT

İSTANBUL – 2025

ÖZ

EBÜ'L-'ATÂHIYE'NİN DÎVÂN'ININ DİNÎ MOTİFLİ TENÂS (METİNLERARASILIK) AÇISINDAN İNCELENMESİ Elvin BAGHIROV

Bu çalışmada Birinci Abbasî dönemi şairlerinden Ebü'l-'Atâhiye'nin divanında geçen dinî motifli tenâs (metinlerarasılık) içerikli şiirlerin incelenmesi yer almaktadır. Şairin, özellikle zühd içerikli şiirlerinde, Kur'ân-ı Kerim ve hadislerden yaptığı metinlerarası alıntılar ve bu metinlerle kurduğu etkileşim, çalışmanın odak noktasıdır. Ebü'l-'Atâhiye, şiirlerinde insanı manevi değerlere yönlendirme çabası güderken, dinî kaynaklara ve özellikle Hz. Peygamber'in (sav) hayatına dair gönderimlerde bulunarak bu temaları derinlemesine işlemiş bir şairdir. Bu tez, şairin kullandığı metinlerarası etkileşimi, İslâmî kaynaklardan aldığı ilham ve bu ilhamın şiirindeki dilsel yansıması açısından değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Ayrıca bu çalışmada, Ebü'l-'Atâhiye'nin yaşadığı dönemin ilmî, kültürel, sosyal ve siyasî bağlamı değerlendirilecek, hayatı ve kişiliği incelenecek, tenâs olgusuna genel bakış, bu kavramın tarihî serüveni, farklı bakış açıları sunulacak, sonrasında şairin dinî motiflere yönelme nedenleri ve bunların şiirlerindeki tezahürleri ortaya konulacaktır.

Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde yer alan dinî içerikli metinlerin, özellikle Kur'ân-ı Kerim ve hadislerle kurduğu ilişkileri çözümlemek ve bu dinî motifli şiirlerin metinlerarasılık bağlamında şairin düşünsel birikimiyle nasıl ilişkilendiğini ortaya koymak bu çalışmanın temel amacıdır. Şairin zühd anlayışı, ahlâkî değerler, hayat ve ölüm üzerine ürettiği içerikler, metinlerarasılık bağlamında değerlendirilerek, İslâmî düşüncüyü şiir aracılığıyla nasıl yansıttığı incelenecektir. Çalışma, Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde geçen dinî referansların, onun hayatı ve dönemiyle olan etkileşimini araştırarak, dönemin edebî ve düşünsel anlayışına dair bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Ebü'l-'Atâhiye, Divan, Tenâs, Metinlerarasılık, Abbasîler.

ABSTRACT
THE ANALYSIS OF ABU'L-'ATĀHIYYA'S DĪWĀN IN TERMS OF
RELIGIOUSLY MOTIVATED TENĀS (INTERTEXTUALITY)
ELVIN BAGHIROV

This study analyses the poems in the divan of Abū al-'Atāhiya, one of the poets of the First Abbasid period, with religious motifs and intertextuality. The poet's intertextual quotations from the Qur'an and hadiths, especially in his ascetic poems, and his interaction with these texts are the focal point of the study. Abū'l-'Atāhiya is a poet who, while endeavouring to guide people to spiritual values in his poems, has made references to religious sources and especially to the life of the Prophet (pbuh) and has treated these themes in depth. This thesis aims to evaluate the intertextual interaction used by the poet in terms of his inspiration from Islamic sources and the linguistic reflection of this inspiration in his poetry.

In addition, this study will evaluate the scholarly, cultural, social and political context of the period in which Abū al-'Atāhiya lived, examine his life and personality, present an overview of the phenomenon of tenās, the historical adventure of this concept, different perspectives, and then reveal the reasons for the poet's orientation towards religious motifs and their manifestations in his poems.

The main purpose of this study is to analyse the religious texts in Abū al-'Atāhiya's poems, especially the relations with the Qur'an and hadiths, and to reveal how these motifs are related to the poet's intellectual accumulation in the context of intertextuality. The content produced by the poet on asceticism, moral values, life and death will be evaluated in the context of intertextuality and how he reflects Islamic thought through poetry will be analysed. The study aims to provide a perspective on the literary and intellectual understanding of the period by investigating the interaction of religious references in Abū al-'Atāhiya's poems with his life and period.

Keywords: Abu al-Atahiya, Dewan, Tenās, Intertextuality, Abbasids.

ÖNSÖZ

Abbâsî Halifeliğinin yükselişte olduğu, İslâm kültür ve sanatının altın çağını yaşadığı bir dönemde yaşamış olan Ebü'l-'Atâhiye, Arap şiir ve edebiyatı tarihine ve kültürüne renk katan çok önemli konuma sahip bir şairdir. Hayatının ilk safhalarında içki, eğlence ve mucûn ortamlarında bulunan şair, sonrasında hayatına değişiklik katarak dünyevî zevklerden uzak durmuş, şiirlerinde züht ve ölüm temalarını sıkça işlemeye gayret etmiştir. Edebiyat dünyasında zahid şair olarak anılmasının sebebi de bu olmuştur.

Ebü'l-'Atâhiye'nin, Abbasi devletinin ilk yıllarında yaşaması, onun hem siyasi hem de kültürel olarak önemli bir dönemin tanığı olmasını sağlamıştır. Birinci Abbasi dönemi (750-847), Emevîler'den (661-750) farklı olarak, Fars ve diğer yerel kültürlerle yoğun etkileşim içinde olan, bilime, sanata ve edebiyata önem veren bir yönetim anlayışına sahip bir ortam olması hasebiyle, Ebü'l-'Atâhiye gibi şair ve düşünürlerin kendilerini ifade etmeleri için elverişli bir zemin hazırlamıştır. Farklı kültürlerin bir arada bulunduğu bir ortamda, her yeri kuşatmış olan eğlence ve mucûnun yaygın olduğu bir dönemin etkisinde kalan şairler gibi Ebü'l-'Atâhiye de bu aşamadan geçmiş, hatta bunu gazel ve hamriyyât içerikli şiirlerine de yansıtmıştır. Fakat daha sonra köklü bir değişim sağlayan şair, geçmişini değiştirerek tamamen züht, hikmet içerikli şiirler üzerinden devam etmiş, hayatının sonuna kadar bu üsluptan ayrılmamıştır.

Hayatının asıl evresini oluşturan bir süreçte kaleme aldığı şiirlerde Ebü'l-'Atâhiye, metafizik düşünceler, insanın dünya ile olan ilişkisi, ahiret inancı gibi konular ve ahlaki öğretilerle dolu konular üzerine yoğunlaşmıştır. Şairin züht ve öğüt içerikli şiirleri Endülüslü İbn Abdülberr en-Nemerî (ö. 463/1071) tarafından bir divan halinde toplanmıştır. Bu çalışmamızda, birçok baskısı bulunan Ebü'l-'Atâhiye Divan'ının, Şükrî Faysal (1918-1985) tarafından tahkikli *Ebü'l-'Atâhiye, aḥbâruh ve eş 'âruh* adlı eserinden yararlandık.

Ebü'l-'Atâhiye bu divanında, geleneksel Arap şiir tarzına ve sanatlı söyleyişe mesafeli yaklaşarak, dili daha sade ve doğrudan kullanmış, bu mümtaz çalışmasında geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmiştir. Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirleri, İslamiyet'in

temel inanç öğretilerini ve mistik unsurlarını içermesinin yanında, derin bir hümanizm ve doğrudan bir üslupla öne çıkar. Şairin, gençlik ve ölüm gibi insanın varoluşsal sorunlarını ele alışı, onun eserlerine güçlü bir metafizik boyut katarken, aynı zamanda bu eserlerin metinlerarası ilişkilerini de ortaya koyar. Ebü'l-Atâhiyye şiirlerinde geleneksel yapıyı korumasının yanı sıra özgün bir söylem oluşturmuştur. Ebü'l-Atâhiye'nin edebi üslubunu belirleyen ana unsurlardan olan sadelik ve ahlaki didaktizmi, onu diğer Abbasi dönemi şairlerinden de ayırmıştır.

İş bu çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Ebü'l-'Atâhiye'nin yaşamış olduğu birinci dönem Abbasî hilafetinde siyasi, sosyokültürel ve entelektüel ortam çalışmamızın giriş bölümünde ele alındı. Birinci bölümde şairin hayatı, kişisel özellikleri, züht hayatı, yaşadığı dönemin toplumsal sorunları, siyasal olayları ve entelektüel birikimlerinin onun şiirlerine nasıl yansıdığı, özgün eserlerinin bu dönemdeki edebi geleneğe ne gibi katkılar sağladığı değerlendirildi. Bu bağlamda, Ebü'l-Atâhiye'nin İslam ve Arap kültüründeki yerinin anlaşılabilmesi için dönemin edebi ortamına ve şairin hem kendi düşünce dünyası hem de ilişkide olduğu düşünce akımlarına da yer verildi. İkinci bölümde tenâs/metinlerarasılık olgusuna genel bakış, bu kavramın tarihî süreci, hem klasik hem modern Arap edebiyatı münekkitletleri ile Post modern batı dünyası eleştirmenlerinin bu olguyla ilgili detaylı anlatımları incelendi. Metinlerarasılık kuramının yeni bir olgu olmadığı, ta kadimden beri farklı kavramlarla klasik Arap eleştiri edebiyatında izlerine rastlandığı hususuna dikkat çekildi. Çalışmamızın ana bölümünü oluşturan üçüncü bölümde ise Ebü'l-'Atâhiye'nin divanında sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ve hadislerle tenâs/metinlerarasılık örneklerine yer verildi. Ayrıca şairin divanının, o dönemin toplumsal, ahlaki ve felsefi yaklaşımlarını edebi bir dille yansıtması olgusuna da dokunuldu.

Böyle bir konu seçme nedenimiz, Arap edebiyatı dönemleri arasında birinci dönem Abbasî şiirinin öneminin vurgulanması, şair Ebü'l-'Atâhiye'nin çağdaşı diğer şairler arasındaki yerinin ortaya konulması, modern metinlerarasılık gibi bir kavramın, Abbasî dönemindeki Arap şiirindeki tenâs kavramı ile birbirine bağlama girişimidir. Aynı zamanda Ebü'l-'Atâhiye üzerine yapılan çalışmaların genellikle biyografik veya tematik incelemelerle sınırlı olmasıdır. Bu çalışma, literatüre kurumsal bir derinlik katarak farklı bir perspektif sunmaktadır. Bu, Ebü'l-Atâhiye ve divânı üzerine

yapılacak diğ er araştırmalara katkı sağlamasını ve şairin edebi zenginliğini daha geniş bir perspektifte değerlendirmeye olanak tanınmasını da hedeflenmektedir.

Bu çalışmanın her aşamasında beni yönlendiren, akademik hayatımda rehberlik eden, tezimin tamamlanmasında desteklerini esirgemeyen ve her türlü yardımı sağlayan muhterem danışman hocam Prof. Dr. Ali BULUT başta olmak üzere, tez izleme komitesinde yer alarak kıymetli görüş ve katkılarıyla çalışmama değer katan Doç. Dr. Hatice ARSLAN SöZüDOğRU ve Doç. Dr. Bünyamin AY İ Eğ  hocalarıma, savunma günü vakit ayırıp teşrif eden ve kıymetli değerlendirmeleriyle çalışmama katkı sağlayan Prof. Dr. Halil İbrahim KAÇAR ve Doç. Dr. Ali BENL  hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, bu süreçte beni daima motive eden ve desteklerini esirgemeyen Ar. Gör. Muhammed Enes BULUş kardeşime gönülden teşekkür ederim.

Bu vesileyle, akademik çalışmalarım süresince her zaman yanımda olan, bana destek veren ve çalışmalarım dolayısıyla kendilerine yeterince vakit ayıramadığım başta muhterem eşim olmak üzere ailemin tüm fertlerine minnettarlığımı ve derin hürmetlerimi arz ederim.

Elvin BAGHIROV

İSTANBUL, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-‘ATÂHİYE’NİN HAYATI

1. 1. ADI, KÜNYESİ VE LAKABI	15
1. 2. SOYU, DOĞUM YERİ, AİLESİ, VEFATI	17
1. 2. 1. Soy	17
1. 2. 2. Doğum Yeri	19
1. 2. 3. Ailesi.....	20
1. 2. 4. Vefatı	22
1. 3. EBÜ'L-‘ATÂHİYE’NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	26
1. 4. DİNİ VE FELSEFİ GÖRÜŞLERİ.....	30
1. 4. HALİFELERE OLAN YAKINLIĞI, EBÜ'L-‘ATÂHİYE HAKKINDA ŞAİRLERİN SAYGI DOLU İFADELERİ.....	41
1. 4. 1. Halifelere Olan Yakınlığı.....	41
1. 4. 2. Ebü'l'Atâhiye Hakkında Şairlerin Saygı Dolu İfadeleri	56
1. 5. EBÜ'L-‘ATÂHİYE DİVANININ YAZMA NÜSHALARI VE ÇALIŞMA SÜRESİNCE İSTİFADE ETTİĞİMİZ DİVANI.....	61

İKİNCİ BÖLÜM

METİNLERARASILIK

2. 1. METİNLERARASILIKIN TARİFİ	67
2. 2. ARAPÇADA SÖZLÜK ANLAMıyla METİNLERARASILIK (TENÂS)	68

2. 3.	TERİM ANLAMıyla METİNLERARASILIK VE TEŞEKKÜL SÜRECİ.....	70
2. 4.	KLASİK ARAP EDEBİYATI TENKİTÇİLERİ AÇISINDAN METİNLERARASILIK OLGUSU.....	80
2. 4. 1.	Kâdî el-Cürcânî'ye (ö. 392/1001-1002) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular.....	80
2. 4. 2.	Ebû Hilâl el-'Askerî'ye (ö. 400/1009'dan sonra) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular.....	82
2. 4. 3.	İbn Reşîk el-Kayrevânî'ye (ö. 456/1064) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular.....	83
2. 4. 4.	İbnü'l-Esir'e (ö. 637/1239) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular.....	85
2. 1. 4.	MODERN ARAP VE BATI EDEBİYATINDA METİNLERARASILIK KAVRAMININ GELİŞİM SÜRECİ.....	87
2. 1. 5.	Modern Arap Edebiyatında Metinlerarasılık Kavramının Gelişim Süreci ve Arap Eleştirmenlerinin Değerlendirmeleri.....	87
2. 1. 6.	POST MODERN BATI DÜNYASINDA METİNLERARASILIK KAVRAMININ GELİŞİM SÜRECİ.....	93
2. 2.	KLASİK KAYNAKLARDA METİNLERARASILIK KAVRAMLARI.....	99
2. 2. 1.	Serika (السَّرِقَةُ).....	100
2. 2. 2.	İktibâs (الإِقْتِبَاسُ).....	103
2. 2. 3.	Tazmîn (التَّضْمِينُ).....	106
2. 2. 4.	Telmîh (التَّلْمِيحُ).....	108
2. 2. 5.	İrsâl-i Mesel (إِرْسَالُ الْمَثَلِ).....	110
2. 2. 6.	'Akd (العَقْدُ).....	112
2. 2. 7.	İstişhâd/Şevâhid (الِاسْتِشْهَادُ).....	114
2. 3.	METİNLERARASILIK YÖNTEMLERİ VE TEKNİKLERİ.....	115
2. 3. 1.	DİNÎ METİNLERARASILIK YÖNTEMLERİ.....	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÜ'L-'ATÂHIYE'NİN ŞİİRİNDE DİNÎ MOTİFLİ METİNLERARASILIK

3. 1.	KUR'ÂN İLE METİNLERARASILIK.....	132
-------	----------------------------------	-----

3. 1. 1.	Allah’a Methiye, İsim ve Sıfatlarının Zikri İçerikli Şiirlerle Metinlerarasılık:	135
3. 1. 3.	Takva, Tövbe, Allah Korkusu, Dünyanın Yerilmesi, Elindekine Kanaat Konusundaki Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili:	173
3. 1. 4.	İslâmî Değerler ve Ahlak, Kardeşlik, Namaz, Zekât Hususundaki Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili	186
3. 2.	HADİS-İ ŞERİFLERLE METİNLERARASILIK	194
3. 2. 1.	İman, Tevekkül, Takva, Gönül Zenginliği, İyilik Konusundaki Dinî Motifli Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili	196
3. 2. 2.	Ölüm, Ahiret Yurdunun Tasviri, Cennet ve Cehennem, Fanilik İçerikli Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili:	213
3. 2. 3.	Günahların Yerilmesi, Kaza ve Kadere İman, İslâmî Ahlak Konulu Şiirlerin Dinî Motifli Metinlerarasılık Açısından Tahlili	224
3. 3.	HZ. PEYGAMBERİN HAYATINDAN BAZI KARELERLE METİNLERARASILIK	234
SONUÇ		252
KAYNAKÇA		256
ÖZGEÇMİŞ		273

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
ac	: Azze ve celle
b.	: Bin (Arapça oğul, oğlu)
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviri
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladî
md.	: Maddesi
no.	: Hadis Numarası
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
ra	: Radiyallâhu anh
s.	: Sayfa
sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
t.y.	: Basım tarihi yok
thk.	: Tahkik eden
v.d.	: Ve diğerleri
vs.	: Ve saire
y.y.	: Basım yeri yok
yay.	: Yayınları, Yayıncılık

GİRİŞ

Edebiyat, insanlık tarihinin en eski ifade biçimlerinden biri olarak, her daim geçmişle kurmuş olduğu bağlar üzerinden kendini yeninden inşa etmiştir. Bu minvalde metinlerin birbiriyle olan etkileşimi, edebiyatın doğal bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm literatüründe bu etkileşim Kur’ân-ı Kerim, hadis-i şerifler, kelâmı kibarın sunduğu birikimin derin etkisiyle kendine özgü bir mahiyet kazanmıştır. Özellikle klasik Arap edebiyatında günümüz deyimiyle metinlerarası ilişkiyi ifade eden *tenâs* olgusu, Kur’ân ve hadis merkezli bir kültürün ürünü olan, şiir ve edebî eleştiri eserlerinde belirgin bir şekilde yer almıştır.

Arap edebiyatının en önemli şairleri arasında yer almayı başaran Ebü’l-‘Atâhiye, hem döneminin siyasi ve sosyal atmosferini hem de İslâmî değerlerin estetik ifadesini eserlerine, özellikle şiirlerine yansıtabilen bir isimdir. Şairin divanı insanlığa ahlâkî, zühd içerikli ve toplumsal mesajlarla örülü zengin bir külliyat sunmaktadır. Bu bağlamda, Ebü’l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde Kur’ân-ı Kerim, hadis-i şerifler ve diğer dinî metinlerle kurmuş olduğu sıkı bağ, sadece bir edebî unsur değil, aynı zamanda şairin İslâmî kültür ve medeniyetle kurmuş olduğu derin ilişkiyi yansıtmaktadır.

Bu çalışmada, Ebü’l-‘Atâhiye’nin divanında yer alan dinî motifli metinlerarası ilişkiler ele alınarak, şairin İslâmî kaynaklarla kurduğu metinlerarası ilişkilerin boyutları ve bu ilişkilerin divanına kattığı estetik ve fikrî değerler incelenecektir. Bu doğrultuda, öncelikle metinlerarasılık kavramının mahiyeti ve tarihî arka planı, ardından Ebü’l-‘Atâhiye’nin yaşadığı dönemin ilmî, kültürel, sosyal ve siyasî bağlamı değerlendirilerek, şairin dinî motiflere yönelme nedenleri ve bunların şiirlerindeki tezahürleri ortaya konulacaktır.

Tezin Hedefleri ve Araştırma Soruları

Araştırmanın hedeflerini aşağıdaki başlıklarla özetlemek mümkündür:

- a. Ebü’l-‘Atâhiye’nin yaşadığı dönemin ilmî, siyasî ve sosyal bağlamını değerlendirerek, onun şiirlerindeki dinî temaların bu bağlamdaki yansımalarını ortaya koymak.

- b. Metinlerarasılık kavramının, İslâmî ve klasik Arap edebiyatı çerçevesinde nasıl bir rol oynadığını, kavramın tarihi arka planını ve bu kavramın Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde ne şekilde tezahür ettiğini açıklamak.
- c. Ebü'l-'Atâhiye şiirinde yer alan dinî motifli metinlerarası ilişkilerini tespit ederek, şairin bu yöndeki bakış açısını analiz etmek.
- d. Şairin, Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerifler ve İslâmî ilimlerle olan sıkça kullandığı metinlerarası bağını ortaya koyarak, bu bağların şiirlerine olan etkisini incelemek.
- e. Dinî motifli metinlerarasılık kuramının Ebü'l-'Atâhiye şiirinde ahlâkî ve toplumsal mesajları aktarmadaki işlevini ortaya koymak.

Araştırmada cevabını aradığımız sorular şunlardır:

- a. Metinlerarasılık kavramının, postmodern çağda “intertextuality” terimiyle adlandırılmadan önce klasik Arap edebiyatındaki karşılıkları nelerdir?
- b. Metinlerarasılık olgusunun İslâm edebiyatındaki tarihî kökenleri ve bu olgunun klasik Arap edebiyatında kullanım biçimleri nelerdir?
- c. Postmodern dönem hem batı dünyası hem Arap dünyası eleştirmenleri tarafından geliştirilen metinlerarasılık teorisi, klasik İslam edebiyatındaki metinlerarası anlayışına hangi yönlerden paralellik göstermektedir?
- d. Ebü'l-'Atâhiye divanında Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflere dayalı metinlerarası unsurları hangi yöntem ve biçimlerle yer almakta ve hangi temalar etrafında yoğunlaşmaktadır?
- e. Ebü'l-'Atâhiye'nin divanında dinî motifli metinlerarası etkileşime yönelmesinde yaşamış olduğu dönemin siyasî, sosyal ve kültürel atmosferi ne derece etkili olmuştur?

Tezin Amacı

Çalışmanın amacı, Ebü'l-'Atâhiye'nin dîvânındaki dinî motifli, zühd temalı şiirlerin metinlerarasılık olgusu bağlamında tahlilini ele almaktır. Bu bağlamda araştırmada, metinlerarasılık kavramının gelişim süreci, metinlerarasılığın Arap edebiyatındaki tarihi kökenleri, modern edebî eleştirideki kullanım biçimi incelenecek daha sonra İbn 'Abdiberr en-Nemerî el-Endelûsî tarafından toplanarak dîvân haline

getirilen, içeriği zühd, hikmet ve öğütlerden oluşan Ebü'l-'Atâhiye şairinin Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerifler, peygamberin hayatındaki karelerden çıkarılan metinlerarasılık olgusu tespit edilerek ortaya konulacaktır.

Ayrıca bu çalışma, metinlerarasılık kavramına genel bir bakış açısı sunmak, bu kavramın Doğu ve Batı edebî eleştirisindeki yerini ve teorik çerçevesini irdelemek gibi maksatları da ortaya koymaktır.

Bu bağlamda, öncelikle Ebü'l-'Atâhiye'nin yaşadığı dönemin siyasî ve sosyal yapısı ile ilmî, edebî ve entelektüel ortamı ele alınacak olup, sonrasında şairin hayatı, edebî kişiliği, devlet erkanı ile olan yakınlığı ve şiirleri hakkında kapsamlı bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Tezin Yöntemi

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi kapsamında, metin incelemesi, incelenen metnin çözümlemesi tekniklerini esas alarak yürütmeyi hedeflemektedir. Ebü'l-'Atâhiye'nin yaşadığı Birinci Abbasî döneminin siyasi, sosyal, edebî ve entelektüel arka planını, şairin hayatını, eserlerini ve dönemin ilmî kültürel bağlamını anlamak için tarihsel ve biyografik yöntem kullanılacaktır. Metinlerarasılık kavramına dair teorik arka plan incelenerek literatür taramasıyla ortaya konulacaktır. Ebü'l-'Atâhiye'nin divanında geçen dinî motifli metinlerarsı unsurları, içerik analizi yöntemiyle ele alınacaktır. Araştırmada aşağıdaki yöntemler izlenecektir:

- a. **Tarihsel ve biyografik yöntem:** Birinci Abbasî döneminin siyasi, sosyal, edebî ve entelektüel arka planını, şairin hayatı, yaşadığı dönemin ilmî ve kültürel özellikleri, birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden incelenecektir.
- b. **Literatür taraması:** Hem şairin hayatını içeren Birinci Abbasî dönemi literatür taraması yapılacak hem de metinlerarasılık kavramına dair klasik ve modern kaynaklar incelenerek kavramın sözlük ve terim anlamı ile tarihî arka planı ortaya koyulacaktır.
- c. **İçerik analizi:** Ebü'l-'Atâhiye divanı detaylı incelenerek, şairin Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerifler ve diğer İslâmî kaynaklarla kurduğu metinlerarası

bağlar tespit edilecek ve bu bağlamda metinler hem dinî içerik hem de estetik yönleriyle ele alınarak değerlendirilecektir.

Abbâsîler Döneminin Siyasi ve Sosyal Arka Planı

İslâm tarihinde Emevîlerin (661-750) tarih sahnesinden gitmesinin ardından Abbâsîlerin devlet idaresine sahip olmaları, her alanda köklü değişiklikleri, yenilikleri ve gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Emevî halifelerinin bir asır kadar devam eden idarelerinde benimsedikleri siyasi görüşler ve yaptıkları uygulamalar, geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslâm toplumu içinde çeşitli memnuniyetsiz unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hanedanının yıkılmasına yol açmıştır. Abbâsîlerin 750 yılında iktidarı ele geçirmesi ile idârî, askerî, siyasi ve ilmî sahada pek çok gelişme ve ilerleme kaydedilmiştir.¹

Tarihçiler Abbâsî devletinin bu dönemini, elde ettiği şan ve şöhretten dolayı altın çağ olarak adlandırmışlardır. Devletin edindiği muhteşem askeri güç, çevresindeki devletler üzerinde başarılı stratejik politik yetkiye sahip olması, tebaasına gereken dikkati ayırması, halkın refahını sağlaması, ilime-irfana ve âlimlere önem vermesi ve şehirleşme gibi olaylar muazzam gelişim kaydettiğinin gösteren etkenlerdendir. Kendilerini hilafete daha layık olduklarını iddia eden Abbâsîler, yoğun bir şekilde yürüttükleri gizli siyasi çalışma sonucunda kendi devletlerini kurabilmişlerdi.²

Ebü'l-'Atâhiye, İslâm edebiyatı tarihinde derin izler bırakmış, hem kendine özgü şiirleriyle hem de döneminin sosyal kültürel yapısına ayna tutmasıyla öne çıkan Birinci Abbâsî dönemi şairlerindedir. İslâm medeniyetinin altın çağı olarak adlandırılabilir bir döneme tekabül eden şairin hayatı bilim, felsefe, sanat ve edebiyatın zirveye ulaştığı, edebî faaliyetlerin hem saray çevresinde hem de halk tabakası arasında zengin ve çeşitli bir yapıya sahip olduğu bir dönemdir. Şair Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirleri de bu zengin edebî ortamın yansıması olarak şekillenmiş ve dönemin şairleri arasında kendine özgü halini almıştır. Şairin edebiyatını anlamak için,

¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, İstanbul, 1988. c. I. s. 31.

² Şevkî Dayf, **Târîhü'l-'Edebi'l-'Arabî**, nşr., Dârü'l-Me'ârif, 1.Baskı, 1960-1995, c. III, s. 10-11.

içinde bulunduğu dönem ve bu dönemin edebî atmosferinin detaylı bir şekilde ele alınması uygun olacaktır.

Ebü'l-'Atâhiye'nin de içinde bulunduğu dönem olarak bilinen Birinci Abbasî dönemi, 132/750 yılından 232/847 yılına kadar sürmüştür. Bu dönemin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh son halifesi el-Mütevekkil'dir (232/847-247/861). Birinci Abbasî döneminin en belirgin özellikleri arasında halifelerin İslâm Devleti sınırlarının genişletilmesi, sosyal müesseselerin inşası, ilim sahasında büyük hamleler, hilafetin terkibindeki coğrafyalarda kardeşlik ve insan haklarının korunması, Arap olmayan mevâlîlerin haklarına kavuşması gibi büyük hizmet ve gayretler ortaya koymuşlardır.³

Ebü'l-'Atâhiye'nin hilafet sarayı ile buluşması halife Muhammed Mehdî (158/775-169/785) ile başlamış, Hârûnürreşîd (170/786-193/809) ile devam etmiş, Abdullah Me'mûn (198/813-218/833) döneminde şairin vefatıyla son bulmuştur.

Dönemin sosyal yapısında da önemli dönüşümler yaşanmış, şehirleşmenin artmasıyla birlikte Bağdat, Kûfe ve Basra gibi şehirlerde farklı sosyal sınıflar ortaya çıkmış, bu sınıflar arasında farklılıklar oluşmuştur. Ebü'l-'Atâhiye şiirlerinde özellikle zühd ve ahlaki temaların bu ve benzeri toplumsal dönüşümlerden etkilendiği açıkça görülmektedir.

II. Abbasî Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr (136/785-158/775) döneminde hilafet merkezinin yeni kurulan şehir Bağdat'a (149/766) taşınmasının ardından devlet Fars kültürüyle özleşmiş ve Arap geleneklerinden uzaklaşmış oldu. Dahili yönetimin değişmesiyle birlikte hükümet de değişti, ancak burada Fars kültürünün etkisinin olup olmadığı kesin değildir.⁴ Abbasîlerin birinci dönemi boyunca uygulanmış olan siyâsî sistemin temelini, Halife Mansûr atmıştır ki, bu sistem doğuda yaygın olan ve Farsların Xerxes devrinden beri uyguladıkları sistemdi. Mansûr geniş sınırlara salıp olan ülkeyi bu sistem sayesinde idare etmiştir.⁵ Mansûr'un bu devlet idari sistemi Hârûnürreşîd

³ Hüseyin Algül, **İslâm Tarihi**, c. III, s. 231; Hakkı Dursun YILDIZ, "Abbasîler", c. I, s. 34.

⁴ Muhammed İbrahim el-Feyyûmî, **el-Firaku'l-İslâmiyye ve hakku'l-ümmeti's-siyâsî**, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1419/1998, s. 397-398.

⁵ Hasan İbrahim, **Târihü'l-İslâm**, Kahire, 1965, c. II, s. 253.

dönemine kadar devam etmiştir.⁶ Abbasîlerin iktidarı ele geçirmesinden sonra, İran-Fars kültürü Arap kültürü üzerinde büyük etkiler bırakmıştır.⁷

İslam devleti içerisindeki bu bölgede yoğun olarak bulunan söz konusu grup ve fırkalar, eski inanç ve eğilimlerine uygun ilkeleri yaymak için kendilerine uygun bir zemin bularak zahiren İslâm'a girdiklerini göstermiş olsalar da zihinlerinde yer etmiş eski inançlarını bir şekilde İslâm'a katmışlardır. Ama her ne olursa olsun Abbasî halifeleri, devletlerinin bu döneminde farklı amaçlara sahip olan tüm bu isyancı hareketleri askeri güçleri, yetenekli komutanları ve kararlı siyasetleri sayesinde bastırmayı başarmışlardır. Ayrıca, devletlerinin sınırları dışında, özellikle Bizans İmparatorluğu ile olan sınırlarında, büyük öneme sahip olan askerî başarılarla da imza atmışlardır. Bu başarılar, devletlerine hem şöhret hem de itibar kazandırmış, aynı zamanda tarih boyunca saygı ve hayranlıkla anılmalarını sağlamıştır.⁸

Sarayla yakın ilişkisi olan Ebü'l-'Atâhiye, Abbasîler dönemindeki dinî ve ahlâkî değerlere mesafeli duran şairlerin aksine, derin bir manevî bağlılık ve ahlâkî duyarlılık sergileyen bir şahsiyet olarak tanınmıştır. Onun zühd temalı şiirleri, dünyevî hazlara ve materyalist yaklaşımlara dayalı düşünce akımlarına karşı entelektüel bir duruşun ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Abbasî halifelerinin, dönemin yabancı imparatorluklarına karşı yürütmüş oldukları savaşlar arasındaki en dikkat çekenlerinden biri 187/803 yılında Bizans İmparatoriçesi İrini'nin barış anlaşmasını bozduğu ve İmparatorluk tarafından ödenen cizyenin geri verilmesini talep ettiği savaştır. İmparatoriçe İri'ye cevabının ardından, Hârûnürreşîd büyük bir orduyla sefere çıkarak Anadolu'yu geçip Herakles'e ulaştı. İmparator Nefur'un kibri ve antlaşmayı bozma girişimi, barışa razı olması ve yeniden cizye ödemeye başlamasıyla sonuçlandı. Bu olayı şair Ebü'l-'Atâhiye şu dizelerle dile getirmiştir:⁹

⁶ Ahmet Güzel, **Ebû Ca'fer el-Mansûr, (İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsiler-I)**, Siyer Yayınları, 1. Baskı, 2018, c. V, s. 100.

⁷ Zâhiye Kaddûra, **eş-Şu'ûbiyye ve eseruha'l-ictimâ'î ve's-siyâsî fi'l-hayâti'l-İslâmiyye fi'l-'asri'l-'Abbâsiyyi'l-evvel**, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, s. 133.

⁸ Ahmed Muhammed Aliyyân, **Ebû'l-'Atâhiye: Hayâtühû ve agrâzuhû's-şi'riyye**, Dârü'l-Mektebetü'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991, s. 14-16.

⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târihu't-Taberî; Târihü'r-rusul ve'l-mulûk**, thk., Muhammed Ebû Fadl İbrahim, nşr., Dârü'l-Me'ârif, Kahire, 1387/1967, c. VIII, s. 308-310.

مِنَ الْمَلِكِ الْمُؤَفَّقِ لِلصَّوَابِ أَلَا نَادَتْ هِرْقَلَةُ بِالْخَرَابِ

وَيَبْرِقُ بِالْمَذَكَّرَةِ الْقِضَابِ غَدَا هَارُونَ يَرْعُدُ بِالْمَنَايَا

تَمُرُّ كَأَنَّهَا قِطْعُ السَّحَابِ وَرَايَاتٍ يَحُلُّ النَّصْرُ فِيهَا

وَأُبَشِّرُ بِالْغَنِيمَةِ وَالْإِيَابِ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ظَفِيرَتَ فَاسَلَمَ

Herakles feryat eder harap oluşuna, doğrulukla başarıya eren hükümdar karşısında

İşte Hârûn sabahı ölümle coşturur, parlak kılıçlarla şimşek gibi çakar

Zaferin yerleştiği sancaklar, sanki bulut parçaları gibi geçer

Ey müminlerin emiri! Galip oldun esenlikte ol, ganimetle dönüş müjdesine nail ol!

İlk dönem Abbasî asrındaki toplumsal çevreyi derinlemesine incelediğimizde, Ebü'l-‘Atâhiyye’nin hayatının ve yetişme döneminin, inançların, mezheplerin ve çekişmelerin yoğun olduğu, aynı zamanda entelektüel ve sanatsal faaliyetlerin zirvede bulunduğu bir ortamla örtüştüğünü görürüz. Bu dönemin en belirgin özelliği, özgürlük, yenilik ve gelişim arayışlarının ön planda tutulmasıdır. Şairimiz Ebü'l-‘Atâhiye, o dönemde İslam toplumunun sosyal hiyerarşisinde ikinci basamakta yer alan “mevâlî”¹⁰ sınıfına mensup bir bireydi.

Mevâlî sınıfının, bu dönemin sosyal hayatı ve büyük medeniyet üretiminde en büyük etkiye sahip olduğu konusu açıktır. Özellikle Irak toplumu, farklı kültürel akımlarla karşılaşmaya daha açık ve hızlı değişimlere daha yatkın bir yapıya sahipti. Bu bölge, Fars, Hint, Helenistik ve Süryani kültürlerinin kesişme noktasıydı. Kûfe’nin ise bu akımlardan etkilenme konusunda öncü şehirlerden biri olduğu görülmektedir.

¹⁰ Bkz., İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 424-426.

Bu, Kûfe'nin, eski bir medeniyet merkezi olan Hîre'ye yakınlığı ve Fars, Hint ve Helenistik kültürlerle ait diğer merkezlere olan coğrafi yakınlığı sebebiyledir.¹¹

Her ne olursa olsun, mevâlî sınıfı, sosyal hayatın yenilenmesinde en etkili unsurlardan biri olmuştur. Abbasîler döneminde toplumda var olan canlılık ve verimlilik ruhu, Emevî dönemindeki baskın olan Arap kültüründen uzaklaşarak, halkın nazarında yüceltilen Fars kültürüne yönelmiştir. Genellikle şehirlerde bulunan mevâlî, teoride Araplar'la eşit haklara sahip olsa da uygulamada hiç de böyle değildi.¹² Bu değişimde, mevâlînin yeni toplum içindeki sayıca üstünlüğü, siyasî nüfuzları ve bilgi alanlarındaki üstün başarıları etkili olmuştur. Abbasî halifelerinin, katı bir tutum sergilemekten ziyade, gelişimi ve diğer milletlerin kültürlerinden bilgi transferini teşvik etmeleri bu süreci hızlandırmıştır. Böylece farklı kültürlerden gelen akımlar, Arap kültür nehriyle buluşarak ortak bir zenginlik oluşturmuştur.

Edebî ve Entelektüel Arka Plan

Abbasîler döneminde edebî ve entelektüel faaliyetler, sadece saray şairleri ve entelektüel çevrelerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda halk arasında kullanılan yaygın bir kültür haline gelmiştir. Abbasî saraylarında gelişen edebiyat, gazel, methiye ve kaside türlerinde büyük gelişmeler kaydetmiş, yalnız edebiyat sadece sarayla sınırlı kalmamış, halkın günlük yaşamına da etkisini göstermiştir. Bir yandan saray şairleri ile rekabette olan, diğer yandan halkın daha kolay anlayabileceği sade ve içsel üslupla şiirleri ile tanınan Ebü'l-'Atâhiye, hem sarayda gelişmekte olan hem de halk arasında yayılan edebiyat anlayışını önemli bir noktaya taşıyan şairdir.

Bu süreci ilerleten bir diğer önemli unsur ise vezirler ve yöneticilerin toplum üzerindeki vazifeleri olmuştur. Bu yöneticiler, bağışlarla, teşviklerle bilim insanlarını himaye ederek, ayrıca yabancı dillerden Arapçaya tercüme faaliyetlerini destekleyip bilimsel çalışmalara gerekli maddi destek ve bunun için görev tahsis ederek yeni gelişmelere büyük katkıda bulunmuşlardır.¹³

¹¹ Ahmed Aliyyân, **Ebü'l-'Atâhiye: Hayâtühû ve agrâzuhû's-şî'riyye**, s. 27.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA**, İstanbul, 1988. c. I. s. 31-48.

¹³ Ahmed Aliyyân, **a.g.e.**, s. 28; Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebî Useybi'a, **'Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ**, thk., Nizâr Rıza, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, t.y., s. 285-300.

Hilafet merkezinin Şam'dan Bağdat'a geçmesi, yalnız siyasî açıdan değil, sanat ve kültür açısından da büyük değişiklikleri beraberinde getirmişti.¹⁴ Bağdat kurulduğunda hem yapısı hem de sakinleri ve faaliyetleri açısından tamamen yeni bir şehir olarak ortaya çıkmıştı. Hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz ki, buradaki yaşam tarzı, eski Arap yaşam biçimine çok zayıf bir bağla bağlıydı. Giyim-kuşam, yiyecek-içecek, mimari tarzlar ve toplumsal adetler gibi unsurlar, Bağdat toplumunda büyük bir değişime uğramıştı. Bu değişim, sadece yaşam tarzıyla sınırlı kalmamış, toplumun etnik yapısında da kendini göstermişti.¹⁵

Abbâsîler döneminde şehirleşme kültürünün yaygınlaşması beraberinde halkın zevk ve eğlencelere dalmasını da getirmişti. İçki meclisleri, özellikle bazı şairlerin kadın içerikli şiirlerindeki açık saçıklık ve ahlaki sınırları aşmaları Abbâsîleri öncülleri olan Emevîlerden ayırmaktaydı.¹⁶

Ancak şu gerçeği dile getirmek gerekir ki bu tasvir, toplumun tamamını yansıtmamaktadır. İnsanların hepsi zengin olduğunu, hepsinin eğlenceye düşkün olduğunu ve kaygısız bir yaşam sürdüğünü söylememiz mümkün değildir. Dolayısıyla tarihin herhangi bir çağında yaşamış olan hiçbir milletin, bütünüyle böyle bir hayat sürdüğünü söylemek mümkün değildir. Ayrıca, İslam dünyası da yalnızca Irak'tan ve onun eğlence hayatından ibaret değildir.

Ebü'l-'Atâhiye'nin edebî dilini anlamak için, içinde bulunduğu şair çevresine ve edebî geleneğe bakmak gereklidir. Abbâsî dönemi, edebî tartışmaların yoğunlaştığı, şairlerin birbirleriyle rekabet ettiği ve farklı edebî üslupların bir arada var olduğu bir dönemdir. Ebü'l-'Atâhiye'nin çağdaşları arasında Beşşar b. Bürd (ö. 167/783-84) ve Ebû Temmâm (ö. 231/846) gibi şairler bulunmaktadır. Ancak Ebü'l-'Atâhiye, bu şairlerden farklı olarak, şiirlerinde içki ve mücûn meclislerinden, dünya nimetlerinden uzaklaşmayı ve insanlara ahlaki bir mesaj vermeyi amaçlamıştır.

Abbâsîler döneminde Arap kültürü ile farklı kültürlerin kaynayıp karışması sonucunda, bir ırk ve millet kültürü yerine, çeşitli milletlerin Müslümanlaşmasıyla bir

¹⁴ Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 49-56.

¹⁵ Ahmed Aliyyân, *Ebü'l-'Atâhiye: Hayâtühû ve agrâzuhû's-ş-riyye*, s. 26.

¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul, 1988. c. I, s. 47.

ümmeî kùltürü ortaya çıkmıştır. Hint kùltürü, Araplara hem Farılar hem de İşlam'a giren Irak Araplarıyla kaynaşan Hint halkları aracılığıyla ulaşmıştır. Fars kùltürü ise diğerlerine nazaran Araplar üzerinde daha güçlü bir etki ve yayılma ortaya koymuştur. Bunun sebebi, Araplar ile Farılar arasındaki sıkı ilişkiler ve Müřlùman olan Farıların çokluğu olmuştur. Farıların giyim-kuşamı, yemeği, mimarisi, yönetim sistemi, lüks yaşamı ve eğlenceye düřkùnlüęünden fazla etkilenen Araplar bunu kendi yaşamlarına yansıt mışlardır.¹⁷ Farıların giyim-kuşamından etkilenen Abbasîler, Emevîlerin beyaz renginin aksine, Fars kıyafet kùltürünün ürünü olan siyah rengi tercih ettiler. Eskiden kılıçlar omuza asılırken, ikinci Abbasî halifesi Mansûr, kılıçların bele asılmasını, siyah renkli elbise giyilmesini emretti. Ayrıca hanedan mensuplarına sırtında "feseýekfikehumullâh ve hüve's-semî'u'l-'alîm"¹⁸ âyetinin yazılı olduğu siyah elbiseler giydirildi.¹⁹

Abbasîlere, Yunan kùltürü ise, Farılar aracılığıyla ve tercüme yoluyla bu kùltüre ulaşmışlardır. Tıp ve mantık kitapları Yunancadan Farsçaya çevrilmiş, daha sonra İbnü'l-Mukaffa' ve dönemin diğer mütercimleri Arapçaya çevrilmiştir.²⁰

Abbasîler, eğitim ve ilmin yayılmasına büyük önem vermiştir. Medreseler Hicrî 4. asırdan itibaren ortaya çıkmış, ilk medrese Niřâbur'da kurulmuştur.²¹ Medreselerden önce eğitim, küttâb ve mekteplerde verilirdi. Küttâb, çocukların temel eğitim aldığı yerlerdi. Mektepler ise Arapça, nahiv ve arûz gibi derslerin öğretildiği eğitim kurumlarıydı. Abbasîler döneminde bu kurumların yaygınlaşması, ilmî ve kùltürel gelişimi hızlandırmıştır.²²

Abbasîler döneminde mescitler, ibadet mekânı olmanın ötesinde eğitim, yargı ve ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü merkezler hâline gelmiştir. Mescid-i Nebevî, Mescid-i Haram, Kûfe ve Basra mescitleri gibi önemli yapılar, dönemin en büyük eğitim

¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA**, İstanbul, 1988. c. I. s. 45.

¹⁸ Bakara, 2/137.

¹⁹ İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, **İşlâm Medeniyeti Tarihi**, TDV Vakfı Yayınları, 10.Baskı, Ankara, 2017, s. 107.

²⁰ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, nşr., Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, s. 337.

²¹ Ahmed Emîn, **Duhâ'l-İşlâm**, nşr., Müessesetu Hindâvî, Beyrut, 1933, s. 416.

²² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müřlim, **el-Me'ârif**, thk., Servet Ukkâše, 4.Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, t.y., s. 135; Ahmed Emîn, **a.g.e.**, s. 416.

kurumları arasında yer almıştır. Abbasîler devrinde, hilafetin Bağdat'a taşınmasıyla birlikte kültürel etkileşim artmış, şehirler eski medeniyet merkezlerinin tesiri altında kalmıştır.²³

Bu dönemde dil, nahiv ve fıkıh ilimlerinin tedvin süreci hızlanmış, özellikle Kur'ân'ın i'rabı ve tefsiri, dil bilimlerine önemli katkılar sağlamıştır. Nahiv âlimleri, dil kurallarını Kur'ân'dan istihraç etmiş ve *Garîbü'l-Kur'ân* gibi eserler telif edilmiştir. Kisâî (ö. 189/805), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Kutrub (ö. 210/825), Ferrâ (ö. 207/822), Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794), Halef el-Ahmer (ö. 180/796) ve Ebû Ubeyde (ö. 209/824) gibi âlimler, dilbilim alanında kayda değer çalışmalar ortaya koymuştur.²⁴

Abbasîler döneminin en dikkat çekici ilmî faaliyetlerinden biri de münazara meclisleridir. Bu meclisler, halifelerin huzurunda düzenlenmiş ve farklı ilim dallarında akademik tartışmalara sahne olmuştur. Hârûnürreşîd ve Me'mûn gibi halifeler, dönemin önde gelen âlimlerini bir araya getirerek ilmî münazaralara teşvik etmiştir. Özellikle Sîbeveyhi (ö. 180/796), Kisâî (ö. 189/805) ve Asmaî (ö. 216/831) gibi âlimler arasındaki tartışmalar, dil ve gramer çalışmalarına yön vermiştir.²⁵ Abbasîler dönemi, eğitim kurumlarının çeşitlendiği, ilmî disiplinlerin tedvin edilerek sistematik bir yapıya kavuştuğu ve ilmî münazaraların geliştiği bir dönem olmuştur.

Abbasî halifeleri arasında özellikle geniş bilgi birikimi ve entelektüel ortamıyla tanınan Halife Me'mûn'un pek çok münazara meclisi düzenlediği bilinmektedir. İlme ve kültüre derin ilgi gösteren Me'mun, dönemin birçok âlimini münazara meclislerinde bir araya getirmiş, fikir alışverişinde bulundurmuştur. İbn Ebî Tâhir (ö. 280/893) *Târihu Bağdat* isimli eserinde bu münazara meclislerinden birçoğunu aktarmış, dönemin ilmî ve entelektüel ortamını kaydetmiştir.²⁶

Abbasîler dönemi, Arap dili ve edebiyatı açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Başlangıçta Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin dilsel inceliklerini

²³ Ahmed Emîn, **a.g.e.**, s. 417.

²⁴ Ahmed Emîn, **a.g.e.**, s. 494.

²⁵ Ahmed Emîn, **a.g.e.**, s. 420-421.

²⁶ Ahmed Emîn, **a.g.e.**, s. 422.

anlamaya yönelik yapılan çalışmalar, zamanla müstakil ilim dallarına dönüşmüş, dil ve edebiyat alanlarında önemli eserler ortaya konmuştur.

Şiir, bu dönemde edebî sanatlar bakımından büyük bir gelişme göstermiş, klasik Arap şiirinin temel unsurları korunmakla birlikte, konu ve üslup açısından yenilikler yaşanmıştır. Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84), Ebû Nüvâs (ö. 198/813), Ebü'l-‘Atâhiye, İbnü'l-Mu‘tez (ö. 296/908) ve Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî (ö. 354/965) gibi önemli şairler yetişmiştir. Ayrıca, eski şairlerin divanları derlenerek antolojiler oluşturulmuş, Asmaî'nin *el-Aşma'ıyyât*, Mufaddal ed-Dabbî'nin *el-Mufaḍḍaliyyât* ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Egânî* adlı eserleri bu alanda öncü olmuştur.

Dilbilim alanında, sözlük çalışmaları ve gramer araştırmaları büyük bir ivme kazanmıştır. İlk sistematik sözlük *Kitâbü'l-'Ayn*, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) tarafından yazılmış, ardından İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemheretü'l-luga*, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *eş-Sihâh* ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Esâsü'l-belâga* gibi önemli sözlük eserleri kaleme alınmıştır. Nahiv ilmi, Basra ve Kûfe ekolleri şeklinde teşekkül etmiş, Sîbeveyhi, Ferrâ, Ahfeş el-Evsat ve Kisâi gibi âlimler bu alanda önemli katkılarda bulunmuştur.

Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetleriyle birlikte nesir türü de gelişmiş, edebî nesrin sınırları genişlemiştir. Câhiz'in (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn* ve *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserleri, edebî nesrin kurucu metinleri arasında yer almıştır. Ayrıca, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Uyûnü'l-aḥbâr*, İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdü'l-ferîd* ve Ebü'l-Alâ el-Maarri'nin çalışmaları bu dönemin önemli eserleri arasındadır.

Biyografi ve tabakat türünde de önemli eserler verilmiş, şair ve ediplerin hayatlarını anlatan eserler kaleme alınmıştır. İbnü'l-Mu‘tezz'in *Tabakâtü's-şu'arâ*'sı, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı ve Cemâleddin el-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İnbâhü'r-ruvât*'ı, dönemin en önemli biyografi kaynakları arasındadır.²⁷

²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, İstanbul, 1988. c. I. s. 41.

Abbâsîler dönemi, Arap dil ve edebiyatının sistematik bir yapıya kavuştuğu, dilbilim, şiir ve nesir türlerinde özgün eserlerin üretildiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır.

Edebiyat sahasına dikkat çeken Alman şarkiyatçısı Carl Brockelmann (1868-1956) şöyle der:

“İnsanların meşguliyetleri artmış ve eski şairlerin uzun, sıkıcı kasidelerine ayıracak vakit bulamaz hale gelmişlerdir. Dahası, bu tür şiirleri anlamakta ve tadına varmakta da zorlanmışlardır. Bu durum, doğal olarak, yeni şiir anlayışının, eski kasideleri parçalara ayırarak her bir unsurunu ayrı ayrı ele alma yoluna gitmesine zemin hazırlamıştır. Hiç şüphesiz, yeni şiirin düşünsel ufku, eskisine kıyasla yalnızca sınırlı ölçüde genişlemiştir. Aynı şekilde, rakiplerini keskin bir alayla hicvetmişlerdir ki bu da müvelledûn şairlerinde görülen bir özelliktir. Ancak eski şairler, kimi zaman dünya hayatının geçiciliğini ve faniliğini daha etkileyici bir şekilde dile getirmeyi başarmışlar, bu temaları melankolik bir duyarlılıkla işleyerek zihinlerde derin izler bırakmışlardır. Öte yandan, gazel şiiri, daha Abdülmelik devrinde Ömer b. Rebîa tarafından kendi başına bir sanat dalı olarak geliştirilip bağımsız bir kimlik kazanmıştı. Halifelere ve Bermekîler’e ait kasidelerde eski üslup sık sık kullanılıyordu.”²⁸

Ebü’l-‘Atâhiye Şiiri ve Metinlerarasılık

Abbâsîler döneminde lüks yaşam, müreffeh hayata rağmen zühd hayatı tercih eden ve bu tarzı şiirlerine yansıtan şair Ebü’l-‘Atâhiye’dir. Edebiyat eleştirmenlerinin edebî eleştirinin bir parçası olarak değerlendirdikleri metinlerarasılık olgusu, bir metnin başka bir metinle ya doğrudan veya dolaylı bir ilişki içinde olmasını ifade eden bir kavramdır. Erken dönemlerden itibaren farklı isimlerle varlığını ortaya koyan metinlerarasılık kavramı, Arap edebiyatında İslâm öncesi cahiliye şiirlerinden başlayarak, Kur’ân-ı Kerim ve hadislerin dil üzerindeki etkisiyle doğal bir şekilde gelişim sağlamıştır. Batı dünyasındaki metinlerarasılık teorisi şeklinde ifade edilen bu kavram, 20.yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Şiirlerinde kutsal metinlerle metinlerarasılık olgusu ön planda olan Ebü’l-‘Atâhiye, dinî motifli metinlerarası

²⁸ Carl Brockelmann, *Târîhu’s-su‘ûbi’l-İslâmiyye*, Terceme, Nebîh Emîn Fâris, Munîr el-Ba‘lebekkî, 5. Baskı, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 2001, s. 192-193.

alıntıyı şiirlerinde ustalıkla kullanmayı başarmış, alıntının yalnız estetik bir süsleme olmadığını, daha ziyade istediği anlamı ortaya çıkarmaya ve şiirsel deneyimini derinleştirmeye yardımcı bir araç olduğunu fark etmiştir. Şair aynı zamanda metinlerarası alıntıyı, okuru etkilemek, davranışlarını düzeltmek, yanlışlarını kontrol altına alabilmek için şekillendirilebilir bir araç olarak görmüştür. Ebü'l-'Atâhiye divanındaki züht içerikli şiirlerinin neredeyse tamamında geniş ölçüde Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden alıntıda bulunmuştur. Divanda kullandığı metinlerarası alıntı, bir âyetin tamamını veya onun konuyla ilgili bir bölümünü kesme, ekleme, çıkarma, tehir-takdim yaparak orijinal yapısını değiştirme tarzındaki eski eleştirmenlerin tabiriyle de edebî intihal değil, alıntılama yaptığı metni şiirsel bağlama yerleştirme biçimidir. Şairin Kur'ân ve hadislerle metinlerarası alıntı yapmasındaki asıl gayesi, şiire zenginlik katma ve estetik şekil kazandırmaktan öte, insanların ruhlarındaki dinî duyguları uyandırmak, onları fani dünyadan ayırıp, sonsuz ahiret yurduna tutunmaya teşvik, doğruya irşat etmek, iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-‘ATÂHIYE’NİN HAYATI

1. 1. ADI, KÜNYESİ VE LAKABI

Kaynaklarda adı, İsmâil b. el-Kâsım b. Süveyd b. Keysân olarak geçmektedir. Ataları Aneze kabilesinin azatlı köleleri idi.²⁹ Ebu'l-‘Atâhiye künyesini alması hususunda kaynaklarda farklı görüşler vardır. İsfahânî'nin (ö. 356/967) aktardığına göre, Ebü'l-‘Atâhiye kendisine sonradan verilmiş bir lakaptır. İbn Manzûr ise şöyle der:

“Ebü'l-‘Atâhiye ünlü şairdir. ‘Atâhiye isminde bir oğlunun olduğu aktarılır. Şöyle denildi: “Şayet öyle olmuş olsaydı şair hakkında, lâmı tarifsiz “Ebü ‘Atâhiye” denilirdi. Dolayısıyla Ebü'l-‘Atâhiye şairin künyesi değil lakabıdır. Künyesi Ebû İshâk, ismi İsmail b. el-Kâsım’dır.”³⁰

Künyesi Ebû İshâk’tır. Annesinin Ümmü Zeyd b. Ziyâd el-Mehâribî’dir.³¹ Anlatıldığına göre bir defasında Halife Mehdî (ö. 169/785) Ebü'l-‘Atâhiye’ye “أَنْتَ أَنْسَانٌ مُّحَذَّلٌ مَّتَعَّةً/Sen bilgiç ve çıldırmış birisin” demiş ve bundan sonra insanlar arasında Ebü'l-‘Atâhiye lakabıyla meşhur olmuştur.³²

Ebü'l-‘Atâhiye’ye bu lakap Bağdat’ta verilmiştir. Bunun kanıtı *el-Egânî* müellifinin, Ebü'l-‘Atâhiye ve Vâlide b. el-Hubâb’ın Bağdat’ta birbirilerini hicvetmeleri üzerine, Vâlide b. el-Hubâb’ın, Ebü'l-‘Atâhiye hakkında aşağıdaki beyitleri zikrettikten sonra Bağdat’tan ayrılarak Kûfe’ye dönmesi hadisesidir.³³

²⁹ Erol AYYILDIZ, “Ebü'l-‘Atâhiye”, *DİA*, X, 1994, s. 294; İbnü'l-Mu‘tez, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Mu‘tez-Billâh Ca‘fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî, *Tabakâtü’s-şu‘arâ’ fi medhi’l-hulefâ ve’l-vüzerâ’*, thk., Abdüssettâr Ahmed Ferâc, nşr., Dâru’l-Me‘ârif, Kahire, 3. bs., t.y., y.y., s. 227.

³⁰ İbn Manzûr Ebû Fazl Muhammed b. Mükrim b. Ali, *Lisânü’l-‘Arab*, 3.baskı, nşr., Dâru Sadr, Beyrut, 1414/1993, c. XIII, s. 513.

³¹ Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *Kitâbü’l-Egânî*, thk., İhsân Abbâs v.d., Dâru Sâdir, Beyrut, 1423/2002, c. IV, s. 6.

³² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 6; Abdüllatif Şirâre, *Ebü'l-‘Atâhiye şâirü’z-zühhd ve’l-hübbi’l-hâib*, Dârü’s-Şarki’l-Cedîd, Beyrut, 1. bs., 1962, s. 31.

³³ İsfahânî, *el-Egânî*, c. IV, s. 10; ‘Aliyyân, *Ebü'l-‘Atâhiye hayâtuh ve agrâduhü’s-şi‘riyye*, Beyrût, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1411/1991, s. 69.

كَانَ فِينَا يُكْنَى أَبَا إِسْحَاقٍ وَبِهَا الرُّكْبُ سَارَ فِي الْأَفَاقِ

فَتَكْنَى مَعْتُوهاً بِعَتَاهِ يَا لَهَا كُنْيَةً أَتَتْ بِاتِّفَاقٍ

Aramızda Ebû İshak künyesi ile tanınırdı, onunla ufukları aşmıştı o

Daha sonra bunaklığıyla çılgın diye künyelendi, herkesin kullandığı bu künye ne kadar da yakıştı ona

Bu beyitlerde Kûfe'deki arkadaşları arasında, Ebü'l-'Atâhiye'nin Ebû İshâk künyesi ile bilindiğine dair delil bulunmaktadır. Şaire Ebü'l-'Atâhiye lakabı Bağdat'a geldikten sonra oradaki mucûn, müstehcen ve benzer içerikli şiir meclislerinde yer almasından dolayı verilmiş ve bu yeni lakap onun çılgınlığının, şaşkınlığının göstergesi gibi olmuştur.³⁴

İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) aktardığı ikinci bir görüşe göre, oğlu Muhammed³⁵ 'Atâhiye' lakabıyla çağırıldığı için babası Ebü'l-'Atâhiye künyesini almıştır.³⁶ Fakat oğlu Muhammed zahit bir şair olarak tanındığı için böyle bir lakap aldığı düşünülmemektedir.³⁷ Zira kendisine atfedilen şu beyit konuyu bu açıdan desteklemektedir:

قَدْ أَفْلَحَ السَّائِكُ الصُّمُوتُ كَلَامُ رَاعِي الْكَلَامِ قُوتُ

مَا كُلُّ نَطَقٍ لَهُ جَوَابُ جَوَابُ مَا تَكَرَّهُ السُّكُوتُ

³⁴ 'Aliyyân, **Ebü'l-'Atâhiye hayâtuh ve agrâduhü's-şi'riyye**, s. 68.

³⁵ O, Ebû Abdullah Muhammed (el-'Atâhiye) b. İsmail (Ebü'l-'Atâhiye) b. el-Kâsım'dır. Şiir ve züht alanında babasının yolunu takip eden Iraklı bir şairdir. Edebiyat ve fıkıh alanında tanınmış birisidir. Bir süreliğine kadılık vazifesine atanmıştır. Nisâbe b. Ebî Hayseme (ö. 279/892-93), İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894), el-Müberred (ö. 286/900), Hâfiz İbrâhim b. İshâk el-Harbî (ö. 285/899) gibi döneminin büyük âlimleri kendisinden ilim almışlardır. Hicrî 244 senesinde vefat etmiştir. ez-Ziriklî, Haru'd-Dîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dimaşkî, **el-A'lâm**, nşr., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. bs., 2002, c. VI, s. 34.

³⁶ İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, **Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb**, thk., Süheyl Zekâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1. bs., 1408/1988, c. IV, s. 1756.

³⁷ Hafîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, thk., Beşşâr Avâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. bs., 1422/2002, c. II, s. 357.

مُسْتَيْقِنٌ أَنَّهُ يَمُوتُ

يَا عَجَبِي لِأَمْرِي ظُلُومٌ

Susan kurtulmuştur, zira konuşmasına dikkat edenin sözleri gıda gibidir

Her söze verilecek cevap olsa da, susmak istemeyene her söz bir cevaptır.

*Nefsine zulmetmiş, öleceğini yakinen bilen kişiye hey şaşarım.*³⁸

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) aktardığı bir başka görüşe göre, tutarsız davranışları sebebiyle, müstehcenliğe ve içkiye olan merakından dolayı kendisine “sapıtmış, bunamış, ahmak” anlamında Ebü'l-‘Atâhiye lakabı verilmiştir.³⁹

İbn Sellâm'ın (ö. 232/847) aktardığına göre, Ebü'l-‘Atâhiye çömlekçilik yaparak hayatını sürdürürdü. Zındıklıkla itham edilmiş olan şairin, birinin adı Lillâh, diğerininki de Billah olan iki kızı vardı.⁴⁰ Kendisi bununla övünürdü. Şair olan oğlu ise dervişlik yolunu seçmişti. Konuşmasının tamamı şiirden oluşan Ebü'l-‘Atâhiye'nin doğuştan şair olma gibi bir melekesi vardı. Gazelleri, kadınların doğasına ilişkin konular içeren düşük şiirlerdi.⁴¹

1. 2. SOYU, DOĞUM YERİ, AİLESİ, VEFATI

1. 2. 1. Soy

Tarihi kaynaklarda, ‘Aneze kabilesinden olduğu, atalarının Enbâr⁴² yakınlığındaki Aynüttemr ismiyle bilinen küçük bir yerleşim yerinden oldukları

³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **a.g.e.**, c. II, s. 357; İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 69.

³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **a.g.e.**, c. VII, s. 226.

⁴⁰ İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 69.

⁴¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dînevî, **eş-Şi'r ve's-Şuarâ**, nşr., Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1423, c. II, s. 779; İbnü'l-Mu'tez, **Tabakâtü's-Şu'arâ**, 228.

⁴² Enbâr, Bağdat'ın batısındaki Fırat nehri yakınlığında bulunan tarihi bir şehirdir. Persler onu Feyrûz Şâpûr diye isimlendirmişler. Şehrin kurucusu Feyrûz Şâpûr'dur. el-Enbâr diye isimlendirilmesinin nedeni, burada depolar halinde tahıl ve buğday ambarlarının olmasıdır. Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh (ö. 752) hayatının sonuna kadar burada yaşamış, şehri yeniden imar ederek saraylar ve binalar inşa etmiştir. İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî, **Merâsîdül-ittılâ' 'alâ (fi) esmâ' i'l-emkine ve'l-bikâ'**, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1945, c. I, s. 120; el-İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 5-6.

geçmektedir.⁴³ Başka bir görüşe göre atalarının Nabat asıllı olduğu ifade edilmiştir.⁴⁴ Ebü'l-'Atâhiye'nin Nabat asıllı olduğunu destekleyen birkaç olay aktarılmaktadır. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) naklettiğine göre, Ebû Düeyl Mus'ab b. Düeyl el-Cellânî şöyle demiştir:

“Ben, o gün dışında ‘Aneze kabilesinden olan Mendel b. Ali ve kardeşi Hayyân b. Ali’yi bu kadar öfkeli görmemiştim. O gün Ebü'l-'Atâhiye yüzü gözü kan içinde onların yanına gelir. Onlar, Ebü'l-'Atâhiye’ye, “Sana neler oldu, kim yaptı bunu?” diye sorarlar. Ebü'l-'Atâhiye onlara, “Ben kimim?” diye sorar. Onlar, “Sen bizim kardeşimizsin, amcamızın oğlusun, azatlı kölemizsin” derler. Bunun üzerine Ebü'l-'Atâhiye onlara, “Falanca kasap beni öldüresiye dövdü, bana hakaret etti ve benim Nabatî olduğumu iddia etti. Gerçekten ben Nabatî isem arkama bakmadan koşarım, yok eğer değilsem kalkın ve gidip ondan hakkımı alın.” der. Bunun üzerine Mendel b. Ali öfkeli bir şekilde ayakkabısını bile bağlamadan ayağa kalkar ve “Allah’a yemin ederim ki, hakkını Mûsa’nın oğlu İsâ dahi almış olsa bunu ondan geri alırım” der ve onunla beraber giderek hakkını alır.”⁴⁵

İsfahânî *el-Egânî*’sinde, Ebü'l-'Atâhiye ve İbrâhim el-Mevsilî’nin Vâsıt ile Basra arasında yerleşen Mezâr’dan olduklarını, ailesi ile beraber çömlekçilik yaptığını, daha sonra Bağdat’a geldiklerini ve oradan ayrılarak İbrâhim el-Mevsilî’nin Bağdat’a, Ebü'l-'Atâhiye’nin ise Kûfe’nin batısındaki Hîre’ye yerleştiği rivâyetini aktarmakta ve Riyâşî’nin (ö. 257/871) de bu görüşü desteklediğini belirtmektedir.⁴⁶ Kaynaklarda annesine Ümmü Zeyd denildiği, önce Kureyşli Benî Zühre kabilesinin sonra Muhammed b. Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs’ın mevâlisi olduğu geçmektedir.⁴⁷ Dolayısıyla Ebü'l-'Atâhiye, babası tarafından Aneze kabilesinin mevlâsı, annesi

⁴³ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu‘cemü’l-buldân**, nşr., Dâru Sâdir, Beyrut, 2. Baskı., 1995, c. IV, s. 176; İbn Kuteybe, **a.g.e.**, c. II, 779; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, **Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ ü ebnâ’i’z-zamân mimmâ şebete bi’n-naql evi’s-semâ’ ev eşbete’l-ayân**, thk., İhsân Abbâs, nşr., Dâru Sâdir, Beyrut, 1971, c. I, s. 219, 226.

⁴⁴ Şevkî Dayf, **Târîhü’l-Edebi’l-Arabî, el-‘Asru’l-Abbâsiyyu’l-evvel**, Kahire, Dâru’l-Ma‘ârif, 2004, s. 237.

⁴⁵ İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 7; İbnü’l-Adîm, **a.g.e.**, c. IV, s. 1755.

⁴⁶ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 7; Abdüllatif Şirâre, **Ebü’l-'Atâhiye**, s. 32.

⁴⁷ Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 237; el-İsfahânî, **a.g.e.**, IV, s. 7.

tarafından ise Benî Zühre kabilesinin mevlâsı olarak bilinmektedir.⁴⁸ Oğlu Muhammed b. Ebi'l-'Atâhiye, soylarının Aneze kabilesine dayandığını, büyük dedeleri Keysân'ın Aynüttemr'e mensup olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Bu nedenle Abdüllatif Şirâre, Ebü'l-'Atâhiye'nin aslının Arap olduğunu, fakat mevâli olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰

Halid b. Velîd tarafından düzenlenen bir fetih sırasında dedeleri Keysân esir çocuklar arasında bulunan yetim bir çocuktur. Halid b. Velîd tarafından esir alınarak Medine'ye götürülen esir çocuklar Abbâd b. Rifâ'a el-Anezî b. Esed b. Râbi'a b. Nizâr'ın eşliğinde Halife Hz. Ebû Bekr'in huzuruna getirilirler. Halife onlara neseplerini sorar, herkes bildiğini söyler, sıra Keysân'a geldiğinde Aneze kabilesinden olduğunu belirtir. Abbâd bunu duyduğunda Hz. Ebû Bekr'den çocuğu kendi himayesine vermesini ister ve Halife de çocuğu ona verir. Abbâd çocuğu kölelikten azat eder ve böylece Abbâd'ın azatlı kölesi olur.⁵¹

1. 2. 2. Doğum Yeri

Ebü'l-'Atâhiye, Emevîler'in (661-750) tarih sahnesinden düşüşünden iki sene önce, 130 (748) yılında, Kûfe'nin batısında yerleşen el-Enbâr şehri yakındaki Aynüttemr⁵² diye bilinen küçük bir beldeye doğmuştur.⁵³ *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*'te doğum yılının 130 olduğunu söyleyenlerin yanı sıra, 132 olduğunu ifade edenler de bulunmaktadır.⁵⁴ İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) belirttiği bir görüşe göre,⁵⁵ Aynüttemr, Hicaz bölgesinde Medine yakınlığında bulunan küçük bir belgedir. Fırat nehrinin sulama işlerinin yapıldığı mekân olduğu da söylenmiştir. Ebü'l-Ferec el-

⁴⁸ Muhsin el-Emîn, Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseynî el-Âmilî, **A'yânü's-Şî'a**, Beyrut, Dâru'l-ma'ârif li'l-matbû'ât, 1406/1986, c. III, s. 393.

⁴⁹ Abdüllatif Şirâre, **a.g.e.**, s. 32.

⁵⁰ Abdüllatif Şirâre, **a.g.e.**, s. 32.

⁵¹ İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 6; Abdüllatif Şirâre, **a.g.e.**, s. 32; İbnü'l-Adîm, **Buğyatü't-taleb fî târîhi Haleb**, c. IV, s. 1753.

⁵² Yakut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yakut b. Abdullah er-Rûmî, **Mu'cemü'l-büldân**, Dâru Sâdir, Beyrut, 2. bs., 1995, C. IV, s. 176; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed b. el-İmâd el-Ukberî el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârin min zeheb**, thk., Mahmûd el-Arnâvût, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1406/1986, c. III, s. 52.

⁵³ Yâkût el-Hamevî, **a.g.e.**, c. IV, s. 176; İbnü'l-Adîm, **a.g.e.**, c. IV, s. 1757.

⁵⁴ İbnü'l-Adîm, **a.g.e.**, c. IV, s. 1751.

⁵⁵ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, c. I, s. 219.

İsfahânî'nin aktardığı bir diğer görüşe göre Ebü'l-'Atâhiye'nin Mezâr'dan olduğu söylenmektedir.⁵⁶

Aynüttemr, Kûfe'nin batısında, Enbâr'a yakın bir yerde bulunan, hurma ve şeker kamışının bolluğuyla meşhur olan, kara yoluyla buradan farklı beldelere şeker kamışı ve hurma ticareti yapılan bir yerin adıdır. Eski bir belde olan Aynüttemr, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde, hicrî 12. yılında Hâlid b. Velîd'in komutasında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Fetihden sonra buradan Medine'ye birçok esir getirilmiştir. Ebü'l-'Atâhiye'nin büyük dedesi Keysân, Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) validesi (Sîrîn annesinin adıdır) ve Hz. Osman'ın azatlı kölesi Hamrân b. Ebân (ö. 75/694) da bu esirler arasındaydı.⁵⁷

Seyyid Muhsin el-Emîn (1867-1952) *A'yânü's-Şî'a*'da bu çelişkili rivâyetler üzerine şöyle bir yorumda bulunmaktadır:

“Bu konuda isabetli olan görüş, Ebü'l-'Atâhiye'nin, Hicaz'da değil, Irak'taki Aynüttemr'de doğmuş olmasıdır. Günümüzde o beldeye “Şifâsen” denilmektedir. Faraza, Hicaz bölgesinde Aynüttemr denilen bir belde bulunmuş olsa dahi, Ebü'l-'Atâhiye'nin orada doğmadığını söyleriz.”⁵⁸

el-Egânî hariç, Ebü'l-'Atâhiye'nin doğum yeri olarak yukarıda geçen tarihî bilgilerden çıkarılan sonuca göre Aynüttemr'de doğduğu söylenebilir. Hayatının neredeyse tamamını Irak'ın Kûfe, Bağdat, Enbâr gibi büyük şehirlerinde geçiren Ebü'l-'Atâhiye'nin, Hicaz'da değil de bu şehirlere yakın bir yerde doğduğu anlaşılmaktadır.

1. 2. 3. Ailesi

Babasının ismi Kâsım, dedesi ise Süveyd'dir. Büyük dedesi Keysân'a gelince, Abbâd b. Rifâ'a onu evlat edinir ve Keysân onun yanında büyümüştür. Kâdisiye harbi (15/636) günü, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (ö. 55/675) askeri kampında onunla birlikte Kûfe'ye girmiştir. Daha sonra Abbâd'ın bir cariyeden Zeyd isminde evladı olur. Keysân büyüdüğünde Abbâd, Zeyd'in annesini kölelikten azat eder ve onu Keysân'la

⁵⁶ İsfahânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 6.

⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, c. IV, s. 176.

⁵⁸ Âmilî, *A'yânü's-Şî'a*, c. III, s. 393.

evlendirir. Abbâd b. Rifâ'a, onların bu evliliğinden doğan çocuklarına Süveyd ismini verir. Böylece Zeyd b. Abbâd ile Süveyd b. Keysân bir anneden olan kardeşler olurlar. Önce Abbâd ardından Keysân ölür. Daha sonra Süveyd büyür. Bir anneden olan kardeşi Zeyd vefat ettikten sonra evlatlarının himayesi Süveyd'e kalır. Sonra Süveyd'in el-Kâsım, Muhammed, İsmâil, Abdurrahman ve Hasan isminde erkek evlatları olur. Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) Horasan'a vâli olarak atandığı zaman Zeyd b. Abbâd'ın evlatları onunla beraber Horasan'a gönderilir. Süveyd b. Keysân ve evlatları Kûfe'de kalırlar. Daha sonra el-Kâsım b. Süveyd'in iki erkek ve iki kız evladı olur ki, bu erkek evlatlarından en küçüğü İsmâil Ebü'l-'Atâhiye'dir.⁵⁹

Kaynakların verdiği bilgiye göre babasının mesleği hacamatçılıktı. Çömlekçilik yapan Ebü'l-'Atâhiye, ailesinin geçimini sağlamak için bir dönem hacamatçılık mesleğini de icra etmiştir.⁶⁰

Ebü'l-'Atâhiye'nin annesi Ümmü Zeyd, o dönemde Buhârâ'nın önde gelenlerinden, kendisine Ziyâd denilen birinin kızıdır. Annesi tarafından Ebü'l-'Atâhiye'nin dedesi olan Ziyâd el-Muhâribî⁶¹, Muhammed b. Hâşim b. Amr b. Utbe ez-Zühri'nin mevlâsıdır. Zühre ise Kureyş'ten olup Hz. Peygamber'in (sav) dayıları sayılırlar.⁶² Ebü'l-'Atâhiye soy ve neseple övünmeyi fazilet olarak görmediğini şu mısralarıyla açıklamaktadır:

وَإِذَا تَنَاسَبَتِ الرِّجَالُ فَمَا أَرَى
نَسَبًا يُقَاسُ بِصَالِحِ الْأَعْمَالِ

Erkekler nesepleriyle yarışarlarsa şunu bilsinler ki,

*Salih amellerle kıyaslanacak herhangi bir nesep bilmem.*⁶³

el-Egânî'de Muhammed b. Ebi'l-'Atâhiye'den nakledildiğine göre, bir defasında Kinâneli bir adam bir konuda Ebü'l-'Atâhiye ile tartışır. Daha sonra Ebü'l-

⁵⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğetü't-tâlebi fi târîhi Haleb*, c. IV, s. 1754.

⁶⁰ İsfahânî, *el-Egânî*, c. IV, s. 6; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, c. IV, s. 1759.

⁶¹ İsfahânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 5.

⁶² İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, c. IV, s. 1754.

⁶³ İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, c. IV, s. 1755.

‘Atâhiye’ye karşı küstahça davranarak kavmi ve soyu ile övünmeye başlar. Bunun üzerine Ebü’l-‘Atâhiye şu mısraları okur:

دَعْنِي مِنْ ذِكْرِ أَبٍ وَجَدَّ
وَنَسَبٍ يُغْلِيكَ سُورَ الْمَجْدِ
مَا الْفَخْرُ إِلَّا فِي التَّقَى وَالزُّهْدِ
وَطَاعَةٍ تُعْطِي جَنَّاتِ الْخُلْدِ
لَا بُدَّ وَرْدٍ لِأَهْلِ الْوَرْدِ
إِمَّا إِلَى ضَحْلٍ وَإِمَّا عَدٍّ

Seni şeref surlarına yükselten babayı, dedeyi ve neseple övünmeyi bırak!

Övünmek yalnız, sana ebedi cennetleri verecek olan takvada, zühtte ve itaattedir.

Su başına gelen herkes mutlaka, ya derin olmayan çukura ya da akarsuya gider.⁶⁴

Ebü’l-‘Atâhiye’nin zahit ve şâir olarak bilinen Muhammed adında bir oğlu, Billâh ve Lillâh adlarında iki kızı vardı. Eşinin ismi Hâşimiyye’dir. Ma’n b. Zâide’nin azatlı kölesi Amr el-Yemâmî’nin kızıdır.⁶⁵

1. 2. 4. Vefatı

Tarihi kaynaklardan Ebü’l-‘Atâhiye’nin bir hastalığa yakalandığını ve o hastalığının ardından vefat ettiğini öğrenmekteyiz. Hastalığı esnasında kızı Rukiye’yi yanına çağırarak şu şiiri okumasını ister ve kızı okumaya başlar:

لَعِبَ الْبَلَى بِمَعَالِمِي وَرُسُومِي
وَقُبِرْتُ حَيًّا تَحْتَ رَدَمِ هُمُومِي
لَزِمَ الْبَلَى جِسْمِي فَأَوْهَنَ قُوَّتِي
إِنَّ الْبَلَى لَمُوكَّلٌ بِلُزُومِي

Zamanın yıpranmışlığı izlerimi ve suretimi oynattı, ben hayatta iken endişelerimin enkazı altında gömüldüm,

⁶⁴ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 7-8.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. II, s. 357; İbnü’l-Adîm, **a.g.e.**, c. IV, s. 1752.

*Yıpranmışlık bedenimi sardı ve gücümü zayıflattı, gerçekten eskimişlik bana bağlı bir kaderdir.*⁶⁶

el-Egânî'de Abdullah b. 'Atiyye'den rivâyet edildiğine göre Muhammed b. Ebi'l-'Atâhiye babasının ölüm hastalığı sırasında en son okuduğu şiirin şu olduğunu kaydetmiştir:

إِلَهِی لَا تُعَذِّبْنِی فِإِنِّی	مُقِرٌّ بِالَّذِی قَدْ كَانَ مِنِّی
وَمَا لِی حِیلَةٌ إِلَّا رَجَائِی	وَعَفْوُكَ إِنِّ عَفَوْتَ وَحُسْنُ ظَنِّی
فَکَمْ مِنْ رَلَّةٍ لِّی فِی الْبَرَاِیَا	وَأَنْتَ عَلَیِّ ذُو فَضْلِ وَمَنْ
إِذَا فَکَّرْتُ فِی نَدَمِی عَلَیْهَا	عَضَضْتُ أَنَامِلِی وَفَرَعْتُ سِنِّی
یَظُنُّ النَّاسُ بِی خَیْرًا وَإِنِّی	لَشَرُّ النَّاسِ إِنِّ لَمْ تَعْفُ عَنِّی
أُجِنُّ بِزَهْرَةِ الدُّنْیَا جُنُونًا	وَأُفْنِی الْعُمَرَ فِیْهَا بِالتَّمَنِّی
وَبَیْنَ یَدَیْ مُحْتَبَسٌ طَوِیلٌ	كَأَنِّی قَدْ دُعِیتُ لَهُ کَأَنِّی
وَلَوْ أَنِّی صَدَقْتُ الزُّهْدَ فِیْهَا	قَلَبْتُ لِأَهْلِهَا ظَهَرَ الْمِجَنِّ

Allah 'ım bana azap etme, çünkü ben yaptıklarımı kabul ediyorum,

Beni affedeceğine hüsnü zannım vardır, bunu ummaktan başka seçeneğim yoktur,

İşlediğim o kadar günahım var, ama Sen 'in lütfun ve ikramın boldur,

Günahlarım konusunda pişmanlığımı düşündüğümde, parmak uçlarımı ısırır, dişlerimi gıcırdatırım.

İnsanlar hakkımda hayır düşünürler, sen beni affetmezsen eğer, insanların en şerlisi olurum,

Dünya çiçeğiyle çılgına dönerim, ömrümü onu arzulayarak geçiririm.

⁶⁶ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 37.

Önümde uzun bir engel vardır, sanki ben onu çağırırmışım gibiyim,

*Eğer onda (dünyada) zühd olduğunu doğrulasaydım, onun ehline kalkanın arkasını çevirirdim.*⁶⁷

Ebü'l-'Atâhiye'nin ölümü Abbasî Halifesi Hârûnürreşîd'in hilafetinden sonraya denk gelmektedir. Hârûnürreşîd'in 193/809 senesinde ölümünden sonra yaklaşık yirmi yıl daha yaşadığı söylenmiştir. Kaynaklarda Ebü'l-'Atâhiye'nin ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Mes'ûdî şairin vefat tarihi hakkında şöyle demektedir:

“Bu sene, yani 211 yılında zahit, dindar bir şekilde yaşamış, sufi elbiseleri giymiş Ebü'l-'Atâhiye İsmail b. el-Kâsım vefat etti.”⁶⁸

İbn Kûteybe'nin aktardığına göre şairin vefat tarihi 205 senesi olarak geçmektedir.⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî'nin Ahmed b. Kâmil el-Kâdî'den rivâyetine göre, Ebü'l-'Atâhiye 213 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî*'sindeki rivâyetlere gelince birkaç tarih zikredilmiştir. Bir rivâyete göre Ebü'l-'Atâhiye, arkadaşı İbrahim el-Mevsilî, Ebû Amr eş-Şeybânî, halife el-Me'mûn'un (813-833) hilafeti döneminde aynı günde, 213 senesinde vefat etmişlerdir. Bir başka rivâyette, İsmail b. Ebî Kuteybe'den nakledildiğine göre, Ebü'l-'Atâhiye 209 yılında vefat etmiştir. Bir başka rivâyete göre ise Bağdat'ta 211 yılında vefat etmiştir. Yine *el-Eğânî*'de oğlu Muhammed'den nakledilen rivâyette şairin vefat tarihi 210 olarak verilmektedir.⁷¹

Çağdaş araştırmacılarından Muhammed 'Aliyyân, *el-Eğânî*'deki bir rivâyete dayanarak, Ebü'l-'Atâhiye'nin 213 yılında Me'mûn'un hilafeti döneminde

⁶⁷ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 87; Şükrî Feysal, **Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh**, s. 375-376.

⁶⁸ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb** c. IV, s. 31.

⁶⁹ İbn Kuteybe, **eş-Şî'r ve's-şuarâ**, c. II, s. 782.

⁷⁰ Bağdâdî, şairin oğlu Muhammed'e dayanarak Ebü'l-'Atâhiye'nin hicrî 130 yılında doğduğunu, mezarının da Bağdat'ta ez-Zeyyât köprüsünün karşısında İsa nehrinin kenarında olduğunu söylemektedir. Bkz., Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. VI, s. 257; İbn Hallikân 211 ve 213 yılını vefat tarihi olarak vermiş ve kabrinin Bağdat'ta ez-Zeyyâtın köprüsünün karşısında İsa nehrinde olduğunu belirtmiştir. Bkz., İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, c. I, s. 222.

⁷¹ İsfahânî, **el-Eğânî**, c. IV, s. 87-88.

Medînetü's-Selâm'da (Bağdat) vefat ettiği görüşünü tercih etmiştir.⁷² Hannâ el-Fâhûrî (1914-2011) ise 218 yılını tercih etmiştir.⁷³

Şairin vefat tarihi hakkında tarihi rivâyetlerin farklılığını göz önünde bulundurursak kesin bir tarih belirlemenin zor olduğu anlaşılmaktadır. Genel bir kanaat olarak şairin vefatının 205 ile 218 yılları arasında gerçekleştiği söylenebilir.

el-Egânî'de Ahmed b. Ebî Hayseme'den rivâyet edildiğine göre, Muhammed b. Ebi'l-'Atâhiye babası öldüğünde şu ağıtı okumuştur:

يَا أَبِي ضَمَّكَ الثَّرَى وَطَوَى الْمَوْتُ أَجْمَعَكَ

لَيْتَنِي يَوْمَ مِتَّ صِرْتُ إِلَى حُفْرَةٍ مَعَكَ

رَحِمَ اللَّهُ مَضْرَعَكَ بَرَّدَ اللَّهُ مَضْجَعَكَ

Ah babacığım, toprak seni kucakladı, ölüm seni sardı,

Keşke öldüğün gün seninle aynı çukurda olsaydım,

*Allah sana rahmet eylesin, Allah kabrini serinletsin.*⁷⁴

Yine *el-Egânî*'de şairin ölümüne ilişkin aktarılan bir başka rivâyet, Ahmed b. Züheyr'den nakledilen, Muhammed b. Ebi'l-'Atâhiye'nin şu sözleridir:

“Muhammed b. Ebî Muhammed el-Yezîdî benimle karşılaştı ve bana: “Babanın mezarının üzerine yazılmasını emrettiği şiiri bana söyle” dedi, ben de ona şunları söyledim:

كَذَبْتَ عَلَى أَخٍ لَكَ فِي مَمَاتِهِ وَكَمْ كَذِبٍ فَشَا لَكَ فِي حَيَاتِهِ

وَأَكْذَبَ مَا تَكُونُ عَلَى صَدِيقٍ كَذَبْتَ عَلَيْهِ حَيًّا وَفِي مَمَاتِهِ

⁷² ‘Aliyyân, *Ebü'l-'Atâhiye: Hayâtuh ve agrâduhu's-şi'riyye*, s. 94; Mahmûd Ferec Abdülhamid el-Ukde, *Ebü'l-'Atâhiye: Şâiru'z-zuhdi ve'l-hikme*, Riyad, Dâru'l-Ulûm, 1405/1985, s. 185.

⁷³ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut, Dâru'l-Cil, 1.Baskı., 1986; s. 714.

⁷⁴ İsfahânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 88; Mecduddîn en-Nişâbî el-İrbilî, *Ebü'l-Mecd Es'ad b. İbrahim eş-Şeybânî el-İrbilî, Muzakere fi elkâbi's-şuarâ*, y.y., t.y., s. 27.

Kardeşin öldüğünde hakkında yalan söyledin, oysaki kardeşin hayatta iken nice yalanların yayılmıştı

Bir arkadaş hakkında söylenebilecek en kötü yalan, ona hem hayattayken hem de öldükten sonra yalan söylemendir.

Bunun üzerine adam utanarak oradan ayrıldı.”⁷⁵

1. 3. EBÜ’L-‘ATÂHIYE’NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ

Ebü’l-Ferec el-İsfahânî’nin Muhammed b. Mûsâ kanalıyla aktardığına göre, Ebü’l-‘Atâhiye, zarif vücutlu, güzel görünümlü, beyaz tenliydi. Kıvrıkcık siyah ve gür saçlıydı. Becerikli ve parlak zekalıydı.⁷⁶ Abdullah b. el-Mu‘tez’in (ö. 296/908) ifade ettiğine göre bünyesi zayıf birisi idi.⁷⁷

Müberred’in (ö. 286/900) anlattığına göre, Halife Mehdî, sarayında hizmetçilik yapan Utbe’yi Ebü’l-‘Atâhiye’ye vermek istediğinde Utbe endişeli bir halde Halifeye:

“Ey müminlerin emiri! Size olan bunca saygımdan, hizmetimden sonra beni, çirkin suratlı, çömlek satıcısı, aşkı kazanç aracı yapan bu adama mı veriyorsunuz?” demiş.⁷⁸

Klasik dönem müverrihlerinden olan Mes‘ûdî, *Mürûcû’z-zeheb*’de Ebü’l-‘Atâhiye’nin kısa öyküsünü anlatırken, onun çömlek satıcısı, zarif davranışlı, insanlar arasında hoş konuşan birisi olduğunu tarif etmekte, ayrıca neredeyse konuşmalarının tamamının şiirden oluştuğunu, insanlara şiirle hitap ettiğini belirtmektedir.⁷⁹

Muhammed b. Mûsâ’nın anlattığına göre, Benî ‘İcl kabilesinin mevlâsı Abdülhamid b. Serî‘ şöyle demiştir: “Ebü’l-‘Atâhiye’yi çömlekçilik yaparken gördüm. İnsanlar ve eğitimciler onun yanına gelir, şiirler okumasını isterlerdi. O okudukça onlar da bozuk ve kırık çanak çömlek parçalarını alır, üzerine şiirlerini yazarlardı.”⁸⁰

⁷⁵ İsfahânî, *el-Egânî*, c. IV, s. 89.

⁷⁶ İsfahânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 9-10; İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, c. IV, s. 1752.

⁷⁷ İbnü’l-Mu‘tez, *Tabakâtü’s-su‘arâ*, 230.

⁷⁸ Müberred, Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Kâmil fi’l-luga ve’l-edeb ve’n-nahv ve’t-tasrîf*, Kahire, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1417/1997, c. II, s. 223; İbnü’l-Mu‘tez, *a.g.e.*, 230.

⁷⁹ Mes‘ûdî, Ebü’l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Alî el-Mes‘ûdî el-Hüzelî, *Mürûcû’z-zeheb ve et-Tenbîh ve’l-işrâf*, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ed-Dârü’n-Nemûzaciyye, Beyrut, 1. bs., 1425/2005, c. III, s. 263.

⁸⁰ İsfahânî, *el-Egânî*, c. IV, s. 8.

Bazı kaynaklarda, Ebü'l-'Atâhiye'nin kişisel özellikleri arasında cimriliğine de dikkat çekilmiştir. Fakat hayatının belli bir kısmını zahitlikle geçiren, şiirlerinde cömertliği öven biri hakkında böyle bir yaklaşım abartılı olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

el-Egânî yazarı Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ebü'l-'Atâhiye'nin cimriliği hususuna dikkat çekmiş, konuyu teyit eder mahiyette bazı örnekler getirerek meseleyi abartarak dillendirmiştir. Eserde bu örnekler, bazen Sümâme b. Eşras'ın, bazen de Muhammed b. İsâ el-Cüzeymî'nin diliyle anlatılmaktadır. Muhammed b. İsâ şöyle der:

“Ebü'l-'Atâhiye'ye, malının zekâtını veriyor musun? diye sorduğumda bana, “Vallahi malımın zekatını sadece aileme harcıyorum” dedi. Ben, “Sübhânallah, malının zekâtını fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine vermen gerekir” dediğimde o bana, “Şayet malımın zekatını ailemden kesersem, yeryüzünde onlardan daha fakir biri bulunmaz” dedi.”⁸¹

Câhiz şöyle anlatır:

“Arkadaşlarımızdan biri, bir gezinti yerinde Ebü'l-'Atâhiye ile karşılaştığını söyler. Mertliği ile bilinen Ayyâş'ı çağırmış ve ona yemek hazırlamıştır. (Ebü'l-'Atâhiye) hizmetçisine, önlerine yemek getirdiğinde kendi önüne zeytinyağlı ve sirkeli tirit koymasını talimatını vermiştir. (Ebü'l-'Atâhiye'nin) yanına girdiğimde acele ile yediğini gördüm. Beni de yemeğine davet etti ve ben de elimi onunla birlikte uzattığımda, bir de baktım ki, zeytinyağlı tirit yerine bezir yağlı sirkeli tirit varmış. (Ayyâş) Kendisine dönüp şaşkınlıkla, “Ne yediğini biliyor musun?” diye sorduğumda, “Evet. Bezir yağlı sirkeli tirit yiyorum” dedi. Ona, “Seni böyle bir şey yemeye iten nedir?” diye sordum. Bana, “Hizmetçi çocuk zeytinyağı ile bezir yağının kabını karıştırmış. Bana getirince fark ettim, ben de sorun çıkarmak istemedim ve zaten yağ yağdır diyerek yemeğe devam ettim” dedi.”⁸²

Yukarıda anlatılan rivayetler doğru ise bu, elimizde çifte standartlı ve hayatı tenakuz içinde olan bir şahsiyet imasını uyandırmaktadır. Fakat diğer bir yönden

⁸¹ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 17.

⁸² İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 16.

dîvânındaki şiirlerini incelediğimizde dünya sevgisinden uzak, zahitliği öven, mal ve şöhrete yeltenmeyen, cömert bir zatın portresi karşımıza çıkmaktadır:

لَعَمْرُكَ مَا الدُّنْيَا بِدَارٍ بَقَاءٍ كَفَاكَ بِدَارِ الْمَوْتِ دَارَ فَنَاءٍ
فَلَا تَعَشِقِ الدُّنْيَا أُخَيِّ فَإِنَّمَا تَرَى عَاشِقَ الدُّنْيَا بِجُهْدِ بَلَاءٍ
حَلَاوَتُهَا مَمْزُوجَةٌ بِمَرَارَةٍ وَرَاحَتُهَا مَمْزُوجَةٌ بِعَنَاءٍ
فَلَا تَمْشِ يَوْمًا فِي ثِيَابٍ مَخِيلَةٍ فَإِنَّكَ مِنْ طِينٍ خُلِقْتَ وَمَاءٍ

Yemin ederim ki dünya kalıcı yer değildir. Fanilik yurdu olarak ölüm yurdu sana yeterli olsun.

Ey küçük kardeşim! Dünyaya sakın âşık olma. Zira dünyaya âşık olanların hep sorun yaşadığını görürsün.

Dünyanın tatlı yönü acısıyla beraber olduğu gibi, rahatlığı da cefasıyla beraberdir.

Öyleyse hiçbir zaman kibirli olma, çünkü sen toprak ve sudan yaratıldın.⁸³

Ebü'l-‘Atâhiye’nin sürekli Abbâsî hükümdarlarının şiir meclislerinde ve yanı başlarında bulunduğunu düşündüğümüzde, ayrıca şiirlerinde zühdün felsefesini yapmış, insanları zühd hayatına ve takvalı olmaya çağıran biri olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, böyle bir zatın bu derecede cimri olabileceğini kabullenmek mümkün değildir.

Meselenin garip bir boyutu ise, İsfahânî’nin yine aynı eserde Ebü'l-‘Atâhiye’nin cimriliğini ele aldığı bahsin öncesinde, Sümâme b. Eşras ile Ebü'l-‘Atâhiye arasında geçen bir tartışmada, Ebü'l-‘Atâhiye’nin paranın esiri olmadığını, para biriktirmenin yanlış bir davranış olduğunu söylediğini görüyoruz. Sümâme b. Eşras olayı şöyle anlatmaktadır:

“Ebü'l-‘Atâhiye bir defasında bana şu şiiri okudu:

⁸³ Ebü'l-‘Atâhiye, İsmail b. el-Kâsım b. Süveyd b. Keysân, *Dîvânu Ebî'l-‘Atâhiye*, Dâru Beyrut li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1406/1986, s. 12; Şükrî Feysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, nşr., Matbaa Câmiat Dımişk, 1384/1965, s. 2.

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُعْتِقْ مِنَ الْمَالِ نَفْسَهُ تَمْلِكُهُ الْمَالُ الَّذِي هُوَ مَالِكُهُ

أَلَا إِنَّمَا مَالِي الَّذِي أَنَا مُنْفِقٌ وَلَيْسَ لِي الْمَالُ الَّذِي أَنَا تَارِكُهُ

إِذَا كُنْتَ ذَا مَالٍ فَبَادِرْ بِهِ الَّذِي يَحِقُّ وَإِلَّا اسْتَهْلَكَتَهُ مَهَالِكُهُ

İnsan paranın kölesi olmaktan nefisini azat etmezse, sahibi olduğu mal onun efendisi olur.

Benimdir dediğim para yalnız harcayabildiğim paradır. Terekemde bıraktığım ise benim değildir.

Şayet paran varsa mutlaka onun hakkını ver! Yoksa onun tehlikeleri seni yer bitirir.

Ebü'l-‘Atâhiye’ye, “Bu şiiri nereden ilham aldın?” diye sordum. “Hz. Peygamber’in (sav) şu hadisinden: “*Ey Âdemoğlu! Yiyip tükettiğin, giyip eskittiğin veya sadaka olarak verip de sevap kazanmak üzere önden gönderdiğinden başka malın mı var ki?*”⁸⁴ dedi. Bunun üzerine ona, “Sen Hz. Peygamber’in (sav) bu hadisnin hak olduğuna inanıyor musun?” diye sordum, o da “Evet” diye cevap verince ben, “Öyleyse neden evinde yirmi yedi bedre⁸⁵ parayı barındırıyorsun da, o paradan harcamıyorsun, onun zekâtını vermiyorsun?” diye sordum. Şöyle dedi: “Ey Ebû Ma’n! Vallahi söylediğin doğrudur, ama ben fakir düşmekten ve insanların eline muhtaç olmaktan korkarım.” “Fakirle senin şu hâlin arasında ne fark var ki? Devamlı para biriktiriyor, cimrilik yapıyorsun. Sadece bayramdan bayrama et alıyorsun” dediğimde, hiçbir sözüme yanıt vermeden şunları söyledi: “Allah’a yemin olsun ki, Âşûrâ günü beş dirheme hem et hem baharat aldım.” Bunun üzerine beni gülmek tuttu ve o kadar güldüm ki ona karşılık vermeyi ve onu ayıplamayı bile unuttum. Daha sonra konuyu kapattım ve anladım ki bu adam, Allah’ın kalbini İslâm’a açtığı şahıslardan değildir.⁸⁶

⁸⁴ Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kureyşî, **el-Câmiu's-Sahîh**, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, nşr., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, y.y., t.y., c. IV, s. 273, Hadis no.2958.

⁸⁵ Bir bedre, on bin altına eş değerdedir.

⁸⁶ İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 15; İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî Hamdûn, **et-Tezkiratü'l-Hamdûniyye**, nşr., Dâru Sâdir, Beyrut, 1417/1996, c. II, s. 328-329.

İbn Hamdûn'un (ö. 562/1167) *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*'sinde Ebü'l-'Atâhiye'nin cimriliğine dair aktarılan bir diğer rivâyet ise şöyledir:

“Bir defasında Ebü'l-'Atâhiye'ye, “Allah'ın sana rızık olarak verdiği mal konusunda neden cimrilik yaparsın?” diye soruldu, o: “Vallahi Allah'ın bana rızık olarak bahsettiği malda hiçbir zaman cimrilik yapmadım” diye karşılık verince ona, “Evinde sayılmayacak kadar malın olduğu halde bunu nasıl söylersin?” diye söylendiler, o da: “Evimdeki mal benim rızıkım değildir ki, şayet benim olsaydı onu infak ederdim” dedi.”⁸⁷

Yukarıda aktarılanların yanı sıra kaynaklarda geçenlere bakıldığında çokça malı olan, malını kimseyle bölüşmek istemeyen, malının zekâtını vermek istemeyen, cimri bir Ebü'l-'Atâhiye izlenimi ortaya çıkmaktadır. Öte yandan şiirlerinde cimriliği yererek çirkin gösterdiği, cömertliği övdüğü gerçeğini de göz ardı etmemiz mümkün değildir:

ما أَزَيْنَ الْجُودَ مِنْ حَلِيفٍ ما أَشَيْنَ الْبُخْلَ لِلْبَخِيلِ

*Dostun cömert olanı ne kadar güzeldir, cimrinin de cimriliği ne kadar ayıptır.*⁸⁸

1. 4. DÎNÎ VE FELSEFÎ GÖRÜŞLERİ

Emevîlerin (661-750) tarih sahnesinden gitmesi ve yerine Abbasîlerin (750-1258) gelmesi ile İslâm dünyasında yeni bir sayfa açılmış oldu. İslâmî Hilafetin yeni temsilcisi olan Abbasîlerin yönetime gelmesi, kısa bir süre sonra Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) tarafından Bağdat'ın büyük bir merkez haline çevrilmesinden sonra idârî, askeri, siyâsî ve ilmî alanlarda çok büyük değişiklikler yapılmış oldu. Abbasîler döneminin ilim ve entelektüel kültür merkezi olan Bağdat'ın yanı sıra Basra ve Kûfe gibi büyük şehirler gelişerek çağın edebiyat, şiir, sanat, mimarlık, dini akımların merkezi haline gelmiştir.⁸⁹

⁸⁷ İbn Hamdûn, *a.g.e.*, c. II, s. 329.

⁸⁸ Şükrî Feysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 301.

⁸⁹ Şevkî Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 16; Hakkı Dursun YILDIZ, “Abbasîler”, *DİA*, c. I, s. 31.

Abbasîler döneminin en belirgin özelliği hem ilmî-kültürel alanda hem de sanat ve mimari alanda Müslümanların gelişerek parlak bir dönem yaşamalarıdır. Ebü'l-'Atâhiye'nin çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Kûfe şehri, hicrî birinci asrın sonları ve ikinci asrın başlarında, özgürleşme ve gelişmenin yanı sıra Fars, Hint Yunan gibi farklı kültürlerin etkileşim içinde olduğu büyük bir edebî faaliyet merkezine dönüşmekteydi. Dolayısıyla bu dönemin zihinsel yaşamını, fikhî ve dinî faaliyetler, edebî ve şiirî faaliyetler, dilbilimsel ve nahvî faaliyetler olarak üç bölüme ayırmak mümkündür. Fikhî ve dinî faaliyetleri ile topluma büyük katkıda bulunan ünlü isimler arasında İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (ö. 150/767), eş-Şa'bî (ö. 104/722), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) gibi âlimler, edebî, şiirsel, dilbilimsel ve nahvî faaliyetleri ile katkısı olanlar arasında Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803), onun öğrencisi Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ (ö. 207/822) gibi ünlü âlimleri göstermek mümkündür.⁹⁰

Ebü'l-'Atâhiye'nin yaşadığı dönemin şairlerine ve onların yaşam tarzlarına gelince, bunların büyük bir kısmı toplumsal geleneğe karşı olan, sağlam İslâmî düşünceden sapan, devlete karşı radikal dinî mezhep ve akımların oluşturduğu infialin yanında yer alan kimselerdir. Yine onlarla beraber olan Ebû Dülâme Zind b. el-Cûn gibiler ahlaksızlığı, mucûn denilen sefahati konu edinen müstehcen şiirleri ile bilinen şairlerdendir.⁹¹ Bunların yanı sıra Kûfe'de nesep ve tarih alanında dönemin otoritesi kabul edilen meşhur siyer ve megâzi müellifi İbn İshâk (ö. 151/768), Hişâm el-Kelbî (ö. 204/819) ve el-Heysem b. 'Adî (ö. 207/822) de Ebü'l-'Atâhiye'nin muasırları arasında yer almaktadır.⁹²

Dolayısıyla Ebü'l-'Atâhiye'nin zamanında Kûfe'de yaşayan, alanında uzman ve ünlü olan bu âlimler ilmî ve edebî hayatın farklı yönlerini temsil ettikleri gibi, ciddiyet ve şaka, züht ve zındıklık, hayır ve şer gibi konularda toplumsal ve dinî hayattan uzak farklı yönleri temsil edenler de bulunmaktaydı. Şüphesiz Ebü'l-

⁹⁰ Ahmed Muahmmmed 'Aliyyân, **Ebü'l-'Atâhiye: Hayâtuhu ve agrâduhu's-şi'riyye**, s. 79; el-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, **Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ**, thk., İbrâhim es-Sâmîrâî, nşr., Mektebetü'l-Menâr, 3. bs., 1405/1985, s. 51.

⁹¹ 'Aliyyân, **a.g.e.**, s. 82.

⁹² 'Aliyyân, **a.g.e.**, s. 82.

‘Atâhiye’nin bunlarla görüştüğünü, farklı konularda onlardan etkilendiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda anlatılanları göz önünde bulundurursak, şairin Bağdat’a gelip Halifelerle tanışmadan önce entelektüel birikimini, edebî ve ilmî kültürünü Kûfe’de aldığı söylene de en büyük bilgi ve kültür kimliğine çağın medeniyet ve sanat merkezi sayılan Bağdat’ta nail olduğunu belirtmek daha olası gözükmektedir.

Ebü’l-‘Atâhiye’nin hayatı ve şiirleri konusunda tarihçiler, edipler ve âlimlerden aktarılan rivâyetlerin yanı sıra, dönemin farklı dinî mezheplerden ve ekollerden oluşan sosyokültürel yapısı, şairin Allah inancı ve yaratılmışlarla ilgili mezhebinin değişken olduğunu ortaya koymaktadır. Hîre ve Aynüttemr gibi beldeler Hristiyanların çok önem arz eden merkezlerinden biridir. Hristiyanlık ve Zerdüştlüğün karışımından oluşan Maniheizm⁹³ şairlerin, düşünürlerin ve yazarların zındıklaşmasında önemli bir rol oynamaktaydı. Mütefekkirlerin ve şairlerin ilgisini çeken, yazdıkları kitaplarda, ifade ettikleri düşüncelerde eski putperestliği canlandırdıkları bu rol ile bazen asıl yüzlerini açığa çıkarır, acı dil ve kaba davranışları ile kendilerini alenen ortaya koyar, bazen de bunu sahte maskeler altında ve farklı İslâmî mezhepler arkasına saklanarak yaparlardı.⁹⁴

Cebrî inanca sahip olan Maniheizm, insanın eylemlerinin ve fiillerinin cebrî olarak hayır ve şerden oluştuğunu, bu hayır ve şerrin kaynağının nur ve zulmet olduğunu söylerler. Tarihçiler toplumda mevcut olan böyle bir inançsal yapıdan Ebü’l-‘Atâhiye’nin de etkilendiğini söylerler.

Çağında yaygın olarak bilinen Cebriyye, Şia Zeydiyye ve diğer mezhepler hakkında bilgi sahibi olduktan sonra şairin kendisine uygun İmamet, insanın fiilleri, ilahi fiiller, ilahi sıfatlar konusunda bir inanç oluşturduğunu söylemek mümkündür.⁹⁵

Şairin cebrî düşünceye meyletmesini kökeniyle ilişkilendiren yaklaşımlar olmuştur. Bu bağlamda, Nabatîlerin imamete dair görüşleri dikkat çekicidir. Onlara

⁹³ III. yüzyılda Mânî eski tarafından İran’da kurulan ve günümüzde müntesibi bulunmayan gnostik bir din. Şinasi GÜNDÜZ, “Maniheizm”, *DİA*, XXVII, 575-577, İstanbul, 2003.

⁹⁴ Muhammed Mahmud ed-Dûş, *Ebü’l-‘Atâhiye hayâtuh ve şi‘ruh*, Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, Kahire, 1388/1968, s. 185.

⁹⁵ ‘Aliyyân, *a.g.e.*, s. 83.

göre, imamet sadece Kureyş'e mahsus bir görev değildir. Nitekim bir Nabatî ile bir Kureyşli bir araya geldiğinde, imamet görevi, toplumsal mevcudiyetlerinin zayıf oluşu ve sayı bakımından azınlıkta olmaları gerekçesiyle Nabatî'ye tevdi edilirdi. Ancak, imamın şeriatı muhalefet etmesi hâlinde bu görevden azledileceği belirtilmiştir.⁹⁶

Sûlî'nin Muhammed b. Mûsâ'dan rivâyet ettiğine göre Ahmed b. Harb şöyle demiştir:

“Ebü'l-‘Atâhiye, tevhid inancını benimseyerek, Allah'ın yoktan iki zıt cevher yarattığını ve bunlardan âlemi inşa ettiğini savunmaktaydı. Ona göre, âlem aslı itibarıyla sonradan yaratılmış olup, onu yoktan var eden yalnızca Allah'tır. Ayrıca, Allah'ın her şeyi nihayetinde bu iki zıt cevhere döndüreceğine ve gözle görülen varlıklar yok olmadan önce bu sürecin gerçekleşeceğine inanıyordu. Ebü'l-Atâhiye, bilginin ancak düşünme, akıl yürütme ve araştırma yoluyla tabii olarak elde edilebileceğini ileri sürmekteydi. Aynı zamanda, günahkârlar için kesin bir azap vaadinin olduğunu ve irade ile birlikte eylemin olduğunu savunurdu. Mezhebi itibarıyla, Şii Zeydiyye mezhebinden idi. Bununla birlikte, hiçbir kimseyi ayıplamaz ve sultana karşı isyanın caiz olmadığını söylerdi. Buna rağmen, kader konusunda cebri bir görüşe sahipti.”⁹⁷

Ebü'l-‘Atâhiye, dünyadan el etmek çekmeyi, ona karşı zühdü ve tasavvufu benimsemiş, kanaatkar bir yaşamı savunmuştur. O, kulun iradesi ile fiilleri arasında uyum olduğunu ve Allah'ın kötülükleri ve iyilikleri takdir ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Ehl-i Beyt sevgisi vardı. Ancak onun bu sevgisi Hz. Peygamber'in (sav) ashabından ya da müminlerin annelerinden hiçbirini küçümsemeye sevk etmemiştir.⁹⁸

Muhammed b. Yahyâ, ‘Avn b. Muhammed el-Kindî'den şöyle rivâyet etmiştir: Abbâs b. Rüstem'in şöyle dediğini işittim: “Ebü'l-‘Atâhiye mezhebinde (inancında) kararsızdı. Şöyle ki bir şeye inanır, daha sonra o şeyi kötüleyen birisini duyduğunda o inancını terk eder ve başka görüşü benimserdi.”⁹⁹

⁹⁶ Ebû Hayyân el-Endelûsî, **el-Bahrü'l-Muhît**, nşr., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1420/2000, c. I, s. 606; **Mahmud** ed-Dûş, **a.g.e.**, s. 185.

⁹⁷ İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 8.

⁹⁸ İbnü'l-‘Adîm, **a.g.e.**, IV, 1760.

⁹⁹ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 8.

Şairin yaşadığı dönemin meşhur inanç tartışmalarından biri, Mu‘tezile mezhebinin de başını çektiği Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığı konusudur. İsfahânî *el-Egânî*’sinde, Kur’ân’ın yaratılmış olup olmadığı konusunda Ebü’l-‘Atâhiye’ye soru sorulduğunu ve onun da inancı gereği cevap verdiğini bizlere aktarmaktadır. Şöyle ki, Muhammed b. Yahya’dan rivâyet edildiğine göre, İbn Ebî Duâd’ın yakın arkadaşı sayılan Ebû Şuayb şöyle demiştir:

“Ebü’l-‘Atâhiye’ye, “Sana göre Kur’ân mahlûk mudur, değil midir?” diye sorduğumda bana, “Sen bana Allah hakkında mı, yoksa Allah’tan gayrısı hakkında mı soruyorsun?” sordu. Ben ona, “Allah’tan gayrısı hakkında” dediğimde sustu. Ben ona birkaç defa tekrar sordum, ama o bana aynısını söyledi. Sonunda dayanamadım ve “Neden cevap vermiyorsun?” diye sorduğumda bana, “Sana cevap verdim ama sen eşeksin” diyerek karşılık verdi.”¹⁰⁰

Muhammed b. Yahyâ’dan rivâyet edildiğine göre, Halîl b. Esed en-Nûşecânî şöyle der:

“Bir gün Ebü’l-‘Atâhiye evime geldi ve şöyle dedi: “İnsanlar zındık olduğumu zannederler. Oysaki Allah’a yemin ederim, benim tevhitten başka dinim yoktur.” Bunun üzerine ona “Öyleyse bize bir şey söyle de seni insanlara onunla tanıtalım” dediğimizde, şu şiiri okumaya başladı:

أَلَا إِنَّا كُلُّنَا بَائِدٌ وَأَيُّ بَنِي آدَمَ خَالِدٌ
وَبَدُوهُمْ كَانَ مِنْ رَبِّهِمْ وَكُلُّ إِلَى رَبِّهِ عَائِدٌ
فَيَا عَجَبًا كَيْفَ يُعْصَى الْإِلَ هُ أَمْ كَيْفَ يَجْحَدُ الْجَا حِدُ
وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ تَذُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدُ

Şunu iyi bilin ki hepimiz yok olacağız, hangi Âdemoğlu kalıcı ki?

Hepsi Rablerinden geldi ve herkes yine Rabbine dönecektir.

İlâh’a nasıl isyan edilir diye şaşarım! İnkârcı O’nu nasıl inkâr edebilir?

¹⁰⁰ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 9; İbnü’l-‘Adîm, **a.g.e.**, IV, 1761.

*Her şey O'na (varlığına) delildir, her delil O'nun bir olduğuna işarettir.*¹⁰¹

Ebü'l-'Atâhiye'nin inanç yapısı hakkında anlatılan tarihi rivâyetler arasında zındıklıkla itham edilmesi de yer almaktadır. Yaşadığı dönemde var olan çeşitli mezhep ve dinî kültürel yapının şairin şiirlerinde yer alması, ölüm sonrası hayat ve zühdiyyat içerikli şiirlerin yanı sıra, bazı tarihi kaynaklarda zındıklıkla suçlandığını görmekteyiz.

Ahmed b. Süleyman el-Hanefî'nin babasından aktardığına göre, babasının şöyle dediği rivâyet edilmiştir:

“Biz, Halife Hârûnürreşîd ile beraber Tûs'ta iken bir adam Ebü'l-'Atâhiye'nin zındık olduğuna iddia etti. Hârûnürreşîd bu haberi duyduğunda, dönünceye kadar Ebü'l-'Atâhiye'nin hapse atılmasını emretti. Döndüğünde bu konuda başka şahitler aradı, bulamayınca Ebü'l-'Atâhiye'yi salıverdi. Daha sonra yine zindana atılmasını emretti. Biz onun yanına zindana girdiğimizde Ebü'l-'Atâhiye bize şu beyti okudu:

هِيَ الْآيَامُ وَالْعَبْرُ وَأَمْرُ اللَّهِ يَنْتَظَرُ

أَتَيْتُ أَنْ تَرَى فَرَجًا فَأَيْنَ اللَّهِ وَالْقَدَرُ

(Hayat) günlerdir ve (onda) ibretler vardır, Allah'ın emri beklemektedir

Bir çıkış yolu görmek için umudunu yitirme, Allah vardır, kader vardır.

Bu şiiri dinledikten sonra Halife onun zindandan çıkarılmasını emreder.¹⁰²

Muhammed b. el-Merzübân'dan rivâyet edildiğine göre, Abdullah b. Muhammed el-Hüseyin b. Abdürrahman'ın şöyle dediğini nakletmiştir:

“Bir defasında Halife Hârûnürreşîd, Ebü'l-'Atâhiye'ye, “İnsanlar senin zındık olduğunu söylüyorlar. Bu doğru mudur?” diye sormuş. Ebü'l-'Atâhiye, “Efendim ben şu sözleri söyleyen birisiyim, nasıl zındık olurum?”

¹⁰¹ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 30.

¹⁰² İbnü'l-Adîm, a.g.e., IV, 1761.

أَيَا عَجَبِي كَيْفَ يُعْصَى الْإِلَٰهَ أَمْ كَيْفَ يَجْحَدُهُ جَا حِدُ

وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدُ

İlâh'a nasıl isyan edilir diye şaşarım! İnkârcı O'nu nasıl inkâr edebilir?

*Her şey O'na (varlığına) delildir, Her delil O'nun bir olduğuna işaretler.*¹⁰³

İbn Mahreveyh'ten rivâyet edildiğine göre, el-Abbâs b. Meymûn Tâi', Recâ b. Seleme'nin Ebü'l-'Atâhiye'yi şöyle söylerken işittiğini rivâyet etmiştir:

“Dün akşam “Amme yetesâelûne”yi¹⁰⁴ okudum, sonra ondan daha iyi kaside yazdım.”¹⁰⁵

İsfahânî yukarıdaki rivâyeti aktardıktan hemen sonra, Ebü'l-'Atâhiye'yi sürekli zındıklıkla suçlayan Mansûr b. Ammâr'ın bu tarz rivâyetlerle Ebü'l-'Atâhiye'ye iftira etmiş olabileceğini söylemektedir.¹⁰⁶

İbnü'l-Adîm *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*'inde Mansûr b. Ammâr'ın bir mecliste Allah'a hamd ve övgü getirdikten sonra Ebü'l-'Atâhiye'nin zındık olduğuna tanıklık ettiğini söyler. Bu haber Ebü'l-'Atâhiye'ye ulaştıktan sonra ona şöyle bir şiir yazar:

إِنَّ يَوْمَ الْحِسَابِ يَوْمٌ عَسِيرٌ لَيْسَ لِلظَّالِمِينَ فِيهِ نَصِيرٌ

فَاتَّخِذْ عُدَّةً لِمُطْلَعِ الْقَبِّ وَهَوْلِ الصِّرَاطِ يَا مَنْصُورُ

Gerçekten o hesap günü çetin bir gündür, o gün zalimlere yardımcı da bulunmaz.

Öyle ise sen ey Mansûr, kabri girmeden ve Sırat'ın dehşetini görmeden önce hazırlığını yap!

¹⁰³ İbnü'l-Adîm, **a.g.e.**, IV, 1762; İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 30.

¹⁰⁴ en-Nebe, 78/1.

¹⁰⁵ İbnü'l-Adîm, **a.g.e.**, IV, 1761; İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 29.

¹⁰⁶ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 29.

Ebü'l-'Atâhiye'nin bu şiiri Mansûr'a ulaştıktan sonra Mansûr pişman olur orada Allah'a hamd-u senadan sonra şöyle der:

“Sizi şahit tutarak derim ki, Ebü'l-'Atâhiye gerçekten de ölüm ve yeniden dirilmeyi itiraf etmiştir. Bunu kabul eden kimse, kendisine atılan iftiradan ve ithamdan uzaktır.”¹⁰⁷

Yine Ebû Ömer el-Kuraşî'den Mansûr b. Ammâr'ın şöyle söylediği rivâyet edilmiştir: “Bir defasında Mansûr b. Ammâr insanlara mecliste sivrisinekten bahseder ve Ebü'l-'Atâhiye, Mansûr'un bu sözleri Kûfeli bir adamdan çaldığını söyler. Daha sonra onun bu sözü Mansûr'a ulaşınca, Ebü'l-'Atâhiye hakkında “O zındıktır. Görmez misiniz ki, o hiçbir şiirinde Cennet ve Cehennemden bahsetmez, bahsettiği konu yalnız ölümdür?” der. Mansûr'un bu sözleri Ebü'l-'Atâhiye'ye ulaşınca onun hakkında şu şiiri okur:

يا وَاِعْظَ النَّاسَ قَدْ أَصْبَحَتْ مُهْتَمًّا إِذْ عِبَتْ مِنْهُمْ أُمُورًا أَنْتَ تَاتِيهَا
كَالْمَلْبَسِ الثَّوْبَ مِنْ عُرِيٍّ وَعَوْرَتُهُ لِلنَّاسِ بَادِيَةٌ مَا إِنْ يُوَارِيهَا
وَأَعْظَمُ الْإِثْمِ بَعْدَ الشَّرِكِ نَعْلَمُهُ فِي كُلِّ نَفْسٍ عَمَّاها عَنْ مَسَاوِيهَا
وَشُغْلُهَا بِغُيُوبِ النَّاسِ تُبْصِرُهَا مِنْهُمْ وَلَا تُبْصِرُ الْعَيْبَ الَّذِي فِيهَا

Ey insanlara öğüt veren, başkalarını eleştirirken kendin de aynı kusurları işlemektesin.

Yaptığın şey, çıplak bedenine giysi giydirip, kendi avreti dışarıda kalana benzer.

Şirkten sonra en büyük günahın, her nefsin kendi kusurlarını görmezden gelerek kendini kör etmesi olduğunu iyi biliriz.

*Ve insanın kendi kusurlarını görmezden gelip, başkalarının ayıpları ile uğraşması da öyledir.*¹⁰⁸

¹⁰⁷ İbnü'l-Adîm, a.g.e., IV, 1762.

¹⁰⁸ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 29; Şükrî Feysal, Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh, s. 425.

Bu olay üzerinden çok geçmeden Mansûr b. Ammâr vefat eder. Ebû'l-'Atâhiye mezarını ziyaret ederek şunlar söyler:

“Ey Ebu's-Serrî, bana attığın iftiradan ötürü Allah seni bağışlasın!”¹⁰⁹

Muhammed b. Yahyâ'dan rivâyet edildiğine göre, Nesâî, Muhammed b. Ebi'l-'Atâhiye'nin şöyle dediğini aktarır:

“Ebû'l-'Atâhiye'nin evini gözetleyen bir kadın komşusu vardı. Bir gece onun kunut tutarak dua ettiğini görür ve ayla konuştuğu haberini insanlara aktarır. Bu haber zındıklardan Hamdeveyh'e ulaşınca, kadının evine gelir. Ebû'l-'Atâhiye'nin evini gözetlerken onun namaz kıldığında, arkasından dua ettiğine şahit olur. Duasını bitirdikten sonra yatağına uzanır. Bunu gören Hamdeveyh alçalmış bir vaziyette eli boş geri döner.”¹¹⁰

Çağdaş araştırmacılardan Şevkî Dayf (1910-2005), Mansûr b. Ammâr'ın Ebû'l-'Atâhiye hakkındaki zındıklık ithamının ince bir nüans olduğunu kaydettikten sonra, Ebû'l-'Atâhiye'nin gerçekten de şiirlerinde ahiretle ilgili sevap ve cezayı konu edindiğini, fakat detaylı bir şekilde buna yer vermediğini belirtir. Dolayısıyla Şevkî Dayf'a göre, şairin yaşadığı dönemde yaygın olan Maniheizm inancında, dünyada zahit olarak yaşamak ve ahiret için çalışmak, kötülüklerden uzak durmak gibi iddiaların olduğu söylenmektedir. Bunun yanı sıra Ebû'l-'Atâhiye'nin zühde dair yazdığı şiirleri okuyan kimsenin konuya yaklaşımında karışıklık ortaya çıkacağını dile getiren Şevkî Dayf, uzunca anlatımdan sonra Maniheizm'in semavi dinlerden ayrıldığını, gerçek Maniheizm inancının Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Budizm'in karışımından oluştuğunu, Ebû'l-'Atâhiye'nin ise böyle bir inanca sahip olmadığını, Müslüman olduğunu, tevhid inancını benimsediğini ifade etmektedir.¹¹¹

Yukarıdaki tarihi rivâyetlerde ve kaynaklarda geçenleri incelediğimizde, namazında niyazında olan, şiirlerinin ana eksenini ölüm, yeniden diriliş (ba's), yok oluş, fanilik, Allah'ın sonsuz kudrete malik olması, ölümden sonrası için hazırlık ve benzeri konular oluşturan, kendisine yönlendirilen ithamları ve suçlamaları usulünce

¹⁰⁹ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 29.

¹¹⁰ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 29; İbnü'l-Adîm, a.g.e., IV, 1760.

¹¹¹ Şevkî Dayf, el-'Asru'l-'Abbâsiyyu'l-evvel, s. 241-242.

cevaplayan bir Ebü'l-'Atâhiye portresi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Ebü'l-'Atâhiye'nin gerçek anlamda zındık olmadığı, kendisine nispet edilen bazı kapalı ifadelerin açıklanmaya muhtaç olduğu, kıskançlığı yüzünden bazı kimselerin ona iftira attıkları, şairlik kabiliyeti ve ismi meşhur olduktan sonra bazı kişiler tarafından kendisine karşı bir tavır alındığı kanaati ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Ebü'l-'Atâhiye'nin gençliğinin ilk yıllarını geçirdiği Aynüttemr, Kûfe, Hire beldelerinde Maniheizm, İran düalizmi gibi inançların belirgin olduğunu gördük. Dolayısıyla Ebü'l-'Atâhiye'nin Bağdat'a gelmeden önce böyle bir atmosferden etkilenmesinin muhal olmadığını, yer yer şiirlerinde hayır ve şerre vurgu yaptığını, Allah'ın yarattığı iki cevherden söz ettiğini belirtelim.

وَنَصِيحُهَا وَشَقِيقُهَا	خَيْرُ الرِّجَالِ رَفِيقُهَا
نُ وَظِلُّهَا وَرَحِيقُهَا	وَالْخَيْرُ مَوْعِدُهُ الْجَنَّا
وَزَفِيرُهَا وَشَهيقُهَا	وَالشَّرُّ مَوْعِدُهُ لُظَا

İnsanların en hayırlısı yumuşak olan, nasihat eden, kardeş olandır.

Hayır karşılığında cennetler, orada gölgelikler ve lezzetli içecekler vardır,

Şerrin karşılığında kızgın ateşler, o ateşin soluması ve haykırması vardır.¹¹²

Bir başka dizesinde şair yine hayır ve şer hususuna dikkat çekerek şöyle der:

الْخَيْرُ وَالشَّرُّ عَادَاتُ وَأَهْوَاءُ وَقَدْ يَكُونُ مِنَ الْأَحْبَابِ أَعْدَاءُ

Hayır ve şer adetlerden ve hevalardandır, bazen dost bildiklerimiz düşman olabilir¹¹³

Yalnız Ebü'l-'Atâhiye şiirlerinde hayır ve şerden bahsettiği zaman onları Allah'ın yarattığından, hayrın bir iyilik, şerrin ise bir kötülük olmasından, hayrın insanı cennete, şerrin ise cehenneme götüreceğinden bahsetmektedir. Bu ise bize, onun

¹¹² Şükrî Feysal, **Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh**, s. 256.

¹¹³ Şükrî Feysal, **Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh**, s. 1.

etkilenmiş olduğu düalist inancın İslâmî çerçevede değerlendirdiği intibahını uyandırmaktadır.

Arap edebiyatı alanındaki çalışmalarıyla tanınan Cizvit papazı Luvîs Şeyho (1859-1927), Ebü'l-Atâhiye'nin inanç ve dini düşünce yapısının farklı evrelerden geçtiğini ifade etmektedir. Ona göre şair, hayatının ilerleyen dönemlerinde tövbe etmiş, zühd anlayışını benimsemiş ve övgüye değer ideal bir yol takip etmiştir. Bu doğrultuda, sâlih âlimlerin meclislerine katılarak onların arasında yer almıştır.¹¹⁴ Ebü'l-Atâhiye'nin inancını en iyi şekilde müsteşrik Della Vida'nın (1886-1967) özetlediğini belirten Abdurrahman Bedevî (1917-2002) Vida'nın bu husustaki görüşünü şöyle aktarır:

“Ebü'l-Atâhiye'nin inanç hususunda ilk fark ettiğimiz şey onun açık bir şekilde düalizme inanıyor olmasıdır. Düalizme göre görünen alem birbirine zıt iki cevherden oluşmaktadır. Varlık aleminde iki kesim rekabet halindedir. Bunlardan biri iyilik diğer ise kötülüktür. Varlık en sonunda kâinatın kaynağı olan bu iki zıt cevhere dönecektir.”¹¹⁵ Ancak Ebü'l-Atâhiye'nin bu düalist görüşü tevhit dairesi içinde kalmaktadır. Zira eşyanın başlangıcında Allah tek başına yer alır. İki zıt cevherin yaratıcısı da Allah'tır. Allah olmadan alemin varlığı düşünülemez.¹¹⁶

Ayrıca şairin Müslüman olduğunu, Allah'a iman ettiğini, âlemin hâdis (yaratıldığını) olduğunu söylediğini, öldükten sonra dirilişe, ahiret gününe inandığını fakat İslâmî farizalara çok fazla özen göstermemesi şairi çekemeyenlerin bu davranışı nedeniyle onu dinin dışına ittiklerini ve zındıklıkla itham ettiklerini söyler. Bazıları ise şiirlerinde yeniden dirilişi, ahirette insanların bir araya toplanacaklarını zikretmeksizin sadece ölümü mevzubahis etmesini iddia ederek felsefecilerin inancında olduğunu söylemişlerse de bununla şaire zulmetmişlerdir.¹¹⁷

¹¹⁴ Luvîs Şeyho, Rızkullah b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Yâkub Şeyho el-Yesûî, *Mecmû'a min şî'ri Ebi'l-Atâhiye fî'l-medîh ve'r-rîşâ' ve'l-hicv ve'l-vaşf ve'l-emşâl*, el-Matba'atü'l-Kâsûlîkiyya, Beyrut, 1927, s. 7 (c).

¹¹⁵ Metin Parıld, “Ebu'l-Atâhiye ve Şiiri”, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2007, s. 82.

¹¹⁶ Metin Parıld, “Ebu'l-Atâhiye ve Şiiri”, s. 82; Abdurrahman Bedevî, *Min târihi'l-ilhâd fî'l-İslâm*, Kahire, Sinâ li'n-Neşr, s. 51.

¹¹⁷ Luvîs Şeyho, *Mecmû'a min şî'ri Ebi'l-Atâhiye*, s. 7 (c).

Yukarıda aktarılanların sonucu olarak Ebü'l-'Atâhiye'nin inanç ve düşüncesi hakkında özet olarak şöyle bir kanıya varabiliriz:

Ebü'l-'Atâhiye, içe kapanık bir mizaca sahip olup çocukluk yıllarından itibaren yoksulluk ve sefalet duygusuyla yaşamıştır. İlk gençlik dönemlerinde bu duyguların etkisiyle eğlence ve içkiye yönelmişse de daha sonraki yıllarda geçmiş hayatından tövbe ederek zahidâne bir yaşamı tercih etmiştir. Esasında onu “kalp ve maneviyat şairi” yapan temel unsur, dinî eserlerden yaptığı iktibasları şiir formunda işlemesi ve divanının ana temasını oluşturan zühd, ölüm, vaaz, tevhit, ahiret, cennet ve cehennem ile va'd ve vaîd gibi konulara dair şiirler kaleme almasıdır.

Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde, açık ve yoruma mahal bırakmayan İslâm inancına aykırı herhangi bir görüşe rastlanmamaktadır. Zira şiir, şairin düşünsel kimliğini belirlemede önemli bir kaynak niteliğindedir. Yaşadığı dönemde çeşitli mezheplerin ve düşünce akımlarının etkili olduğu göz önünde bulundurulduğunda, onun inanç yapısının halkın genel inanç anlayışına paralel olduğu söylenebilir. Şairin Şii Zeydî mezhebine mensup olduğu yönündeki iddialara ise Şevkî Dayf itiraz etmekte ve Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a yönelik övgü ifadelerinin bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, onun Zeydîliğe nispet edilmesini, mezhep ve fırka yazarlarının ortaya attığı temelsiz bir iddia olarak değerlendirmektedir.¹¹⁸ Ebü'l-'Atâhiye'nin karakterinin oluşumunda etkili olan tüm bu unsurlar, onun yaratıcı bir şahsiyet kazanmasına katkı sağladığı gibi, basitlikten uzak ve derinlikli bir kimliğin inşasında da belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, şairin dinî ve felsefî görüşlerinin çeşitlilik arz ettiği iddiasının, onun saraya olan yakınlığı ve halifelerin meclislerinde şiirleri vesilesiyle makam ve itibar kazanmasından kaynaklandığını belirtmek mümkündür.

1. 4. HALİFELERE OLAN YAKINLIĞI, EBÜ'L-'ATÂHIYE HAKKINDA ŞAİRLERİN SAYGI DOLU İFADELERİ

1. 4. 1. Halifelere Olan Yakınlığı

Ebü'l-'Atâhiye'nin yaşadığı çağ, Emevî-Abbâsî iktidar mücadelesinin yoğun olduğu, Emevîlerin tarih sahnesinden çekildiği, Abbasîlerin o sahneye çıkması ile

¹¹⁸ Şevkî Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 244.

meydana gelen ilk dönem Abbasî asrını ihtiva etmektedir. Bu asırda hilafet merkezinin Şam’dan Bağdat’a çevrilmesinden sonra devletin politik izlenimlerinde değişikliklere gidilmişti. Abbasîler, Emevîler’in temsil ettiği “mülk devlet” yerine, dine dayalı devlet şeklinde gerçek halifelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak karşılandılar. Halife Cuma namazlarında Hz. Peygamber’in (sav) hırka-i şerifini giyiyor, etrafını himayesi altında tuttuğu ve devlet işlerinde tavsiye ve görüşlerini aldığı fakihler ve diğer din âlimleri ile çeviriyordu.¹¹⁹

Çocukluk ve gençlik yıllarını Aynüttemr, Kûfe ve Hire gibi yerleşim mekânlarında geçiren Ebü'l-‘Atâhiye’nin şiire gösterdiği merakı, ilim meclislerinde bulunması, şairlere olan yakınlığı ve halkın nazarında şiirlerle elde ettiği saygınlığı, Bağdat’a gidip halifelerle tanışmasına, onların itibar ve saygınlığını kazanmasına, sarayda özel bir mevkiye sahip olmasına vesile olmuştu.

Mehdi (158-169/775-785) halife tayin edildikten sonra Ebü'l-‘Atâhiye’nin yakın arkadaşlarından sayılan muganni İbrahim el-Mevsilî için Bağdat’ın kapıları açılır. Bağdat’a gelerek halife el-Mehdî’nin yakınlığını kazanan İbrahim el-Mevsilî arkadaşına mektup göndererek onu Bağdat’a davet eder. Davete icabet ederek Bağdat’a halifenin sarayına gelen Ebü'l-‘Atâhiye şairlik yeteneği ile halifenin dikkatini çeker, onu hayran bırakır. Ebü'l-‘Atâhiye Bağdat’a geldikten sonra halifeye övgü içerikli şu beyitleri yazarak onun ilgisini çeker:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً	إِلَيْهِ تُجَرَّرُ أَذْيَالُهَا
وَلَمْ تَكُ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ	وَلَمْ يَكُ يَصْلُحْ إِلَّا لَهَا
وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ	لَزُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا
وَلَوْ لَمْ تُطْعَمْ بَنَاتُ الْقُلُوبِ	لَمَا قَبِلَ اللَّهُ أَعْمَالَهَا

Hilafet ona boyun eğerek geldi, eteklerini sürükleyerek geldi

Halifelik sadece ona yakıştırdı, o da hilafete

¹¹⁹ Hakkı Dursun YILDIZ, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 34, İstanbul, 1988.

Şayet başka biri istemiş olsaydı, yer yerinden oynardı

*İnsanlar ona itaat etmeseydi, Allah onların amellerini kabul etmezdi.*¹²⁰

Şiirleri ile sarayda saygın bir kişilik kazanan Ebü'l-Âtâhiye halife tarafından ödüllendirilir,¹²¹ hatta kendisine Utbe isimli bir cariyeye hediye edilir.¹²² Şöhreti her yere ulaşan şair, sarayın devlet ricali, halifenin dayısı Yezîd b. Mansûr el-Himyerî ve Taberistân vâlisi, komutan Ömer b. el-‘Alâ Memdûh Beşşar’ın da hayranlığını kazanır.

Tarihçi Mes‘ûdî’nin (ö. 345/956) aktardığına göre, Ebü'l-‘Atâhiye, Utbe’ye aşk içerikli gazel yazmaya devam edince, cariyeye bu durumdan rahatsız olacak ki, halini halifeye arz eder. Mehdî Utbe’nin yanına girdiğinde onun ağladığını görür. Ne olup bittiğini sorduğunda cariyeye durumunu anlatır. Halife Ebü'l-‘Atâhiye’nin getirilmesini emreder. Ebü'l-‘Atâhiye getirilir, halife ona, “Utbe hakkında bunu sen mi söyledin?” diye sorar:

اللَّهُ بَيْنِي وَبَيْنَ مَوْلَاتِي أَبَدْتُ لِي الصَّدَّ وَالْمَلَالَاتِ

Allah benimle cariyem arasında geçenleri bilir, o bana karşı geldi, canı sıkıldı.

Halife dinledikten sonra arkasından, “Ne zaman sana geldi ki, sana karşı gelmesinden şikâyet ediyorsun?” diye sorunca, Ebü'l-‘Atâhiye, “Ey Müminlerin emiri! Ben bunu demedim, bilakis şöyle dedim:

يَانَاقُ خُبِّي بِنَا وَلَا تَعْدِي نَفْسُكَ مِمَّا تَرَيْنَ رَاحَاتِ

حَتَّى تَجِيئِي بِنَا إِلَى مَلِكٍ تَوَجَّهُ اللَّهُ بِالْمَهَابَاتِ

عَلَيْهِ تَاجَانِ فَوْقَ مَفْرِقِهِ تَاجُ جَلَالٍ وَتَاجُ إِخْبَاتِ

يَقُولُ لِلرِّيحِ كُلِّمَا عَصَفَتْ هَلْ لَكَ يَارِيحُ فِي مُبَارَاتِي

¹²⁰ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 29.

¹²¹ Şevkî Dayf, el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyu’l-evvel, s. 239.

¹²² İbnü'l-Mu‘tez, Tabakâtü’s-şu‘arâ, 230.

مَنْ مِثْلُ مَنْ عَمَّهُ الرَّسُولُ وَمَنْ أَخْوَالُهُ أَكْرَمُ الْخُؤُولَاتِ

Ey deve! Acele et. Rahatlığın için kendine vaat verme ki,

Bizi Allah'ın yücelttiği bir hükümdara götüresin.

Öyle bir hükümdar ki başında iki taç vardır, biri celal tacı diğeri tevazudur,

Her defasında şiddetle esen rüzgâra: Ey rüzgâr benimle rekabete var mısın?
der.

Amcası Hz. Peygamber, dayıları ise en cömert olan biri gibi kim olabilir ki.

Sonra Mehdî başını önüne eğer, düşünürken elindeki asasıyla yere bir şeyler çizer, başını kaldırır, “bu sözleri söyleyen sen misin?” der ve şunları okur:

أَدَلَّتْ فَأَحْمِلَ إِذْ لَهَا مَا لِسَيِّدَتِي مَا لَهَا
وَجَارِيَةً مِنْ جَوَارِي الْمَلُوكِ قَدْ أُسْكِنَ الْحُسْنُ سِرْبَهَا

Hanıme fendime ne olmuş ki nazlanmış, ben neden onun nazını çekmeliyim?

Hükümdarların hizmetçilerinden bir hizmetçi ki, elbisesinde güzellik mesken edinmiştir.

Daha sonra, “elbisesinin içeriğini nereden biliyorsun” diye sorduğunda, Ebü'l-‘Atâhiye ona karşı çıkarak şunları okur:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً إِلَيْهِ تُجَرَّرُ أَذْيَالَهَا
وَلَمْ تَكُ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ وَلَمْ يَكُ يَصْلُحْ إِلَّا لَهَا

Hilafet ona boyun eğerek geldi, eteklerini sürükleyerek geldi,

Hilafet yalnız ona uygun olduğu gibi, o da hilafete uygundu.

Sonra halife ona bazı şeyler sorar, her defasında Ebü'l-‘Atâhiye aksini kanıtlar. Bunun üzerine halife Mehdî şaire sopa vurulmasını emreder ve yanından çıkarır. Böyle bir halde Utbe ile karşılaşır ve ona şunları söyler:

بَخِ يَا عُتْبُ مَنْ مِثْلُكُمْ قَدْ قَتَلَ الْمَهْدِيُّ فِيكُمْ قَتِيلَ

Aferin sana ey Utbe, zira senin gibiler yüzünden el-Mehdî kurbanı öldürdü.

Bunun üzerine Utbe'nin gözleri yaşla dolar, ağlamaya başlar. Hayzerân'ın yanında Mehdî'ye rastlar. Utbe'nin ağladığını gören halife, oradakilere neden ağladığını sorar. Onlar da, Ebü'l-'Atâhiye'nin kamçılanmış halini gördüğü için derler. Halife Ebü'l-'Atâhiye'ye elli bin dirhem verilmesini emreder. Ebü'l-'Atâhiye ise kendisine verilen elli bin dirhem hepsini kapıda bulunanlara dağıtır. Bu durumdan haberdar olan halife şairi çağırıp ona verdiği bu ikramı başkalarına dağıtmasının nedenini sorar. O da, "Sevdiğim bir şahsın ücretini yemek istemedim" der. Bunun üzerine halife ona elli bin dirhem daha verilmesini emreder ve kimseye dağıtmayacağına yemin ettirir. Ebü'l-'Atâhiye parayı alıp oradan ayrılır.¹²³

Şairin Utbe'ye olan sevgisini kanıtlayan bir başka şiir parçası şöyledir:¹²⁴

قَالَ لِي أَحْمَدُ وَلَمْ يَدْرِ مَا بِي أَتُحِبُّ الْفَتَاةَ عُتْبَةَ حَقًّا
فَتَنَفَّسْتُ ثُمَّ قُلْتُ نَعَمْ حُبًّا جَرَى فِي الْعُرُوقِ عِرْقًا فَعِرْقًا
يَا لِدَمْعِي عَدِمْتُهُ لَيْسَ يَرْقَا إِنَّمَا يَسْتَهْلُ غَسَقًا فَغَسَقَا
لَوْ تَجَسَّيْنِ يَا عُتْبَةُ قَلْبِي لَوَجَدْتِ الْفُؤَادَ قَرْحًا تَفَقًّا

Ahmed bana ne olduğunu bilmeden: "Sen Utbe'yi gerçekten seviyor musun?" dedi

Derin bir nefes aldım sonra, "Evet, öyle bir sevda ki damarlarımda kök salmış her tarafa yayılmış" dedim

Ah o göz yaşlarım hiç dinmiyor, gece karanlığında çağılayan bir sel gibi akıyor

Ey Utbecik, eğer kalbimden geçenleri hissedebilseydin, onu yaralı bir ateş gibi bulurdun

¹²³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* c. III, s. 261-262.

¹²⁴ Şükrî Feysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 583.

Daha sonra Utbe hakkında yazdığı gazelleri nedeniyle halife tarafından tutuklanarak zindana gönderilen Ebü'l-'Atâhiye'ye aracılık yaparak zindandan çıkmasını sağlayan kişi Yezîd b. Mansûr'dur. Ebü'l-'Atâhiye'nin destekçisi olan ve onu himaye eden Yezîd b. Mansûr ölünce, şair onun hakkında hüznü bir ağıt söyler:¹²⁵

أَنْعَى يَزِيدَ بْنَ مَنْصُورٍ إِلَى الْبَشَرِ أَنْعَى يَزِيدَ لِأَهْلِ الْبَدْوِ وَالْحَضَرِ
يَا سَاكِنَ الْخُفْرَةِ الْمَهْجُورِ سَاكِنُهَا بَعْدَ الْمَقَاصِرِ وَالْأَبْوَابِ وَالْهَجَرِ
وَجَدْتُ فَقْدَكَ فِي مَالِي وَفِي نَسَبِي وَجَدْتُ فَقْدَكَ فِي شِعْرِي وَفِي بَشَرِي
فَلَسْتُ أَذْرِي جَزَاكَ اللَّهُ صَالِحَةً أَمَنْظَرِي الْيَوْمَ أَشْوَا فَيْكَ أَمْ خَبَرِي

Yezîd b. Mansûr'un ölüm haberi halka ulaştı, bedeviler ve şehir halkı Yezîd için yas tuttu

Ey terkedilmiş çukurun sakini, bir zamanlar saraylarda, kapılarda, süslerle yaşayan sen!

Kaybını malımda ve mülkümde hissettim, kaybını şiiirimde ve insanlığımda hissettim

Allah seni hayırlara mazhar kılsın, bugünkü görüntüm mü sana daha kötü, yoksa benim haberim mi bilemiyorum

Şairin özel hayatında Utbe'nin hususi yeri vardır. Fakat Şevkî Dayf'ın belirttiğine göre tarihçiler Ebü'l-'Atâhiye'nin Utbe'yi samimi bir sevgiyle sevmediğini, bununla sadece edebi ortamlarda ün kazanmak isteğinin olduğunu ifade ederler.¹²⁶ Bazı tarihçiler ise onun Utbe'yi sevdiğini, hakkında söylediği gazellerden ötürü halifeden yüz kamçı yemesine rağmen aşk gazellerine devam ettiğini, onun ismiyle nağmeler söylediğini kaydetmişlerdir. Belki de bu çılgınlığından dolayıdır ki, Mehdî ona Ebü'l-'Atâhiye lakabını vermiş, o da bu künyesi ile tanınmıştır.¹²⁷

¹²⁵ İsfahânî, **el-Egânî**, c. IV, s. 28; 'Aliyyân, **Ebü'l-'Atâhiye hayâtuh ve agrâduhü's-şî'riyye**, s. 75.

¹²⁶ İbnü'l-Mu'tez, **a.g.e.**, 230; Husrî, Ebü İshâk İbrâhim b. Ali b. Temîm el-Ensârî el-Kayrevânî, **Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb**, Dâru'l-Cîl, Beyrut, t.y., y.y., c. II, s. 383.

¹²⁷ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 6; Şevkî Dayf, **el-'Asru'l-'Abbâsiyyu'l-evvel**, s. 239.

Kaynakların aktardığı bilgileri ve şairin Utbe hakkında yazdığı gazel içerikli şiirlerini incelediğimizde, Ebü'l-'Atâhiye'nin Utbe'ye olan sevdasının gerçek ve samimi bir sevgi olduğunu görmekteyiz. Ancak şair yaklaşık yirmi yıla kadarki tüm gayretlerine rağmen bu saf sevdasına Utbe'den karşılık göremeyince gazeli bırakmış, bir daha gazel yazmayacağına yemin ederek zahidâne bir hayata yönelmiştir. Halife Hârûnürreşîd'in 180/797 senesinde Rakka'ya yerleşip, burayı ikametgahı haline getirdikten sonra Ebü'l-'Atâhiye'nin zahid olduğuna, yün giyerek gazel okumayı bıraktığına dair rivayetlerde bulunanlar neredeyse ittifak halindedir.¹²⁸

Tarihçi Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb*'de Ebü'l-'Atâhiye'nin sevip de kavuşamadığı sevdası Utbe'ye yazdığı şiirler arasından tercih ettiği şiirinden biri şöyledir:¹²⁹

أَلَا يَا عُتْبَ يَا قَمَرَ الرُّصَافَةِ وَيَا ذَاتَ الْمَلَاخَةِ وَالنَّظَافَةِ
رُزِقْتُ مَوَدَّتِي وَرُزِقْتُ عَطْفِي وَلَمْ أُرْزَقْ فَدَيْتُكَ مِنْكَ رَافَةِ
وَصِرْتُ مِنَ الْهَوَى دَنَفًا سَقِيمًا صَرِيحًا كَالصَّرِيعِ مِنَ السُّلَافَةِ
أَظَلُّ إِذَا رَأَيْتُكَ مُسْتَكِينًا كَأَنَّكَ قَدْ بَعَثْتَ عَلَيَّ آفَةَ

Ey Utbe, ey ay yüzlü güzel kadın, ey güzellikte ve temizlikte eşsiz olan!

Sevgimle donatıldın, şefkatimi sana sundum, canım sana feda olsun, ama senden bir merhamet göremedim

Aşkın yüzünden zayıf düştüm, ağır hastalandım, içkiden baygın düşmüş hastalar gibi

Üzerime bir felaket göndermişsin gibi, seni her gördüğümde içimi bir mahcubiyet kaplar.

Halife Mehdi'nin vefatından sonra Musa el-Hâdî (169-170/785-786) hilafet makamına gelir. Yeni halifenin şairle arası pek iyi olmaz. Halifenin şaire karşı tedirgin davranması kardeşi Hârûnla olan yakınlığından ve kendisi ile alakayı kesmesinden

¹²⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, c. III, s. 262-263; Husrî, *Zehrû'l-âdâb*, c. II, s. 383.

¹²⁹ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. III, s. 263.

kaynaklanmaktadır. Bir defasında şairden kendisi ile Rey şehrine gitmesini istese de şair onunla gelmemiştir. Hâdî'nin halifeliğinin ilk günlerinde Ebü'l-'Atâhiye ona karşı şefkatli olmasını bekleyerek halifeden af ister.¹³⁰

أَلَا شَافِعٌ عِنْدَ الْخَلِيفَةِ يَشْفَعُ فَيَدْفَعُ عَنَّا شَرَّ مَا يُتَوَقَّعُ
وَإِنِّي عَلَى عَظَمِ الرَّجَاءِ لَخَائِفٌ كَأَنَّ عَلَى رَأْسِي الْأَسِنَّةَ تُشْرَعُ
يُرَوِّعُنِي مُوسَى عَلَى غَيْرِ عَثَرَةٍ وَمَالِي أَرَى مُوسَى مِنَ الْعَفْوِ أَوْسَعُ
وَمَا آمِنُ يُمَسِّي وَيُصْبِحُ عَائِذَاً بَعْفُو أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ يُرَوِّعُ

Halifenin yanında aracılık yapacak, beklenen şerri bizden uzaklaştıracak biri yok mu?

Ve çok umutluyum ama korkuyorum, sanki başımın üstünde kesici aletler varmış gibiyim.

Musa beni vurmadan korkutuyor, oysa Musa'nın affı daha geniştir,

Gece gündüz emin olan hiç kimse, müminlerin emirinin affından korkmamalı.

Tarihi kaynaklarda Ebü'l-'Atâhiye'nin halife Musa el-Hâdî'den korktuğu, bu nedenle her defasında kendisini affetmesi için halifeye övgüler yağdırdığı rivâyet edilmektedir. 'Anezî'den rivâyet edildiğine göre, Muhammed b. Ahmed b. Süleyman şöyle demiştir:

“Hilafete geldiği ilk gün Hâdî'nin bir çocuğu olur. Halifenin huzuruna buyuran Ebü'l-'Atâhiye onun için şu şiiri okumaya başlar:

أَكْثَرَ مُوسَى غَيْظَ حُسَادِهِ وَزَيْنَ الْأَرْضِ بِأَوْلَادِهِ
وَجَاءَنَا مِنْ ضَلْبِهِ سَيْدٌ أَصِيدُ فِي تَقْطِيعِ أَجْدَادِهِ
فَاكْتَسَتِ الْأَرْضُ بِهِ بَهْجَةً وَاسْتَبَشَرَ الْمَلِكُ بِمِيلَادِهِ
وَابْتَسَمَ الْمَنْبَرُ عَنْ فَرَحَةٍ عَلَتْ بِهَا ذُرُوءُ أَعْوَادِهِ

¹³⁰ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 44; Şükrî Feysal, Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh, s. 574-575.

كَأَنِّي بَعْدَ قَلِيلٍ بِهِ بَيْنَ مَوَالِيهِ وَقُوَادِهِ
فِي مَحْفَلٍ تَخْفُقُ رَايَاتُهُ قَدْ طَبَّقَ الْأَرْضَ بِأَجْنَادِهِ

Musa kıskananların öfkesini arttırdı, yeryüzünü çocuklarıyla süsledi,

Soyundan bize öyle bir efendi geldi ki, atalarının izinden giden daha güçlü ve yiğit bir lider.

Onun gelmesiyle yeryüzü neşeyle doldu, hükümdar onun doğumuna sevindi.

Onun gelmesiyle minberler, doruğa ulaşan bir sevinçle gülümsedi,

Sanki yakında onu, hizmetçileri ve komutanları arasında görecek gibiyim,

Sanki sancakları dalgalanan bir ortamdayım, öyle bir ortam ki, ordularıyla yeryüzünü kaplamıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye’ye kızgın olan halife yukarıdaki beyitler üzerine şaire bin dinar ve yanında çokça koku verilmesini emreder ve ona karşı yumuşar.”¹³¹

Fakat Hâdî hilafet makamında çok fazla kalmaz, yakalandığı bir hastalık sonucu vefat eder. Hilafet makamına Hârûnürreşîd’in gelmesi ile Ebü'l-‘Atâhiye’nin halife ile olan ilişkisi yeniden yoluna girer. Halife Hârûnürreşîd, Musa el-Hâdî’nin aksine şairlerle özellikle Ebü'l-‘Atâhiye ile sıkı ilişkiler kuran birisiydi. Öyle ki Ebü'l-‘Atâhiye hem hazarda hem seferde halifenin yanı başında bulunanlardan biridir. Halifenin her sene şaire hediyeler dışında elli bin dirhem bağışladığı rivayet edilmektedir. Ayrıca başlarında Yezîd b. Mezîd eş-Şeybânî olmak üzere devlet ricali tarafından şaire çeşitli bağış ve ödüllerin de verildiği söylenmektedir.¹³²

Şair daha sonra halifenin sarayından ayrılıp eski hayatına geri döner. Halife Hârûn 180/797 yılında Rakka’ya geldiğinde Ebü'l-‘Atâhiye artık içki meclisleri, mücûn ve ahlaksız ortamdan ayrılmış züht hayatına, sûfî yaşam tarzına geçmiştir. Hârûnürreşîd bir kez daha onu eski hayatına döndürmeye çalışsa da, yeniden gazel tarzı şiirler yazmasını istese de şair bundan imtina eder. Halife şairin dövülmesini ve

¹³¹ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 45.

¹³² Şevkî Dayf, el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyu’l-evvel, s. 240.

isteğini yerine getirinceye kadar hapse atılmasını emreder. Mahpus olan şair Halifeden şefkat bekleyerek şu beyitleri dile getirir:

إِنَّمَا أَنْتَ رَحْمَةٌ وَسَلَامَةٌ زَادَكَ اللَّهُ غِبْطَةً وَكَرَامَةً
لَوْ تَوَجَّعْتَ لِي فَرَوْحَتَ عَيْنِي رَوْحَ اللَّهِ عَنْكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

Sen yalnız rahmet ve esenliksin, Allah senin mutluluğunu ve cömertliğini arttırsın,

Eğer bana acırsan beni emin kılmış olursun, kıyamet günü de Allah seni emin kılar.

Bu şiirin ardından Hârûnürreşîd şaire acır ve hapisten çıkarılmasını emreder. Bu tarihten itibaren Ebü'l-'Atâhiye zühd, ölüm, yok oluş, sevap, ceza, en güzel ahlaka davet gibi konularda çokça şiirler yazmaya başlar.¹³³

Bir defasında Halife Hârûnürreşîd hastalanır, bu haberi duyan Ebü'l-'Atâhiye ona özel bir şiir yazar. 'Anezi'den rivâyet edildiğine göre Ebû 'İkrime şöyle demiştir: "Hârûnürreşîd humma hastalığına yakalanır, bunu duyan Ebü'l-'Atâhiye bir kağıt parçasına yazdığı şu şiiri dönemin veziri Fazl b. er-Rebî'ye (ö. 208/823-24) gönderir:

لَوْ عَلِمَ النَّاسُ كَيْفَ أَنْتَ لَهُمْ مَا تَوَا إِذَا مَا أَلِمْتَ أَجْمَعُهُمْ
خَلِيفَةَ اللَّهِ أَنْتَ تَرْجَحُ بِأَل نَاسٍ إِذَا مَا وُزِنْتَ أَنْتَ وَهُمْ
قَدْ عَلِمَ النَّاسُ أَنَّ وَجْهَكَ يَس تَغْنِي إِذَا مَا رَأَهُ مُعْدِمُهُمْ

Şayet insanlar, onlara karşı nasıl olduğunu bilselerdi,

Sen acı çektiğinde hepsi birden ölürdü,

Ey Allah'ın halifesi, insanlarla tartılsaydınız, onlara ağır basardınız,

Herkes bilir ki sen, yoksul olanları zengin kılabilirsin.

¹³³ Şevkî Dayf, el-'Asru'l-'Abbâsiyyu'l-evvel, s. 241.

Fazl b. er-Rabî bu şiiri Hârûn'a okuduktan sonra halife Ebü'l-'Atâhiye'nin saraya getirilmesini emreder ve şair getirilir. Halife iyileşene kadar Ebü'l-'Atâhiye onunla konuşup hasbihal eder. Bu vesileyle halife kendisine büyük mal hediye eder.¹³⁴

Ebü'l-'Atâhiye'nin ünü ve şöhreti o kadar büyür ki, hatta Bizans'a kadar ulaşır. Bir gün Bizans elçisi halife Hârûnürreşîd'in sarayına gelerek, Ebü'l-'Atâhiye'yi görmek istediğini ve şiirini duymak istediğini söyler. Arapçayı iyi bilen elçiye Ebü'l-'Atâhiye kendi şiirinden okur. Bizans kralının yanına dönen elçi, krala o büyük şairden bahseder. Bu olaydan etkilenen Bizans kralı, tekrar elçisini halifenin sarayına göndererek halifeden, Ebü'l-'Atâhiye'yi kendisine göndermesini, bunun karşılığında ondan istediği kadar rehin alabileceğini söyler ve bu isteğinde ısrar eder. Halife bu konuda Ebü'l-'Atâhiye ile konuşsa da şair ondan af diler ve kralın isteğini geri çevirir. Daha sonra Bizans kralının, Ebü'l-'Atâhiye'nin şu iki beytini şehrin ve toplantı meclislerinin kapılarına yazılmasını emrettiği haberi Halife Hârûnürreşîd'e ulaşır:

مَا اخْتَلَفَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَلَا دَارَتْ نُجُومُ السَّمَاءِ فِي الْفَلَكَ
إِلَّا لِنَقْلِ السُّلْطَانِ عَنْ مَلِكٍ قَدْ انْقَضَى مُلْكُهُ إِلَى مَلِكٍ

Geceyle gündüz ne değişti, ne de gökyüzündeki yıldızlar döndü yörüngede,

*(Bu) hükümdarlığı sona eren bir sultanın, saltanatı başka bir krala devretmesi içindi.*¹³⁵

Halife Hârûnürreşîd ile Ebü'l-'Atâhiye arasında cereyan eden bir başka olayı, şairin oğlu Muhammed şöyle aktarmaktadır:

“Bir defasında Hârûnürreşîd babama, “Bana nasihat et” dedi. Babam ilk başta halifeden çekindiğini dile getirdi, Hârûn ise onun güvende olduğunu, kendisine nasihat etmesini istediğini belirtti. Babam halifeye şöyle bir nasihatte bulundu:

لَا تَأْمَنِ الْمَوْتَ فِي طَرَفٍ وَلَا نَفْسٍ إِذَا تَسْتَرَّتْ بِالْأَبْوَابِ وَالْحَرَسِ
وَاعْلَمْ أَنَّ سِهَامَ الْمَوْتِ نَاقِذَةٌ لِكُلِّ مُدَّرِعٍ مِنْهَا وَمُتَرِّسٍ

¹³⁴ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 13.

¹³⁵ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 83.

أَرَاكَ لَسْتَ بِوَقَافٍ وَلَا حَذِيرٍ كَالْحَاطِطِ الْخَاطِطِ الْأَعْوَادَ فِي الْغَلَسِ

تَرْجُو النِّجَاةَ وَلَمْ تَسْلُكْ مَسَالِكَهَا إِنَّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي عَلَى الْيَبَسِ

Ölümden emin olma, ne bir anlık ne bir solukluk,

Kapılar ardına saklansan da, muhafızlar çevreni sarsa da

Bil ki ölümün okları her türlü zırhı da korumayı delip geçecektir,

Seni görüyorum, ne durup düşünüyor ne de tedbir alıyorsun,

Karanlıkta gelişigüzel odun toplayan bir dalgını andırıyorsun.

*Kurtuluşu umuyorsun, ama onun yolundan gitmiyorsun, zira gemi karada yol almaz.*¹³⁶

Bunun ardından Hârûn o kadar ağladı ki elbisesinin kolu ıslandı.”¹³⁷

Rabî‘ b. Muhammed el-Hüttelî el-Verrâk’tan rivâyet edildiğine göre, Muhammed b. Ebi’l-‘Atâhiye şöyle demiştir:

“Halife Hârûnürreşîd, Ebü’l-‘Atâhiye’yi hapisten çıkardıktan sonra şair evine kapanır ve insanlarla irtibatı keser. Haber halifeye ulaşınca şair hakkında, “Kadın çapkını olmuş, ev düşkünü olmuş” der. Bunun üzerine öfkelenen şair halifeye şu beyitleri yazar:

بَرِمْتُ بِالنَّاسِ وَأَخْلَاقِهِمْ فَصِرْتُ أَشْتَأْنِسُ بِالْوَحْدَةِ

مَا أَكْثَرَ النَّاسَ لِعَمْرِي وَمَا أَقَلَّهُمْ فِي مُنْتَهَى الْعِدَّةِ

Usandım insanlardan ve huylarından, bu yüzden yalnızlıkla dost oldum artık,

*Ne çok insan var, yemin ederim, ama saymaya gelince ne kadar azlar aslında.*¹³⁸

¹³⁶ Şükrî Feysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahbâruh*, s. 194.

¹³⁷ İsfahânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 84.

¹³⁸ İsfahânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 84.

Yukarıdaki beyitlerde halife hakkında övgü ifadelerinin bulunmadığını fark eden Ebü'l-‘Atâhiye, yazmış olduğu iki beytin üzerine halifeye övgü içeren dört beyit daha ekler:

عَادَ لِي مِنْ ذِكْرِهَا نَصَبٌ فَدُمُوعُ الْعَيْنِ تَنْسَكِبُ
وَكَذَاكَ الْحُبُّ صَاحِبُهُ يَعْتَرِيهِ الْهَمُّ وَالْوَصَبُ
خَيْرٌ مَنْ يُرْجَى وَمَنْ يَهَبُ مَلِكٌ دَانَتْ لَهُ الْعَرَبُ
وَحَقِيقٌ أَنْ يُدَانَ لَهُ مَنْ أَبَوْهُ لِلنَّبِيِّ أَبُ

Onu anmak bana yorgunluk olarak geri döndü, bu yüzden gözden yaşlar aktı,

Aşk böyledir işte peşini bırakmaz, üzüntü ve ıstıraplar onu bulur,

Ümit edilenlerin ve ikram edenlerin en hayırlısı, Arapların boyun eğdikleri sultandır,

Ona boyun eğmek elbette haktır, babası peygamberin amcası olan bir sultandır.¹³⁹

Tarihî kaynaklar, Hârûnürreşîd'in vefatından sonra hilafet makamına gelen oğlu Emîn (809-813) ile Ebü'l-‘Atâhiye arasında herhangi bir sorunun olmadığını söyler. Şairin diğer halifelere olan yakınlığını ve onlar hakkında övgü içerikli şiirlerini halife Emîn için de söylediğini görüyoruz:

يَا عَمُودَ الْإِسْلَامِ خَيْرَ عَمُودٍ وَالَّذِي صَيَغَ مِنْ حَيَاءٍ وَجُودٍ
وَالَّذِي فِيهِ مَا يُسَلِّي ذَوِي الْأَحْ زَانٍ عَنْ كُلِّ هَالِكٍ مَفْقُودٍ
وَالْأَمِينُ الْمُهَذَّبُ الْهَاشِمِيُّ الْ قَرْمٌ مَحْضُ الْآبَاءِ مَحْضُ الْجُدُودِ
إِنَّ يَوْمًا أَرَاكَ فِيهِ لَيَوْمٌ طَلَعَتْ شَمْسُهُ بِسَعْدِ السُّعُودِ

Ey İslâm'ın direği, sen en hayırlı direksin! Sen haya ve cömertlikten oluşmuşsun,

¹³⁹ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 84.

Ey ölmüş ve kaybolmuşların hüznülülerinin tesellisini kendinde bulunduran,

Sen, soylu Hâşimoğullarından gelen efendisin, babaları ve dedeleri saf olansın,

Seni gördüğüm gün, güneşin mutlulukla doğduğu gündür.¹⁴⁰

Bu şiirinden dolayı halife Emîn ve annesi Zübeyde b. Cafer tarafından ödüllendirilmiştir. Halife Emîn'in (ö. 198/813) öldürülmesinden sonra hilafet makamına, iktidar mücadelesi yaşadıkları, babası tarafından Horasan'a vali olarak atanan kardeşi Me'mun (813-833) gelir. Halife Me'mûn, Hasan b. Sehl'i Irâk valisi olarak tayin ettikten sonra, Ebü'l-'Atâhiye için on bin dirhem, on adet elbise ve her ay üç bin dirhem bağlanmasını emretmiştir.¹⁴¹

Câhiz'in Sümâme'den rivâyet ettiğine göre, bir defasında Ebü'l-'Atâhiye halife Me'mûn'un yanına girer ve şu şiiri okur:

مَا أَحْسَنَ الدُّنْيَا وَإِقْبَالَهَا	إِذَا أَطَاعَ اللَّهُ مَنْ نَالَهَا
مَنْ لَمْ يُؤَاسِ النَّاسَ مِنْ فَضْلِهِ	عَرَّضَ لِلْإِدْبَارِ إِقْبَالَهَا
كَأَنَّا لَمْ نَرَ أَيَّامَهَا	تَلَعَّبُ بِالنَّاسِ وَأَحْوَالَهَا
إِنَّا لَنَرْدَادُ اغْتِرَارًا بِهَا	وَاللَّهُ قَدْ عَرَّفَنَا حَالَهَا
نَغْضِبُ لِلدُّنْيَا وَنَرْضَى لَهَا	كَأَنَّا لَمْ نَرَ أَفْعَالَهَا

Allah'a itaat ettiği zaman, dünya ve onun gidişatı ne kadar güzeldir,

Kim O'nun lütfundan insanlara ikram etmezse, dünya ona sırtını çevirir.

Sanki biz, dünyanın insanlarla ve onların halleriyle oynadığı günleri görmemiştir,

Dünyaya aldandıkça aldaniyoruz, oysaki Allah bize onun halini göstermiştir.

¹⁴⁰ Şevkî Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 243; Şükrî Feysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhârûh*, s. 526;

¹⁴¹ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 243; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1369/1950, c. IV, s. 89.

*Dünya için öfkelenir ve onun için hoşnut oluruz, sanki yaptıklarından habersiziz.*¹⁴²

Bunun üzerine halife, “Birinci beyit ne kadar güzeldir, ikinci beyte gelince hiçbir şey yapmamışsın” diyerek şöyle devam eder: “Dünya, insanları teselli edenden veya sakınandan yüz çevirir. Oysaki, dünya müsamaha gösterene ecir, cimrilik yapana ise günah gerektirir.” Ebü’l-‘Atâhiye, “Doğru buyurdunuz, müminlerin emiri! Fazilet sahipleri fazilete layıktır, nakıs olanlar da noksana layıktır.” der. Halife Me’mûn şairin bu sözleri hakkı itiraf etmesine karşılık kendisine on bin dirhem verilmesini emreder.¹⁴³

Ebü’l-‘Atâhiye’nin halifelere yakınlığı, onları her fırsatta öven şiirler yazması ve bu övgülerin karşılığında çeşitli ödüllerle taltif edilmesi, onun bir saray şairi olduğu izlenimini vermektedir. Bu bağlamda, Şevkî Dayf bir adım daha ileri giderek, Ebü’l-‘Atâhiye’nin zühd anlayışının görünürde kaldığını, iç dünyasında ise dünyaya ve onun geçici nimetlerine bağlılık gösterdiğini ileri sürmektedir.¹⁴⁴ Oysaki şairin zühdiyyâta dair şiirlerinde ve hayatında samimi olduğu, hem kendi yaşamından hem de ölümünden sonra insanların onu hayırla andığı görülmektedir. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât’tın naklettiğine göre, Mu’tasım Billah (833-842) ölümü anında oğlu Vâsık’a (842-847) şöyle der: “Vallahi baban gitti ey Hârûn! Şu sözün sahibi Ebü’l-‘Atâhiye ne güzel adamdır” der ve şu şiiri okur:

لَا سَوْقَةَ يَبْقَى وَلَا مَلِكُ	الْمَوْتُ بَيْنَ الْخَلْقِ مُشْتَرِكُ
أَغْنَى عَنِ الْأَمْلاكِ مَا مَلَكَوْا	مَا ضَرَّ أَصْحَابَ الْقَلِيلِ وَمَا
لَا بَلَّ سَبِيلاً وَاحِداً سَلَكَوْا	لَمْ يَخْتَلَفْ فِي الْمَوْتِ مَسْلَكُهُمْ

Ölüm insanlar arasında ortak bir payedir, ne insan kalıcıdır ne de krallar,

Ne azınlık sahiplerine zarar verendir, ne mülk sahiplerini zengin kılan,

¹⁴² Şükrî Feysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş’âruh ve ahhâruh*, s. 338; el-İsfahânî, *el-Egânî*, Dâru’l-kutub, c. IV, s. 53.

¹⁴³ İsfahânî, *a.g.e.*, Dâru’l-kutub, c. IV, s. 53.

¹⁴⁴ Şevkî Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyu’l-evvel*, s. 243.

*Ölüm konusunda hiç kimsenin yolu farklı değildir, hatta hepsinin gittiği yol birdir.*¹⁴⁵

1. 4. 2. Ebü'l-Atâhiye Hakkında Şairlerin Saygı Dolu İfadeleri

Kaynaklarda Ebü'l-Atâhiye'nin şairliği hakkında çağdaşı olan şairlerin övgü dolu ifadelerinin var olduğunu görmekteyiz. Hatta bazı kimseler onun doğuştan şairlik maharetinin olduğunu söylerler. Onun şiir kabiliyeti pek çok kimse tarafından dile getirilmiş, hakkında övgü içerikli sözlere yer verilmiştir.

Ebü'l-Atâhiye ve onun şiire olan merakından bahseden İbn Kuteybe ed-Dîneverî şöyle demiştir:

“Şiirdeki hızı ve çok kolay şiir söyleme yeteneğinden dolayı bazen söylediği şiirlerle, Arap şiir vezninin ve aruzun dışına çıkardı.”¹⁴⁶

Ahmed b. Zühre'nden nakledildiğine göre, Abbasîler devrinin valilerinden ve şairlerinden olan Mus'ab b. Abdillâh (ö. 184/800): “Ebü'l-Atâhiye insanlar arasında en iyi şairlik yeteneği olan kimsedir.” dediğinde, Ahmed b. Zühre, “Bunu hak ettiği nesi var?” diye sormuş o da şairin şu şiirini okumuş:

تَعَلَّقْتُ بِأَمَالٍ طَوَالَ أَيِّ أَمَالٍ
وَأَقْبَلْتُ عَلَى الدُّنْيَا مُلِحًّا أَيِّ إِقْبَالٍ
أَيَا هَذَا تَجَهَّزْ لِفِرَاقٍ الْأَهْلِ وَالْمَالِ
فَلَا بُدَّ مِنَ الْمَوْتِ عَلَى حَالٍ مِنْ الْحَالِ

Uzun vadeli emellere bağlandım, ah nasıl emellerdi bunlar!

Dünyaya da ısrarla rağbet ettim, ah bu nasıl bir rağbet!

Ey falanca! Ehinden ve malından ayrılacağın (güne) hazırlan.

Ölüm öyle bir (gerçek) şey ki, hiçbir halde ondan kaçış yok.

¹⁴⁵ İsfahânî, *el-Egânî*, c. IV, s. 77.

¹⁴⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, c. II, s. 779.

Sonra Mus‘ab şöyle der:

“Bu öyle bir hak sözdür ki içinde ne eksiği vardır ne de fazlası. Akıllının anlayacağı, cahilin de kabul edeceği dildendir.”¹⁴⁷

Musa b. Salih eş-Şehrezûrî, onun hakkında şöyle demiştir:

“Selm el-Hâsir’e gittiğimde, bana kendi şiirini oku dediğimde bana, “Hayır okumam, ama sana cinlerin ve insanların en iyi şairi olan, Ebü’l-‘Atâhiye’nin şiirini okurum” dedi ve şu beyitleri okudu:

سَكَنُ يَبْقَى لَهُ سَكَنُ	مَا بِهَذَا يُؤْذِنُ الزَّمَنُ
نَحْنُ فِي دَارٍ يُخْبِرُنَا	عَنْ بِلَاهَا نَاطِقٌ لَيْسَ
دَارُ سَوْءٍ لَمْ يَدُمْ فَرْحُ	لَا مَرِيٍّ فِيهَا وَلَا حَزَنُ
مَا تَرَى مِنْ أَهْلِهَا أَحَدًا	لَمْ تَمَلْ فِيهَا بِهِ الْفِتَنُ
عَجَبًا مِنْ مَعَشَرٍ سَلَفُوا	أَيَّ غَبْنٍ بَيْنَ غُبْنَا
وَفَرُّوا الدُّنْيَا لِغَيْرِهِمْ	وَابْتَنُوا فِيهَا وَمَا سَكَنُوا
تَرَكُوهَا بَعْدَمَا اشْتَبَكَتْ	بَيْنَهُمْ فِي حُبِّهَا الْإِحْنُ
كُلُّ حَيٍّ عِنْدَ مَيِّتِهِ	حَظُّهُ مِنْ مَالِهِ الْكَفْنُ
إِنَّ مَالَ الْمَرءِ لَيْسَ لَهُ	مِنْهُ إِلَّا ذِكْرُهُ الْحَسَنُ
مَا لَهُ مِمَّا يُخْلَفُهُ	بَعْدُ إِلَّا فِعْلُهُ الْحَسَنُ
فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنْفُسُنَا	كُلُّنَا بِالْمَوْتِ مُرْتَهَنُ

(İnsan) için bir mesken vardır, (kalmasına) zaman ona işaret etmez,

Bizler, belîğ konuşan bir konuşmacının bize haber verdiği diyardayız.

Ne sevincin ne de kederin sonsuza kadar sürmediği kötü bir diyarda.

¹⁴⁷ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 11.

*O diyarın ehlinden fitneye maruz kalmayan kimseyi göremezsın,
Önce geçen topluluğa şaşırlır, hangi açık haksızlıkları oldu diye.
Başkaları için dünyayı biriktirdiler, binalar diktiler ama içinde oturamadılar.
Onlar dünyaya sevgiyle bağlandıktan sonra onu terk ettiler,
Her canlı öldüğünde malından kendine kefen payı düşer
Gerçekten insanın malı kendisine ait değildir, onun tek sahibi yalnız güzel
hatıralarıdır.*

İyilik yapması dışında (insanın) geride bıraktığı bir malı yoktur

*Canlarımızı Allah yolunda teslim ederiz, çünkü hepimiz ölüme mahkumuz.*¹⁴⁸

Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) şöyle demiştir:

“Cafer b. Yahya’nın yanına girdiğimde bana, “Ey Ebû Zekerîya, söyleyeceğim şu konuda bana ne dersin?” diye sordu. Ben de “Allah seni esirgesin ne söyleyeceksin?” dedim. O bana “Zannedersen Ebü’l-‘Atâhiye çağımızın en büyük şairidir.” dedi. Ben de ona, “Vallahi bana göre de öyledir” dedim.”¹⁴⁹

Muhammed b. Şîreveyh el-Enmâtî şöyle demiştir:

“Şair Dâvûd b. Zeyd b. Razîn’e, “Döneminin en iyi şairi kimdir” diye sorduğumda o, “Ebû Nüvâs” dedi. Ona, “Ebü’l-‘Atâhiye hakkında ne dersin?” diye sorunca, bana “Ebü’l-‘Atâhiye insanların ve cinlerin en iyi şairidir” dedi.”¹⁵⁰

Zübeyr b. Bekkâr’dan (ö. 256/870) rivâyet edildiğine göre, İbrahim b. el-Münzir ed-Dahhâk’tan şöyle rivâyet etmiştir: “Abdullah b. Abdülaziz el-Ömerî, “Şairlerin en iyisi şu şiirin sahibi Ebü’l-‘Atâhiye’dir” demiş ve şunu okumuştur:

مَا ضَرَّ مَنْ جَعَلَ التُّرَابَ فِرَاشَهُ
أَلَّا يَنَامَ عَلَى الْحَرِيرِ إِذَا قَنَعَ

¹⁴⁸ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 11-12; Şükrî Feysal, Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh, s. 381-362.

¹⁴⁹ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 12.

¹⁵⁰ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 12.

*Toprağı kendine yatak yapanın, kanaat ettiğinde ipek üzerinde uyumasının ne zararı olur ki?*¹⁵¹

Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirdeki dehasına ilişkin bir başka örnek, şair Ravh b. el-Ferec el-Hirmâzî'nin onun hakkındaki şu sözleridir:

“Bir defasında Ebü'l-'Atâhiye'nin yanında oturuyordum, şöyle dediğini işittim: “Eğer tüm konuşmamı şiir yapmak isteseydim buna gücüm yeterdi.”¹⁵²

‘Anezî’nin Ebû İkrime’den rivâyet ettiğine göre, Muhammed b. Ebü'l-'Atâhiye babası hakkında şöyle demiştir:

“Babam, kendisine aruz hakkında soru sorulduğunda, aruz ölçüsünün kendisinden daha büyük olmadığını ifade ederek, “Ben aruzdan daha büyüğüm, şiirimde öyle vezinler bulunmaktadır ki bunlar aruz kalıplarına dahil edilmez” şeklinde bir yanıt vermiştir.”¹⁵³

Birinci Abbasî döneminde şiir ve edebiyata yönelik çalışmaları konu edinen şairler arasında Beşşâr b. Bürd, Ebû Nüvâs, Buhtürî (ö. 284/897) gibi ünlü isimler, Ebü'l-'Atâhiye'nin muasırları arasında yer almaktadırlar. Şair Ebû Nüvâs'ın, Ebü'l-'Atâhiye'ye olan övgüsünü Abbâd'ın mevlası Hârûn b. Sa'dân el-Hâris anlatmaktadır:

“Bir gün Ebû Nüvâs'ın meclisine katıldım ve şiir okumaya başladı. Mecliste bulunanlar ona, “Sen en iyi şairsin” dediler. Ebû Nüvâs, “Şeyh hayatta olduğu sürece hayır.” diye yanıtladı. Bununla Ebü'l-'Atâhiye'yi kastetmiştir.”¹⁵⁴

Mezyed el-Hâşimî'den rivâyet edildiğine göre, es-Sidrî şöyle demiştir: el-Asma'î'nin, Ebü'l-'Atâhiye hakkında şöyle dediğini duydum:

“Ebü'l-'Atâhiye'nin şiiri, içinde mücevher, altın, toprak, çömlek ve çekirdek kabuğu bulunan sultanların toprağına benzer.”¹⁵⁵

¹⁵¹ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 13; Şükrî Feysal, **a.g.e.**, s. 216.

¹⁵² İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 13.

¹⁵³ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 13.

¹⁵⁴ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 14.

¹⁵⁵ İsfahânî, **a.g.e.**, c. IV, s. 33.

Zübeyr b. Bekkâr'dan rivâyet edildiğine göre, Halife el-Mehdî, Ebû'l-'Atâhiye'yi tutuklar ve zindana atar. Yezîd b. Mansûr el-Himyerî şairin zindandan çıkması için halife ile konuşur ve halife onu zindandan çıkarır. Bunun karşılığında Ebû'l-'Atâhiye şu beyitleri okur:

مَا قُلْتُ فِي فَضْلِهِ شَيْئاً لِّأَمْدَحَهُ إِلَّا وَفَضْلُ يَزِيدٍ فَوْقَ مَا قُلْتُ
مَا زِلْتُ مِنْ رَيْبٍ دَهْرِي خَائِفاً وَجِلاً فَقَدْ كَفَّانِي بَعْدَ اللَّهِ مَا خِفْتُ

Onu övmek için fazileti konusunda bir şey söylemedim, zaten Yezîd'in fazileti söylediklerimin üstündedir,

*Hâlâ zamanımın şüphesinden korku içindeyim, korktuğum şey Allah'tan sonra bana yeter.*¹⁵⁶

Dönemin şairlerinden Müslim b. el-Velîd (ö. 208/823) Ebû'l-'Atâhiye'nin şiirlerini önceleri hafife aldığını, daha sonra onun gazelini dinlediğini, şiirinin güzelliği karşısında aciz kaldığını itiraf eder. Ebû Hârice b. Müslim'den rivâyet edildiğine göre, Müslim b. el-Velîd şöyle demiştir:

“Önceleri Ebû'l-'Atâhiye'nin şiirini hafife alırdım. Birgün kendisiyle karşılaştığımda beni evine çağırdı. Bana ikram etti. Beraberce yedik, sonra hurma getirdi onu da yedikten sonra konuşmaya başladık. Ben ona kendi şiirlerimden birkaç gazel okudum. Sonra ondan okumasını istedim ve şunları okudu:

بِاللَّهِ يَا قُرَّةَ الْعَيْنَيْنِ زَوْرِي قَبْلَ الْمَمَاتِ وَإِلَّا فَاسْتَزِيرِنِي
إِنِّي لَأَعْجَبُ مِنْ حُبِّ يَفْرَبُنِي مِمَّنْ يُبَاعِدُنِي مِنْهُ وَيُقْصِيْنِي
أَمَّا الْكَثِيرُ فَلَا أَرْجُوهُ مِنْكَ وَلَوْ أَطْمَعْتَنِي فِي قَلِيلٍ كَانَ يَكْفِينِي

Gözümün nuru! Allah aşkına ölmeden önce beni ziyaret et. Yoksa benden seni ziyaret etmemi iste.

Beni kendinden uzaklaştıran kimseden daha öte yaklaştıracak sevgiye çok şaşıyorum.

¹⁵⁶ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 33.

*Fazla olan şeye gelince, bunu senden istemem, az bir şeyle beni doyursaydın bu bana yeterdi.*¹⁵⁷

Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirleri, iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Şairin en geniş ve en önemli şiir külliyyatını zühdiyyât oluşturmakta olup, onu tanınan ve sonraki yüzyıllara adını taşıyan temel unsur da bu türdeki eserleridir. Önceki şairlerden farklı olarak, zühd konusunu daha uzun ve özgün bir üslupla ele almıştır. Hicrî V. yüzyılda Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî el-Kurtubî tarafından derlenen bu şiirler, bir divan hâlinde toplanmış olup, söz konusu divanın bazı yazma nüshaları Kahire, Şam, Beyrut ve İstanbul'daki kütüphanelerde bulunmaktadır.¹⁵⁸ Bu çalışmada temel alınan eser, Şükrî Faysal tarafından tahkik edilen *Ebü'l-'Atâhiye eş 'âruh ve ahbâruh* adlı çalışmadır.

Şairin ikinci şiir kategorisi ise methiye, mersiye, hüzn, taziye ve hiciv gibi farklı edebî türlerdeki manzumelerden oluşmaktadır. Ancak, bu şiirler müstakil bir kitap hâlinde derlenmemiş olup, günümüze ulaşan manzumeler bazı klasik Arapça eserlerin yazma ve matbu nüshalarında yer almaktadır. Dolayısıyla, bu şiirleri birinci kategoriye eklemek de mümkündür.¹⁵⁹

1.5. EBÜ'L-'ATÂHIYE DİVANININ YAZMA NÜSHALARI VE ÇALIŞMA SÜRESİNCE İSTİFADE ETTİĞİMİZ DİVANI

Bu bölümde ele alacağımız konular tezimizin ana temasını oluşturmaktadır. Asıl konuya geçmeden önce dînî motifli şiir metinlerini metinlerarasılık açısından inceleyeceğimiz Ebü'l-'Atâhiye divanın elimizdeki nüshası, Şükrî Faysal'ın¹⁶⁰ (1918-1985), divanın Şam'da bulunan Dârü'l-kutubi'z-Zâhiriyye'deki İbn Abdülber yazma nüshası ve Berlin'deki Tübingen yazma nüshası üzerine tahkikli baskısı olan, 1384/1965 yılından, Dımaşk Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlanan *Ebü'l-'Atâhiye eş 'âruh ve ahbâruh* isimli çalışmasıdır. Araştırmamızda bunun yanı sıra 1424/2003 yılı Beyrut, Dâru Sâdır birinci baskısını da kullandık. Şükrî Faysal'ın,

¹⁵⁷ İsfahânî, a.g.e., c. IV, s. 34.

¹⁵⁸ Luvîs Şeyho, *Mecmû'a min şi'ri Ebi'l-'Atâhiye*, s. 9 (d).

¹⁵⁹ Luvîs Şeyho, a.g.e., s. 9.

¹⁶⁰ Suriyeli edip olan Şükrî Faysal, özellikle Arap dili, edebiyatı ve İslam toplumlarının tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan Suriyeli akademisyen ve yazardır. Ayrıca Dımaşk Arap Dil Kurumunun genel sekreterlik görevini yapmıştır. Daha geniş bilgi için bkz., İsmail DURMUŞ, "Şükrî Faysal", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 256-257.

Divan üzerine gerçekleştirdiği tahkik çalışması, bazı açılardan araştırmamızın yöntemine katkı sağlamış oldu. Öncesinde de belirttiğimiz üzere Ebü'l-'Atâhiye'nin kaleme aldığı şiirlerinin tamamı, ne yazık ki günümüze kadar ulaşamamıştır. Zühde dair yazdığı şiirleri ilk derleyen isim Endülüslü edip ve tarihçi İbn Abdülber en-Nemerî olmuştur.

Zahiriyye kütüphanesinde bulunan nüshadaki şiirler, Doğu Alfabe düzenine göre kafiyelerle tertip edilmiş olup, sadece zühd içerikli şiirleri ihtiva etmektedir. Ancak Lâmiyye kasidesinden bazı beyitler ve birkaç Urcûze beyitler de bulunmaktadır. Bu nüsha yeni yazılmış olsa da elyazması kötü bir biçimdedir, yaklaşık yüz on sayfadan oluşmaktadır.¹⁶¹

Berlin'deki Tübingen nüshası ise, Şükrî Faysal'ın deyimiyle iki el yazma nüshası arasında en kadim olanıdır. Tübingen nüshasının sonunda yazma nüshasının hicri 603. yılında yazıldığına dair işaret bulunmaktadır. Yalnız bu nüsha tamamlayıcı nüsha olup, 118 sayfadan oluşmaktadır ve hattı şekilli Mağrip usulüne uygundur. Bu nüsha, “بسم الله الرحمن الرحيم ، هذا ديوان أبي العتاهية”، “Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm. Bu Ebü'l-'Atâhiye divanıdır” mukaddimesi ile başlamaktadır. Bu İbn Abdülber'in mukaddimesinin bir cüzü sayılır. Ayrıca bu nüshada Ebü'l-'Atâhiye'ye nispet edilen Zâtü'l-emsâl olarak bilinen yaklaşık elli veya altmış beyitten oluşan urcûze de yer almaktadır. Söz konusu nüsha, daha önce araştırmacıların haberdar olmadığı yaklaşık üç yüz yeni beytin ilk kez yayımlanmasına imkân sağlamaktadır.¹⁶²

Zâhiriyye kütüphanesindeki İbn Abdülber nüshası esas alınarak, Ebü'l-'Atâhiye divanı üzerine yapılan bir diğer çalışma papaz Luvîs Şeyho'nun (1859-1927), 1986 yılında birinci baskısı Beyrut'ta yayımlanan *el-Envârü 'z-zâhiye fî dîvani Ebi 'l-'Atâhiye* isimli çalışmasıdır. Luvîs Şeyho'nun bu çalışması üzerine araştırma yapan Şükrî Faysal'ın bazı değerlendirmeleri vardır. Şükrî Faysal'a göre, Papaz Luvîs Şeyho'nun Ebü'l-'Atâhiye Divanı üzerine yaptığı çalışmada divanın değerini tam anlamıyla ortaya koyamadığı görülmektedir. Şeyho, İbn Abdülber'in divana yaptığı katkıları açıklamaktan kaçınmış ve bu hususta herhangi bir bilgi vermemiştir. Ayrıca,

¹⁶¹ Şükrî Faysal, **Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh**, Matbaa Câmiati Dımişk, 1384/1965, s. 8.

¹⁶² Şükrî Faysal, **a.g.e.**, s. 10.

Şükrî Faysal, Luvîs Şeyho'nun, Ebü'l-'Atâhiye'nin zühdiyyât içerikli şiirleri dışında kalan diğer şiirlerini layıkıyla değerlendirmediyi dile getirmiştir. Züht içerikli şiirleri üzerine olan değerlendirmelerinde dahi pek çok yaygın hatalar yaptığını da ilave eder. Muhakkik Şükrî Faysal'a göre bunlardan daha büyüğü ise kasıtlı olarak bazen kelimelerde, bazen cümle ve terkiplerde bazen de beytin tamamında yaptığı tahrif ve çarpıtmalardır. Burada konuyu fazla uzatmaksızın papaz Luvîs Şeyho'nun şairin divanı üzerine yaptığı çalışmasındaki çarpıtmalar hususundaki iddialara birer örnek vermek yeterli olacaktır.¹⁶³ Bir kelime içeriğindeki yapılan tahrife örnek:

“Bu tür çarpıtma, bazen yaygın ve bilinen bir kelimenin harekelerinin değiştirilmesi bazen ise lafzın aslının değiştirilmesi şeklinde yapılmıştır. Örneğin, “زُلْزِلَتْ” lafzı, “إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا”¹⁶⁴ âyet-i kerimesinde geçen yaygın ve bilinen Kur’ânî bir lafızdır. Fakat divanı yayımlayan Luvîs Şeyho bu kelimeye, “زُلْزِلَتْ” olarak hareke vermiştir. Bir başka çarpıtma örneği lafzın temeli hususundadır. “أَوَاب” kelimesi bilinir Kur’ânî bir kelimedir. Papaz Luvîs Şeyho ise bu kelimeyi, “أَوْ آب” olarak çarpıtmıştır. Divanda şöyle geçmektedir:¹⁶⁵

طُوبَى لِكُلِّ مُرَاقِبٍ وَلِكُلِّ أَوَابٍ شَكُورٍ

Ne mutlu (Allah için) nöbet tutana, ne mutlu çokça tövbe edip şükredene

Bazen tek bir kelimedeki çarpıtmalar cümle ve terkiplerdeki çarpıtmalara kadar gitmektedir. Papaz Şeyho, İslâmî tabirler kullanmaktan kaçınırdı. Örneğin, “لا شريك له” tabiri, divanda şairin yer yer kullandığı bir kelimedir. Luvîs Şeyho ise, bu tabirleri kaldırarak yerine “لا مثيل له” veya “لا شبه له” ibarelerini kullanmıştır. Aslında, “الحمدُ

¹⁶³ Detaylı bilgi isteyen Şükrî Faysal'ın Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh isimli çalışmasının 10-14 sayfa aralıklarına bakabilir.

¹⁶⁴ Zilzâl, 99/1.

¹⁶⁵ Şükrî Faysal, Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh, s. 168.

”حَسْبِيَ اللَّهُ رَبِّي لَا شَرِيكَ لَهُ“¹⁶⁶, ”لِلَّهِ شُكْرًا لَا شَرِيكَ لَهُ“¹⁶⁷ olması gerekirken, Luvîs Şeyho ibarede çarpıtma yapmıştır.

Bazen de beytin tamamını silerek tahrife gitmiştir ki bu tarz örneklere sıkça rastlanmaktadır. Örneğin aşağıda yer alan beytin tamamını dîvandan kaldırmıştır:¹⁶⁸

أَيْنَ أَيْنَ النَّبِيِّ صَلَّى عَلَيْهِ اللَّهُ مِنْ مُهْتَدٍ رَشِيدٍ وَهَادٍ

Nerededir, nerede üzerine Allah'ın selâmı olan nebi, mühtedi, reşit, hidayet rehberi nebi

Bu ve başka örnekler bize, Luvîs Şeyho'nun divan üzerine yaptığı çalışmada mutaassıp olduğunu göstermektedir. Özellikle divanda geçen Kur'ânî lafız ve ibarelerin tahrifi, Hz. Peygamber (sav) ve risaleti hususunda, Allah'ın vahdaniyeti, ahiret ve yeniden dirilişle ilgili konulardaki ifadelerin değiştirilmesi, yayıncının kasıtlı bir şekilde kelimelerin içeriği ile oynadığını göstermektedir.¹⁶⁹ Bu nedenle bu çalışmada, Şükrî Faysal'ın, Ebü'l-'Atâhiye divanı üzerine yapmış olduğu *Ebü'l-'Atâhiye eş 'âruh ve ahhâruh* tahkikli çalışmasının esas alındığını bir daha vurgulamak isteriz. Şükrî Faysal'ın çalışmasını esas almamıza iten başka bir neden, edibin sadece Zâhiriyye kütüphanesi ve Tübingen kütüphanesinde bulunan el yazması nüshalarıyla yetinmemesi, buna ilaveten İbn Adîm'in (ö. 660/1262) *Buğyetü't-taleb'i*, Zemahşerî'nin *Rebî'ü'l-ebâr*'ı, Şîrâzî'nin (ö. 622/1225) *Cemheretü'l-İslâm*'ı gibi bazı edebiyat, tarih ve tasavvuf kitaplarında yer alan, Ebü'l-'Atâhiye'ye nispet edilen züht ve benzeri içerikli şiirlerini de toplayarak kitaba tekmile diye eklemesidir.

İbn Abdülber, Ebü'l-'Atâhiye'nin hayatından bahsederken onu çağdaşı olan mucûn şairlerden ayrı tutmuş, övülen bir yol izlediğini, dünyadakiler hususunda zahit olduğunu, sâlih âlimler zümresine girdiğini, Allah'ın kalbine nur verdiğini, ölüm ve ölümden sonraki hayata kendini adadığını kaydetmiştir. Hatta şiirlerinin ilim ehli tarafından benimsendiğini, züht ve vaz içerikli şiirlerinin benzeri bulunmadığını, sanki

¹⁶⁶ Şükrî Faysal, **a.g.e.**, s. 194.

¹⁶⁷ Şükrî Faysal, **a.g.e.**, s. 203, s. 13.

¹⁶⁸ Şükrî Faysal, **a.g.e.**, s. 112, s. 13.

¹⁶⁹ Şükrî Faysal, **a.g.e.**, s. 13.

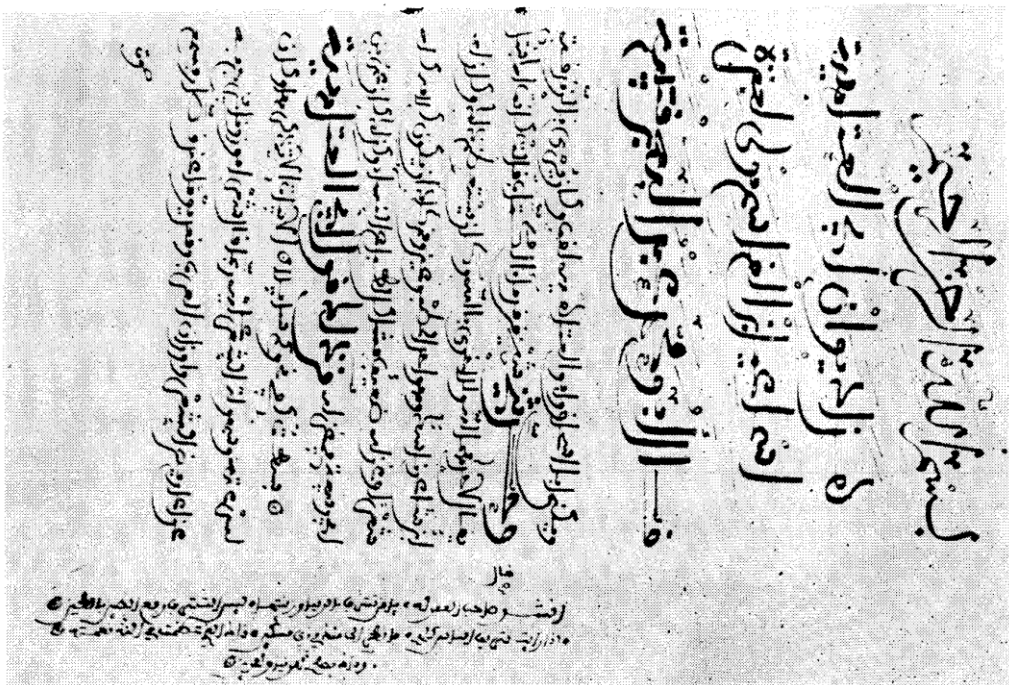
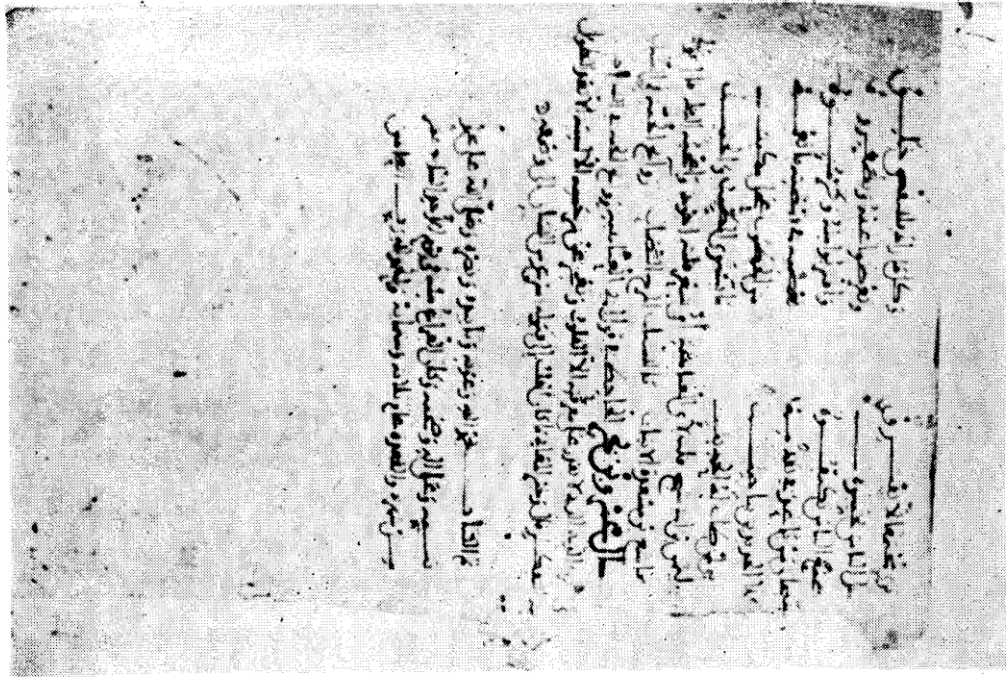
Kur’ân ve sünnetten alıntı olduğunu ifade etmiştir. Şairin şiirlerini toplayarak divan kisvesine saran İbn Abdülber en-Nemerî, kitapta yaptığı bazı çalışmaları şu ifadelerle anlatmaktadır:

“Ebü’l-‘Atâhiye’nin, vaiz Mansûr b. ‘Ammâr’ın sözüne meylettiği haberini, âlimlerin birbirileri hakkındaki söylediklerinin hükmü bahsinde, Ebü’l-‘Atâhiye’nin Mansûr b. ‘Ammâr hakkında, Mansûr’un da Ebü’l-‘Atâhiye hakkındaki sözlerini, *Kitâbü’l-‘ilim*’de âlimlerin kavilleri bâbında zikrettim. Ayrıca bu kitapta *hâ* bölümünde, Mansûr b. ‘Ammâr hakkındaki Ebü’l-‘Atâhiye’nin beyitlerini de zikrettim. Ulaşmak isteyen kimse için daha yakın ve arzu edene kolay olsun diye bu kitapta zikrettiğim, şaire ait şiirleri *elif, bâ, te, se...* şeklinde sözlükteki harflere uygun sıraladım. Ve Allah’tan niyazım, niyet ve çabalarımızı sevdiği ve razı olduğu şeylere muvaffak kılmasıdır. O, bana yeter ve O, ne güzel vekildir, ne güzel dost ne güzel yardımcısıdır O. Yüce ve azametli Allah’tan başka gerçek güç ve kuvvet sahibi yoktur.”¹⁷⁰

Cahiliye döneminden Ebü’l-‘Atâhiye’ye kadar Arap şairleri yazdıkları şiirlerini *tavîl, vâfir, kâmil* ve *basît* bahirlerinde kaleme almışlardır. Ebü’l-‘Atâhiye divanında kullanılan aruz bahirlerini incelendiğinde şairin, Arap şiir bahirlerinden ustalıkla istifade ettiği tespit edilir. *Kâmil, tavîl, basît, vâfir, hafîf, recez, serî’, munserih, remel, mütekârib, medîd, hecez* ve *muctess* bahirleri şairin divanda kullandığı şiir vezinleridir. Divan’da en çok rastlanılan bahirler *kâmil, tavîl, basît* ve *vâfir* bahirleridir. Ebü’l-‘Atâhiye divanında, şiir vezinleri konusunda klasik Arap şiir vezni dışına çıkmamış, şiirlerinde sade ve kolay anlaşılır bir dil kullanmıştır.

¹⁷⁰ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘ârûh ve ahhârûh*, s. 38; İbn Abdülber, *Câmi’ü beyânî’l-‘ilim ve fadlîh*, thk., Ebü’l-Eşbel ez-Züheyri, nşr., Dârü İbni’l-Cevzî, Suudi Arabistan, birinci baskı, 1414/1994, c. II, s. 107.

Aşağıdaki besmele ile başlayan fotoğraf, Şam'daki Zâhiriyye kütüphanesinde bulunan el yazmasının İbn Abdülber'e nispet edilen mukaddime kısmındandır:

İKİNCİ BÖLÜM

METİNLERARASILIK

2. 1. METİNLERARASILIĞIN TARİFİ

Edebiyat münekkitleri, klasik dönemden bu yana metinlerarasılık olgusunu gündem etmiş, edebiyat ve şiir alanında metinlerarasılık kuramıyla iç içe olan *serika* konusu ile yakından ilgilenmiş, kitaplarında “edebi intihal” gibi bölüm ve başlıklara yer vermiş ve konuyu derinden incelemeye gayret göstermişlerdir. Edebi intihal olarak isimlendirilen *serika* konusu ilk dönem eleştirmenleri açısından kayda değer bir konu olduğu için, bu olguyu derinden incelemiş, onun için ilke ve kurallar belirlemiş, konuyu detaylandırmaya, araştırmaya ve ona ilişkin bazı kavramlar üretmeye çalışmışlardır.

Metinlerarasılık olgusu, kökleri eski Arap lisanına kadar uzanan modern edebi tenkit kuramlarından biri sayılmaktadır. Bu kuramın Arapçadaki köklerine o veya bu şekilde “سَرِقة/serika”, “تَضْمِين/ıçerik”, “اِسْتِشْهَاد/istişhâd”, “تَلْمِيح/referans verme”, “اِقْتِبَاس/ıktibas” gibi çeşitli edebî terimler altında rastlamaktayız. Bunlar, önceki dönem Arap edebiyatı kaynaklarında alıntılama için kullanılan farklı isimlerden bazılarıdır. Arap edebiyatında metinlerarasılık olgusu, farklı isimlerle görünse de eski bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinlerarasılık kavramını edebi *serika* başlığı altında değerlendiren klasik şair ve edebî tenkitçi İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) şöyle der:

“Bu konu öyle geniş bir alandır ki hiçbir şair bu durumdan tamamen kurtulduğunu iddia edemez. Bu bağlamda bazı hususlar sadece alanında usta ve yetkili kişiler tarafından anlaşılabilir kadar derin ve karmaşıkken, diğer hususlar ise cahil ve dikkatsiz bir kimsenin dahi fark edebileceği kadar açık ve aşîkârdır. Hâtemî (ö. 388/998) *Hilyetü’l-muhâdara* adlı eserinde, bu bağlamda bir takım yenilikçi kavramlar kullanmıştır. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu kavramların derin bir anlam taşımadığı anlaşılır. “İstirâf”, “ıctilâb”, “intihâl”, “ihtidâm”, “igâre”, “mürâfada”,

“*istilhâk*” bu kavramlardan bazılarıdır. Bu kavramların hepsi birbiriyle yakından ilişkilidir ve bazı durumlarda birbirinin yerine dahi kullanılmıştır.”¹⁷¹

Metinlerin çok eskiden beri, birbiriyle etkileşim ve ahenk içinde olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla her metin, diğer metinlerle bütünleşebilen ve etkileşim kurabilen açık bir alan gibidir. Edebi bir metin ne kadar yeni olursa olsun önceki metinlerden gelen bir enerjiyle bağlantılıdır. Bu ise kültürel ve edebi otorite denilen şeydir. Modern metinler, önceki metinlerin uzantısından başka bir şey değildir.

Eski Arap şiiri, İslam öncesi cahiliye döneminden beri, metnin (nassın) otorite biçimini, aralarındaki metinsel dönüşmeyi yansıtan metnin, diğer metinlerle olan ilişkisini fark etmiştir. Bütün bunlar, metinlerarasılığın göz ardı edilmeyecek Arap kökenlerine sahip olduğunu göstermektedir.

Şimdi ise modern Arap dünyasında metinlerarasılık kuramının karşılığı olan *tenâs* kavramının sözlük ve terminoloji bağlamında içeriğine değinerek, bu ibarenin klasik ve modern kaynaklarda kullanım yönlerini incelemeye çalışalım.

2.2. ARAPÇADA SÖZLÜK ANLAMIYLA METİNLERASALIK (TENÂS)

Klasik dönem sözlükleri incelendiğinde, “تنَّاصَ/Tenâs” kelimesinin birden çok anlamının olduğunu görmekteyiz. Genel anlamıyla “النَّصَّ/nas” kelimesi, “*yükseltme, hareket, beyan etme*” anlamlarında kullanılmaktadır. “Araplar, devesini hızlı bir şekilde sürüp götürene ‘نَصَّصَتْ نَاقَتِي’ demişler. Asmaî (ö. 216/831) şöyle yazmıştır: “النَّصَّ/nas, sahip olduğu en yüksek hıza ulaşan yoğun yürüyüşe denilmiştir. Gelinin oturduğu tahta ‘مِنْصَّةُ الْعُرُوسِ’ denilmiştir. Hz. Ali’ye (r.a.) nispet edilen bir hadiste, “إِذَا بَلَغَ النِّسَاءُ نَصَّ الْحَقَائِلَ/Kadınlar idrak etme aşamasına ulaştıklarında...”¹⁷² şeklinde

¹⁷¹ Ebû Ali el-Hasan b. Reşîk el-Ezdî el-Kayrevânî, *el-‘Umde fî mehâsini’s-şî‘r ve âdâbih*, I-II, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Dâru’l-Cîl, 5. Baskı., 1401/1981, c. II, s. 280.

¹⁷² “إِذَا بَلَغَ النِّسَاءُ نَصَّ الْحَقَائِلَ فَالْعَصْبَةُ أُولَى، وَمَنْ شَهِدَ فَلْيَشْفَعْ بِخَيْرٍ” *“Kadınlar idrâk etmek aşamasına (nassü’l-hikâk) ulaştıklarında, evlendirme hususunda öncelik ‘asabeye (yakın akrabalara) aittir. Bu*

geçmektedir. Kaybolduktan sonra ortaya çıkan deveye ‘نَضَضَ البَعِيرُ’ denilmiştir.”¹⁷³

“نَضَضَ” (n-s-s) kökünden türeme olan ‘نَصَّ/nas’ lafzı, “bir şeyi kaldırmak”

anlamına gelmektedir. Sözü kaldırdı, beyan etti anlamında, ‘نَصَّ الْحَدِيثَ يَنْضُهُ نَصًّا’

denilmiştir. İzhar ve beyan edilen her şey hakkında, ‘نُصَّ’ denilmiştir. “Birbirinin

üzerine koydu” anlamında, ‘نَصَّ الْمَتَاعَ’ ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca ‘نُصَّ’ nihai

şeylerin kaynağı ve uç noktalarının sınırına denir. Bineğin yapabileceği en yüksek

yeteneği/hızı hakkında ‘النَّصُّ فِي السَّيْرِ’ denilmiştir.”¹⁷⁴ “Bir şeyi hareket ettirmek,

kaldırmak anlamında, ‘نَصَّ الشَّيْءَ يَنْضُهُ نَصًّا’ denilmiştir. “Falanca öfkeden burnunu

yukarı kaldırmaktadır” anlamında, ‘فُلَانٌ يَنْضُ أَنْفَهُ غَضَبًا’ denilmiştir. “Bir şeyi açığa

çıkardı” anlamında, ‘نَصَّ الشَّيْءَ’ ifadesi kullanılmıştır. “Kavim toplandı,

kalabalıklaştı” anlamında ‘تَنَاصَّ الْقَوْمُ’ denilmiştir.”¹⁷⁵ Bir başka anlamıyla ‘نَصَّ/nas’,

müellifinden gelen orijinal metne denir. Tek bir anlam taşıyan veya yoruma açık

olmayan metin usulcülere göre nas adlanır. Bu nedenle ‘لَا اجْتِهَادَ مَعَ النَّصِّ/nassın

olduğu yerde içtihad olmaz’ denilmiştir. Usulcülere göre Kur’ân ve Sünnet nas kabul

edilmiştir. Aynı zamanda ‘bir şeyin nassı’, o şeyin sonu ve nihai sınırınıdır. Bir şey sona

erdi anlamında ‘بَلَغَ الشَّيْءُ نَصَّهُ’ denilir. Çoğulu, ‘نُصُوصٌ/nusûsdur’.”¹⁷⁶ “Nassa gelince

duruma tanık olan kişi ise hayır ile şefaatte bulunmalıdır.” Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Horasânî Ebû Bekir el-Beyhakî, **es-Sünenü’s-sagîr**, thk., Abdülmü’tî Emîn Kal’acî, 1.Baskı, nşr., Câmiatü’l-Dîrâsâtî’l-İslâmiyye, Karaçi/Pakistan 1410/1989, no. 2397, c. III, s. 25.

¹⁷³ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, **Tâcü’l-luğa**, I-VI, thk., Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1407/1987, c. IV, s. 1058-1059.

¹⁷⁴ Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, **Lisânü’l-Arab**, XV, nşr., Dâru Sâdır, Beyrut, 3.Baskı., 1414, c. VII, s. 97.

¹⁷⁵ Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî ez-Zebîdî, **Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs**, I-XXI, thk., Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Hüseyin Nassâr vb., Kuveyt, 1965-2001, c. XVIII, s. 179-182.

¹⁷⁶ Kahire Arap Dil Kurumu, İbrahim Mustafa v.dğr., **el-Mu‘cemü’l-vasît**, Dâru’d-Da‘va, Kahire, 1380-81/1960-61, c. II, s. 926.

o, müelliften varit olan kelamın orijinal halidir. Örneğin ‘نَصُّ الْحَدِيثِ/hadisın nassı’ dediğimizde bununla senet silsilesi değil metin kastedilir. ‘نَصُّ شِعْرِي/şiiirsel nas’ dediğimizde, kaside veya o şiirin bütün bir fikir içeren parçası kastedilir. Ayrıca nesrin metni de bu şekildedir.”¹⁷⁷

Yukarıda anlatıldığı üzere hem klasik dönem Arapça sözlüklerde hem modern sözlüklerde metinlerarasılık lafzının farklı anlamlar içermesinin yanı sıra, “kaldırmak, refetmek, üzerine koymak, bir şeyin en son sınırı” gibi ortak anlamları da taşıdığını gördük. Şimdi de klasik kaynaklardaki ismiyle tenâs, modern ismiyle Latincedeki “intertextuality” sözünün dilimizdeki karşılığı olan ‘metinlerarasılık’ kuramının terim anlamını izah etmeye çalışacağız.

2. 3. TERİM ANLAMıyla METİNLERARASILIK VE TEŞEKKÜL SÜRECİ

Batı’nın terminolojisini, kavramını, metodolojisini ve vizyonunu oluşturan diğer eğilimler gibi metinlerarasılık kuramı da kökenlerini eski Arap eleştirisinin topraklarından almıştır.¹⁷⁸ Bu görüşü destekleyenler arasında terminolojisinden ziyade metinlerarasılık kavramı etrafında dönen yaklaşımların olduğu görülmektedir.

Hız. Âdem’den beri varlığını koruyan alıntı kavramı, insan hayatındaki diğer varlıklar gibi zamanla var olanları taklit ederek gelişmiş, farklı isimler almış ve en son güncel haliyle metinlerarasılık, altmetin, göstergelerarasılık, anlamsal dönüşüm, anıştırma, aşırma, gönderge gibi yeni isimlerle edebiyat kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁹

Arap edebi tenkitinde metinlerarasılık kavramını ve gelişim süreci incelendiğinde, bu kavramın teorik olarak son asırların mahsulü olduğu yanılgısı karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁰ Oysaki metinlerarasılık olgusu ve alıntı yapma örnekleri çok

¹⁷⁷ Abdülkadir Ebû Şerîfe, Hüseyin Lâfî Kazak, **Medhal ilâ tahlîli’n-nassi’l-edebî**, Dâru’l-Fikir, Ammân, 1428/2008, s. 7.

¹⁷⁸ Ahmed ez-Ze’abî, **et-Tenâs nazariyyen ve tatbîkiyyen**, nşr., Müesseset ‘Amûn lin’neşr ve’t-Tevzî’, ‘Ammân, 2000, s. 19.

¹⁷⁹ Kubilay AKTULUM, **Metinlerarasılık Göstergelerarasılık**, s. 415-487.

¹⁸⁰ Ferhat Korkmaz, “Metinlerarası İlişkilerin Klasik Retorikteki Kökeni Üzerine Bir Araştırma”, *Hikmet- Akademik Edebiyat Dergisi, Gelenek ve Postmodernizm Özel Sayısı*, Yıl:3, s.71-72.

eski zamanlara dayanmaktadır. Kavramın teorisinin oluşum süreci hususunda 20.yüzyıldan bahsedilmekle birlikte, teori oluşmadan önce kavramın oldukça eskiye dayandığını söylemek mümkündür.¹⁸¹ Arap edebi tenkidinin doğası bize, metinlerarasılık konusunun kökenlerinin eskiden beri oluşa geldiğini net bir şekilde göstermektedir.

Yeni Arap eleştirmenleri, bu olguyu Arapçaya çevirirken, Fransızca orijinalindeki anlamını yansıtan, manaya delaleti uygun olan metinlerarasılık terminini tercih etmişlerdir. Bu çeviri hem orijinal dildeki kavramı hem de onun Arap edebî mirasındaki estetik ve eleştirel bağlamını yansıtarak oldukça başarılı bir şekilde uygulanmıştır.¹⁸² Arap dünyasında pek çok çağdaş araştırmacı, klasik Arap edebiyatındaki metinlerarasılık olgusunun izlerini sürmüş ve bu olgunun eski kaynaklardaki varlığını tespit ederek, farklı isimler altında ortaya koymaya çalışmıştır.

Post modern batı dünyasının metinlerarasılık kavramını yeni buluş gibi takdim etmesi, konu hakkında inceleme yapanlar için açık bir yanılgı olduğu fikrini ortaya koyacaktır. Bu hususa dikkat çeken Abdülmelik Murtâz (1935-20023) şöyle der:

“Metinlerarasılık olgusu, Batı dünyasına ilahi bir vahiy gibi gönderilmiş bir kavram değildir. Aksine, havada asılı duran, aslında var olmayan ve gerçekliği kabul edilmemiş bir şeyi kanıtlamaya çalışılan bir düşünce ürünüdür. Bu yaklaşım, eski Arap eleştirmenlerinden bazılarının, edebi fikirleri şairler arasında ortak bir mülk olarak görüp, bu fikirlerin kimseye özgü olmadığını savunmalarıyla paralellik göstermektedir. Onlara göre, bu düşünceler şairler arasında bir paylaşım ve rekabet konusu olmuş, hiçbir şair bu düşüncelerde diğerine üstün kabul edilmemiştir.”¹⁸³

Kubilay Aktulum metinlerarasılığı şöyle tarif etmektedir:

“Metinlerarasında, her metnin kendinden önce yazılmış öteki metinlerin alanında yer aldığı, hiçbir metnin eski metinlerden tümüyle bağımsız olamayacağı düşüncesi öne çıkar. Bir metin hep daha önce yazılmış metinlerden aldığı kesitleri yeni

¹⁸¹ Feyza Bulut, “Metinlerarasılık Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, Cilt II, Sayı I, Nisan 2018, s. 3.

¹⁸² Abdülmelik Murtâz, *Nazariyyetü'n-nassi'l-edebî*, 2.Baskı, nşr., Dâru Havme, Cezayir, 2010, s. 190.

¹⁸³ Abdülmelik Murtâz, *a.g.e.*, s. 195.

bir birleşim düzeni içerisinde bir araya getirmekten başka bir şey olmadığına göre, metinlerarası da hep önceki yazarların metinlerine, eski yazınsal bir geleneğe bir tür öykünme işleminden başka bir şey değildir.”¹⁸⁴ Ayrıca metinlerarası ilişki, eskimeye ve unutulmaya yüz tutan metinleri yeniden oluşturma ve onlara hayat verme gibi çok önemli görevler üstlenir.¹⁸⁵

Edebî intihal konusu klasik Arap edebiyatı eleştirisinin en çok bilinen konularından biridir. Eski Arap edebî tenkitçileri metinlerarasılık kavramını, kitaplarında yer ayırdıkları “Edebî İntihal” başlığı altında ele almışlardır. Bir şairin yeteneği veya şiirsel dehası ne olursa olsun, başkalarının metinlerinden alıntılar yapar. Bu metinsel alıntıların bir kısmı bazılarına açık ve net bir şekilde belirmiş olsa da bir kısmını ortaya çıkarmak için tenkitçinin yeteneğine ve sağduyusuna gerek duyulmaktadır. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, eski Arap edebî tenkitçileri “edebî intihal” kavramını farklı anlamlarda kullandıkları için, kimisi reddetmiş, kimisi böyle bir ifadeyi kullanmayı uygun bulmamış kimisi de kabul etmiştir.¹⁸⁶

Klasik Arap edebiyatı eleştirmenleri edebî intihal konusunu beş ana başlık altında ele almışlardır. Bunlar, “kelime intihali”, “anlam ve şekil intihali”, “kelime ve anlamın beraber intihali”, “amaç ve maksatların intihali”. Klasik Arap edebiyatı eleştirmenleri bu kısımları övülen intihal ve yerilen intihal şeklinde değerlendirmişlerdir. Övülen intihalde asıl olan alıntı yapılan metni gizlemektir. Dolayısıyla işbu edebî intihal iddiası belirli bir amaç için yapılmaktadır. Burada şair, *igâre* ve *gasp*’tan kaçınmak için alıntı yaptığı şeyin anlamını dönüştürerek ve yeni bir görünüm kazandırarak ustalığını ve yeteneğini ortaya koyar. Edebiyat eleştirmenleri en geniş anlamıyla edebî intihalin meşruiyeti konusunda hemfikirdirler. Çünkü sonra gelenin öncekilerin ifadelerinden faydalanması, o ifadeleri kullanması kaçınılmaz bir şeydir. Yerilen intihale geldiğimizde, şairin hem anlam hem kelime hem vezin hem de kafiyesiyle beraber hiçbir değişiklik yapmaksızın olduğu gibi alıntı yapmasıdır. Buna

¹⁸⁴ Kubilay Aktulum, **Metinlerarası ilişkiler**, Ankara, Öteki Yayınevi, 2000, s. 83-84.

¹⁸⁵ Kubilay Aktulum, **Folklor ve Metinlerarasılık**, Konya 2013, Çizgi Kitabevi, s.202.

¹⁸⁶ Lîdyâ Va’dullah, **et-Tenâssü’l-ma’rifî fî şî’ri ‘İzziddîn el-Munâsara**, Dâru Majdalâvî li’n-neşri ve’t-tevzî, Ammân-Ürdün, 1.Baskı., 1425/2005, s. 16-17.

aynı zamanda çirkin alıntılama denilmiştir. Tarafe b. ‘Abd’ın (ö. 564) aşağıdaki beyti bunun örneklerindendir:¹⁸⁷

وَقُوفاً بِهَا صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيئُهُمْ يَقُولُونَ لَا تَهْلِكْ أَسَى وَتَجَلَّدِ

Arkadaşlarım bineklerini yanımda durdurmuşlar bana,

Kendini üzme, kahrolma, sabırlı ol, diyorlardı.

İmruü'l-Kays'a (ö. 25/645) ait beyit şöyledir:

وَقُوفاً بِهَا صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيئُهُمْ يَقُولُونَ لَا تَهْلِكْ أَسَى وَتَجَمَّلِ

Arkadaşlarım bineklerini yanımda durdurmuşlar bana,

Kendini üzme, kahrolma, sabırlı ol, diyorlardı.

İmruü'l-Kays'a ait beyti alarak kafiyede değişiklik yapan Tarafe, İbn Reşîk'in de ifade ettiği gibi lafzı ve manayı birlikte intihal ederek, çirkin alıntılama bulunmuştur.

Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) şöyle der:

“Özel olarak şiirde, genel anlamıyla kelimada asıl olan, birbirine benzemesidir ki bu, Kur'ân'ın mucize oluşunun da delilidir. Araplar Kur'ân'ı işittiklerinde, daha öncesinde hiç duymadıkları bir şey duymuş ve kendilerini sorgulamışlardı. Kur'ân'ın benzerini, ona anlam ve lafız bakımından yakın bir kelam bulamadıkları için aciz olduklarının farkına varmışlardı.”¹⁸⁸

Abdülkâhir el-Cürcânî, metinlerarasılık sanatını eleştirel söylemdeki ana tekniklerden biri olarak ele almıştır. Her ne kadar bu olguya karşı erken dönem Arap edebî tenkit tarihindeki en önemli eleştirel söylemi temsil ediyor olsa da belki de Cürcânî bunu sanatsal anlamda ilk fark eden kişidir.

¹⁸⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebû Fadl İbrahim, nşr., Mektebetü'l-'Unsuriyye, Beyrut, 1419/1998, s. 229.

¹⁸⁸ Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdirrahman, *Delâilü'l-i'câz*, thk., Mahmud Muhammed Şakir, nşr., Mektebet'ül-Usra, Kahire, 2000, s. 38.

Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbü's-sinâ'ateyn*'inde ve İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin *el-'Umde*'sinde Hz. Ali'den aktardıkları, “لَوْلَا أَنَّ الْكَلَامَ يُعَادُ لَنَفِدَ”, “Eğer söz tekrarlanmasaydı mutlaka yok olup giderdi”¹⁸⁹ ifadesi, metinlerarasılık kavramının ilk dönem Arap edebî eleştirmenleri tarafından kullanıldığını göstermektedir. Muallaka şairlerinden Antere (ö. 614) bu sanatı şu sözleriyle ifade eder:

“هَلْ غَادَرَ الشُّعْرَاءُ مِنْ مُتَرَدِّمٍ”

“Şairler, söylemedik bir söz bıraktılar mı ki...”¹⁹⁰

Daha sonra Antere'nin bu sözünü Ebû Temmâm (ö. 231/846) şöyle ifade eder:

“كَمْ تَرَكَ الْأَوَّلُ لِلْآخِرِ”

“Öncekiler sonrakilere neler bıraktılar...”¹⁹¹

İlk kuşak şairlerinin şiirlerine dönecek olursak onların serika, alıntı, intihal ve benzeri ifadeleri açıkça kullandıklarını görürüz. Şiirlerini incelediğimizde, peygamber şairi olarak bilinen Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680) serika kelimesini açıkça kullandığına rastlamaktayız:

لَا أَشْرِقُ الشُّعْرَاءَ مَا نَطَقُوا بَلْ لَا يُوَافِقُ شِعْرُهُمْ شِعْرِي

*Ben şairlerin söylediklerini çalmıyorum, aksine benim şiirim onların şiirlerine uymuyor.*¹⁹²

¹⁸⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-sinâ'ateyn*, s. 196; İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû Ali el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî, *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbih ve nakdih*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, nşr., Dârü'l-Cil, Beyrut, 1.baskı, 1401/1981, c. I, s. 91.

¹⁹⁰ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hitâb el-Kureşî, *Cemheretü Eş'âri'l-Arab*, thk., Ali Muhammed el-Becâdî, nşr., Nahdatü Mısır, t.y., y.y., s. 348; Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî, *Dîvânü Antere*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1958, s. 42.

¹⁹¹ İbn Reşîk, *el-'Umde*, c. I, s. 91.

¹⁹² Ebû'l-Velîd Hassâb b. Sâbit el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî, *Dîvân*, thk., Velîd 'Arafât, Beyrut, Dâru Sadr, c. I, s. 53.

Anlaşılan şu ki Hassân b. Sâbit kendi şiirleriyle gurur duyuyordu. Çünkü şiirleri özel kelime ve anlamlara sahipti. Bu yüzden şiirinin başkalarının şiirlerine uyuşması fikrini inkâr ediyordu. Bu hususta benzer bir duruşu sergileyerek serika iddiasını reddeden başka bir zat, muallaka şairi olarak bilinen Tarafe b. ‘Abd’dır (ö. 564). O şöyle der:

وَلَا أُغَيِّرُ عَلَى الْأَشْعَارِ أَسْرِقُهَا عَنْهَا غَنِيْتُ، وَشَرُّ النَّاسِ مَنْ سَرَقَا
وَإِنْ أَحْسَنَ بَيْتٍ أَنْتَ قَائِلُهُ بَيْتٌ يُقَالُ إِذَا أَنْشَدْتَهُ صَدَقَا¹⁹³

Ben şiirleri değiştirmek için şiir çalmam, buna ihtiyaç bile duymam. Zira insanların en şerlisi hırsızlık yapanlardır

Muhakkak en güzel beyit senin söylediğindir, öyle bir beyit ki sen onu okuduğunda doğru söylemiştir denir.

Tarafe’nin ifadelerinden, şiirler arası benzerliklerin serika ve intihalle ilişkili olmadığını anlamaktayız. Bu anlamda her şairin kendine özgü bir şiir tarzının olduğunu dikkate alırsak, şiirlerde kullanılan, hem anlam hem lafız yönünden ortak ve yakın kelimelerin ilk kuşak şairlerine göre serika sayılmayacağını söylememiz mümkündür.

İbn Reşîk’e göre bir şairin şiirlerini edebi intihale dayandırması aptallık ve acizliktir, bunu tamamen terk etmesi ise cahilliktir. Dolayısıyla şiirlerinde alıntı yapacak olan kimse orta yolu bulmalıdır.¹⁹⁴ İbnü’l-Esîr’e (ö. 637/1239) gelince o bazen, “Bu en iyi intihallerdendir...”¹⁹⁵ diye ifade ederken, başka bir yerde, “Şiire dair intihaller arasında bundan daha çirkini olamaz...”¹⁹⁶ demektedir.

Klasik Arap edebî eleştirisi mirasında anlam ve kavram açısından metinlerarasılığa delalet eden, *iktibâs*, *telmîh*, *tazmin*, *serika*, *tevlîd*, *istişhâd*, *ahz*, *mu‘araza* gibi pek çok benzer ve yakın kavramlara rastlanılsa da, lafız olarak tenâs

¹⁹³ Ebû ‘Amr Tarafe b. ‘Abd Sufyân b. Sa’d el-Bekrî, *Dîvân*, 1.Baskı., Beyrut, Dârü’l-Ma‘rife, 2003, s. 65.

¹⁹⁴ İbn Reşîk, *el-‘Umde fi mehâsini’ş-şi‘r ve âdâbih*, c. II, s. 281.

¹⁹⁵ Ebü’l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Meselû’s-sâ‘ir fi edebi’l-kâtib ve’ş-şâ‘ir*, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, 1416/1995, c. II, s. 368.

¹⁹⁶ Ziyâüddîn İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. II, s. 259.

تناص kavramına rastlanmamakta, ilk defa bu kelime alıntılama anlamında modern Arap dünyasında kullanılmıştır. Uygulama düzeyinde asırlardır kullanılarak günümüze kadar gelen, geçen asrın ikinci yarısından itibaren edebiyat teorisi kapsamında değerlendirilen “metinlerarasılık” adıyla yer alan kuram, günümüzde de hala farklı değerlendirilmelere tabi tutulmaya devam etmektedir. Bu kuramın uygulaması eskiye, teorisi ise yeniye dayanmaktadır dersek isabet etmiş oluruz. Özetle metinlerarasılık en genel manasıyla bir metnin başka bir metnin bünyesinde yer almasıdır tanımlaması klasik dönem Arap edebî tenkitçilerinin de kullanımlarında yer almaktadır.

Burada önemli olan husus, metinlerarasılık olgusuyla edebî intihal arasındaki ilişkiyi ortaya koymak ve metinlerarasılık, intihalin aynısı mıdır yoksa intihalden tamamen farklı bir şey midir ikilemini tespit etmeye çalışmaktır.

Metinlerarasılık ile intihal metin arasındaki farkı anlatmaya çalışan Abdülbâsit Mirâşede konuya ilişkin görüşünü şöyle açıklar:

“Edebî intihal kelimeye, beyte veya şiirdeki bir kısma bakar, yapılan intihalin yahut ondaki etkinin yerini belirler. Oysaki metinlerarasılık metne bir bütün olarak bakan ve metnin daha güzel okunmasını sağlayan bir unsurdur. Dolayısıyla alıntılanan beyitle mevcut metin arasında sınır yoktur. Çünkü metinlerarasılık, alıntılanan beyti yıkıp yeni bir metnin yapım sürecini yürüttüğü için, mevcut metni zenginleştiren eksik metne göndermeyle sağlanır.”¹⁹⁷

Metinler arasındaki metinsel ilişkilere yönelik algılarını ortaya koyan ve daha farklı terimler kullanarak metinlerarasılık olgusunu edebi serika çemberinden çıkarma yönünde daha mutedil davranış sergileyen klasik dönem bazı edebi tenkitçilerin farklı eleştirel duruşları da bulunmaktadır. Bu eleştirmenlere göre bir metnin önceki bir metinden alıntı yapması serika şeklinde değil, daha ılımlı bir ifadeyle iktibas, telmih, ihtizâ, teşbih vb. terimler başlığı altında ele alınmalıdır. Abdülkâhir el-Cürçânî, Ebû Hilâl el-Askerî, Abdülaziz el-Cürçânî (ö. 392/1001-1002) gibi şair ve edipler, insanlar

¹⁹⁷ Abdülbâsit Mirâşede, **et-Tenâs fi’ş-şî’ri’l-‘Arabiyyi’l-hadîs (es-Seyyâb, Dankıl ve Dervîş Örneği)**, 1.baskı, Ammân-Ürdün, Dâru Verd li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 2006, s. 43.

arasında müşterek anlamları bulunan ifadelerin ve olguların “Şiirsel serika” kapsamına girmediğini savunurlar. Yedi kıraat imamı, Arap dili ve edebiyat alimi Ebû Amr b. ‘Alâ’ya (ö. 154/771), “Birbirleriyle görüşmemiş ve birbirlerinin şiirlerini dahi işitmemiş, fakat yazdıkları şiirlerin manaları mutabık olan, anlamlarında birbirine benzer ifadeler bulunan iki şair görsen ne dersin?” şeklinde soru sorulduğunda şöyle cevaplamıştı:

“Bu, dilleri akıllarına uyan insanların düşünceleridir.”

Klasik dönem hiciv şairleri arasında sıklıkla karşılaşılan durumlardan biri de şiirlerinde birbirilerini hicvederken, hicvettiği şairin şiirlerini çaldığını iddia etmesidir. Örneğin, Ferezdak (ö. 114/732) ile Cerîr b. Atiyye (ö. 119/728) arasında geçen bir diyalogda şairler birbirlerini hicvederken şöyle bir tabloyla karşılaşırız:

“Cerîr b. ‘Atiyye, şiirlerinin aşırma ve intihal olduğunu iddia ederek Ferezdak hakkında şöyle iddiada bulunur:

سَيَعْلَمُ مَنْ يَكُونُ أَبُوهُ فِينَا ... وَمَنْ عُرِفَتْ قَصَائِدُهُ اجْتِلَابًا

(Ferezdak) Aramızda babasının kim olduğunu ve kimin şiirlerinin aşırma olduğunu bilecek.

Sıra Ferezdak’a gelir ve hasmını şu beyitle hicvetmeye başlar:

إِنَّ اسْتِزَاقَكَ يَا جَرِيرُ قَصَائِدِي ... مِثْلَ ادِّعَاكَ سَوَىٰ أَبِيكَ تَنْقُلُ

Ey Cerîr! Benim şiirlerimi çalman, tıpkı baban dışında iddian gibi meşhurdur.

Ferezdak daha sonra şunları söyler:

“Ey Cerir! Ne zaman insaf ile hareket edersen bilirsin ki, içinde bulunduğumuz çağın insanları ve bizden sonra gelenler, bu hususta mazur görülmeye daha layık, zemmedilmekten ise daha uzaktırlar. Zira bizden önce geçenler, manaları bütünüyle kuşatmış, onlara öncelik etmiş ve ekserisini ortaya koymuşlardır. Sonraki nesillere ise ancak geride kalanlar kalmıştır ki, bunlar da ya onlardan yüz çevrildiği ve ehemmiyet verilmediği için yahut ulaşılması zor, erişilmesi güç ve kavranması müşkül olduğu için

terk edilmiştir. İçimizden biri, zihnini yormak, fikrini işletmek, kalbini ve idrakini meşakkatle uğraştırmak suretiyle, kendisini garip ve daha önce işitilmemiş bir mana bulduğuna, eşi benzeri olmayan ve ilk defa söylenmiş bir beyit nazmettiğine inandırsa dahi, divanları incelediğinde ya aynı manayı aynısıyla bulur yahut onun benzerini ve emsalini görerek zannettiği kadar üstün ve güzel olmadığını idrak eder. İşte bu sebepten, kendi nefsime yasak kıldım ve başkaları için de bir şair hakkında doğrudan serika (intihal) ile hüküm vermeyi uygun görmem.”¹⁹⁸

Ferezdak’ın intihal metinler hakkındaki yukarıdaki ifadeleri, yaratıcı metnin tazeliğini reddettiği gibi, anlam yönünden intihal metin iddiasını da reddetmektedir. Çünkü klasik dönem şairleri tüm anlamları çalmış ve bu alanda söz sahibi olmuşlar. Bu nedenledir ki bazen bir metin yeni ve taze görünüyor olabilir, ama anlamı şu ya da bu şekilde önceki şiir divanlarından alıntıdır. Dolayısıyla metinlerarasılık, türü ne olursa olsun, her metnin ölçüsü kabul edilir.¹⁹⁹

Modern söylemiyle tenâs diye ifade edilen metinlerarasılık kuramı, hayatın her alanının kapsayan, insanlık tarihi var olduğu günden beri var olan, ondan ayrılmayan bir olgudur denilebilir. Çünkü o insanlık medeniyetinin ve kültürünün tabii bir kuralı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda konuyla ilişkin İbn Kuteybe’nin şu sözlerine dikkat edelim:

“Allah şiiri, ilmi ve belagati herhangi bir zamanla sınırlandırmamış, herhangi bir kavme tahsis etmemiştir. Bilakis Allah bunları, her devirde kulları arasında ortak bir şekilde bölüştürmüş ve her eskiyi de kendi zamanında yeni kılmıştır.”²⁰⁰

İbn Kuteybe’nin yukarıdaki tanıtımını, Hz. Ali’ye nispet edilen şu söz desteklemektedir:

“Eğer söz tekrarlanmasaydı muhakkak yok olup giderdi.”²⁰¹

¹⁹⁸ Ebü’l-Hasen Alî b. Abdülaziz b. el-Hasen el-Kâdî el-Cürcânî, **el-Vesâta beyne’l-Mütenebbî ve huşûmih**, thk., Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim, Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru’l-Kalem, Beyrut, s. 214-215.

¹⁹⁹ Lîdyâ Va’dullah, **et-Tenâssü’l-ma’rifi fî şi’ri ‘İzziddîn el-Munâsara**, s. 18.

²⁰⁰ İbn Reşîk, **a.g.e.**, c. I, s. 91.

²⁰¹ İbn Reşîk, **a.g.e.**, c. I, s. 91.

Bu bağlamda, ifade edilecek her söz, belirli bir bireye veya topluluğa özgülenemez, dolayısıyla hiçbirimiz bir başkasından daha fazla bu sözün sahibi olmaya hak iddia edemeyiz. Kùltürlerin değışmesi ve gelişmesiyle metinlerarasılık kavramının da kapsamı gelişmiş ve günümüzde zirve haline ulaşmıştır. Edebiyat eleştirmenlerinin geliştirerek günümüze taşıdıkları metinlerarasılık olgusu şimdiki güncel anlamıyla daha geniş bir hareketlilik kazanmıştır. Günümüzün edebiyat eleştirmenleri arasında tartışmaya neden olan metinlerarasılık kavramı, metinlerin birbiriyle etkileşimi, başka bir deyimle bir metnin sonraki metinde kullanılması veya bir metnin zımnî veya sarîh bir şekilde önceki metinlerle bağılılığı gibi anlamlar içermektedir.²⁰²

Klasik Arap edebiyatı eleştirmenlerinin yanı sıra modern Arap edebiyatı münekkitlerinin de metinlerarasılıkla ilgili farklı tanıtları, çeşitli tarifleri bulunmaktadır. Örneğin modern Arap edebiyatı tenkitçilerinden olan Muhammed Miftâh metinlerarasılığı ı şöyle tarif etmektedir:

“Metinlerarasılık, bilinmeyen bir metni öğrenmenin bir yolu olarak, bilineni elde etme konusunda tüm metinlerin ortak yönünün olduğu gerçeğini ortaya çıkarmak için birçok araç kullanarak yorumlamaya dayanan bir okuma stratejisidir. Bir yazar deneyimlerini, bilgisini ve uzmanlığını yeniden üretmek veya yenilere temel almak için bu stratejiyi kullanarak devam eder. Çünkü her yorumlayıcı metin veya her yaratıcı metin, olumsuzluğa maruz kaldıktan sonra oluşan birikimlerin bir karışımı sayılmaktadır.”²⁰³

Bütün bunlar, metinlerarasılığın göz ardı edilmeyecek kadar Arap kökenine ve esaslarına sahip olduğunu göstermektedir.

Metinlerarasılık kavramını andıran bazı kavramlar hakkında günümüze kadar ulaşan ilk dönem klasik edebiyat eleştirmenleri arasından ünlü birkaç ismi zikrettikten

²⁰² Saîd Sellâm, **et-Tenâssü't-turâsî fi'r-rivâyeti'l-Cezâiriyye**, 1.Baskı., Dâru Âlemi'l-Hadîs, Beyrut, 2010, s. 43.

²⁰³ Muhammed Miftâh, **el-Mefâhîm meâlimu nahvi te'vîlin vâkıû**, 1.Baskı., el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, Beyrut, 1999, s. 40.

sonra post modern Batı edebiyatının önemli simalarını ve bu şahısların konuya olan katkılarını zikretmekle yetineceğiz.

2. 4. KLASİK ARAP EDEBİYATI TENKİTÇİLERİ AÇISINDAN METİNLERARASILIK OLGUSU

2. 4. 1. Kâdî el-Cürcânî'ye (ö. 392/1001-1002) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular

Kâdî el-Cürcânî, Arap edebî tenkidinin önemli isimlerinden biri olup, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve Husûmih* adlı eserinde edebî intihal konusuna geniş yer ayırmış ve bu bağlamda eleştirmenlerin Ebû Tayyib Mütenebbî'ye yönelik yaklaşımlarını incelemiştir. Cürcânî, edebî intihallerin tamamını bilmediğini ve bunları kesin bir şekilde ayırt etmenin zor olduğunu belirtir. Ona göre, eski tenkitçiler gibi bir anlamın yenilikçi veya orijinal olduğunu iddia etmek zordur ve bu konuda ihtiyatlı davranılmalıdır. Bu hususta Cürcânî şunları söyler:

“Dili hedef alan, dile saldırmaktan usanmayan birçok kişinin yaptığı gibi beni bazı hususlarda ayırım yapmaya, falanca konunun ayrıntılarını belirtmeye zorlama hakkınız yoktur. Örneğin, “falanca şiir dizesi muhteşemdir, yaratıcıdır, kendisinden önce falanca kimse bu hususta böyle bir şey yapmamıştır, falancadan önce böyle bir şey üreten olmamıştır” gibi ifadeler söylenir. Ama ben hiçbir zaman öncekilerin ve sonrakilerin şiirlerinin tamamını bildiğimi iddia etmedim.”²⁰⁴

Cürcânî, şiir hırsızlığının çeşitli biçimlerde ortaya çıktığını söyleyerek, bu durumu *serika*, *gasp*, *igâre*, *ihtilâs*, *ilmâm*, *mûlahaza* gibi terimlerle açıklamıştır. Bu terimler, metinlerarası etkileşimde sıkça kullanılan kavramlardır. Ayrıca Cürcânî, *nakil* ve *kalb* kavramlarını da tanımlamış, naklin anlamın bir gayeden diğerine aktarılması olduğunu, kalbin ise nakzetme ve iptal etme anlamı taşıdığını belirtmiştir. O, bir şairin diğerinden esinlendiğini anlamak için şiirin özünün ve amacının değerlendirilmesi gerektiğini vurgular.²⁰⁵

²⁰⁴ Kâdî Abdülaziz el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, el-'Asriyye, 1.baskı, Beyrût, 2006, s. 160.

²⁰⁵ Kâdî el-Cürcânî, *a.g.e.*, s. 205-214.

Cürcânî, şairlerin Kur'an-ı Kerim ve hadislerden esinlendiklerini kabul ederek, Mütenebbî ve diğer şairlerin dini kaynaklardan metinlerarası alıntı yaptığını belirtmektedir.²⁰⁶ O, metinlerarası ilişkilerde sadece kelime benzerliğine dayanarak intihal iddiasında bulunmanın yanlış olduğunu ve bir metnin alıntı olup olmadığına karar verirken şiirin üslubu ve kullanım biçimini değerlendirmek gerektiğini savunur. Onun görüşleri, kendisinden sonra gelen eleştirmenlerin incelemelerine temel oluşturmuş ve edebî tenkidin şekillenmesine katkı sağlamıştır.

Cürcânî, metinlerarası alıntılarının bazen yaygın ifadelerle de olabileceğini belirterek, bunun sadece sözlerin tekrarlanması anlamına gelmediğini ve böyle bir durumda intihal iddiasının yersiz olacağını dile getirmektedir. Ona göre, şairler ortak kullanılan anlam ve benzetmeleri eserlerine dahil edebilirler ve bu, intihal sayılmaz. Cürcânî, kelime ve anlamların zahirine dayanarak bir metni intihal ile suçlamanın yetersiz olduğuna dikkat çekerek, kelimelerin kullanım biçimi ve özgünlüğü üzerinde durulması gerektiğini belirtir.

Sonuç olarak, Kâdî el-Cürcânî'nin metinlerarası etkileşime dair görüşleri, şairlerin eserlerini değerlendirirken daha nesnel ve titiz olunması gerektiğini göstermektedir. Cürcânî'nin bu konudaki fikirleri, edebî eleştirinin geçmişten günümüze kadar devam eden gelişiminde büyük bir etki yaratmıştır. Onun görüşleri, kendisinden önceki âlimlerden etkilenmekle birlikte, birçok bakımdan yenilikçi bir mahiyet arz eder. Nitekim, alıntılanan metnin meziyetini değerlendirme hususunda İbn Kuteybe, övgüye değer alıntılama türlerini açıklamada ise İbn Tabataba (ö. 322/934) gibi münekkitler ondan evvel bazı görüşler ortaya koymuşlardır. Ancak Cürcânî, alıntının makbul türlerine dair onlardan çok daha tafsilatlı izahlar getirmiştir. Ona göre, şiirde müşterek olarak kullanılan anlamlar, teşbih, istiare ve mecaz gibi sanatlar intihal kapsamında değerlendirilemez.²⁰⁷

²⁰⁶ Kâdî Abdülaziz el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*, s. 376.

²⁰⁷ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 183.

2. 4. 2. Ebû Hilâl el-‘Askerî’ye (ö. 400/1009’dan sonra) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular

Ebû Hilâl el-‘Askerî, şiirde alıntı yapmanın kaçınılmaz olduğuna inanmakla birlikte, açık ve doğrudan alıntıları kusur olarak değerlendirmektedir. Ona göre, alıntı yapılan anlamlar farklı lafızlarla ve kendine özgü bir şekilde nazmedildiğinde kabul görebilir. *Kitâbü’s-Sinâ’ateyn*’de serika konusunu *hüsni ahz* ve *kubhi ahz* olarak ikiye ayıran ‘Askerî, alıntılanan anlamların orijinal hallerinden farklı bir şekilde sunulmasını, sanatsal iyileştirme ve yazı kalitesi eklenmesini önermektedir.

‘Askerî, *hüsni ahz* kavramını anlamların dolaşımı olarak tanımlamış ve bunun önceki ve sonraki şairler arasında bir anlam devri olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir. Alıntıların gizli veya açık olmasına dair çeşitli örnekler veren ‘Askerî, bir metnin tamamını veya çoğunu almak ya da lafız ve anlamı birlikte almanın *kubhi ahz* kapsamına girdiğini ifade etmektedir.

Bu bağlamda ‘Askerî, Ebû Temmâm’ın, Ebû’l-‘Atâhiye’nin bir beytini alıntılararak farklı bir şekilde kullanmasının *hüsni ahz* olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.²⁰⁸ Buna karşın, lafzın tamamını veya çoğunu almak, anlamı doğrudan almak gibi durumlar *kubhi ahz* kapsamına girer. ‘Askerî, bu tür alıntıların sanat değerini düşürdüğünü vurgular. Bu anlayış doğrultusunda ‘Askerî, *hüsni ahz* kavramını anlamların dolaşımı olarak değerlendirmiş, şiirler arasında bir etkileşim süreci olarak görmüştür. Ona göre, bir şairin önceki bir metinden tamamen alıntı yapması, alıntıyı bozarak kullanması veya belirgin ölçüde kısaltarak aktarması çirkin bir alıntılama olarak kabul edilmelidir. Ancak bazı durumlarda, şairler farkında olmadan alıntı yapabilirler.²⁰⁹

Ebû Hilâl el-‘Askerî, serika konusuna getirdiği bu ayrımlar ile edebiyat eleştirisini sistematik bir biçimde ele alarak belagat alanına kazandırmıştır. Çağdaş eleştirmen İbrahim Selâme, ‘Askerî’nin serika konusunu öncekilerden farklı olarak sistematik hale getirdiğini belirtirken,²¹⁰ bir başka eleştirmen Bedevî Ahmed Tabâne

²⁰⁸ ‘Askerî, *Kitâbü’s-sinâ’ateyn*, s. 227.

²⁰⁹ ‘Askerî, *Kitâbü’s-sinâ’ateyn*, s. 197.

²¹⁰ İbrahim Selâme, *Belâgatü Aristo beyne’l-‘Arab ve’l-Yûnân*, Mektebetü Anglo, Kahire, 2.baskı, 1951, s. 201.

(1914-2000) ise ‘Askerî'nin bu alandaki çalışmalarını benzersiz olarak değerlendirmektedir.²¹¹ Sonuç olarak, ‘Askerî metinlerarasılık problemini edebiyat eleştirisi bağlamından çıkararak belagat çerçevesinde incelemeyi amaçlamış ve bu konuda kapsamlı ilk eserlerden birini ortaya koymuştur.

2. 4. 3. İbn Reşîk el-Kayrevânî'ye (ö. 456/1064) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular

İbn Reşîk el-Kayrevânî, Arap şiir teorisi, şiir eleştirisi ve belâgat sahasında kaleme aldığı *el-‘Umde fî mehâsini’ş-şi‘r ve âdâbih ve naqdih* adlı eserinde şiir intihali konusuna yer veren klasik dönem edebî eleştirmenlerindendir. Bu kavram çerçevesinde metinlerarasılık meselesine değinmiş ve bu konunun genişliğini vurgulamıştır. Ona göre hiçbir şair, bu husustan tamamen bağımsız olduğunu iddia edemez. Konunun, uzmanlık gerektiren ve herkesin kavrayamayacağı boyutları olduğu gibi, herkesin fark edebileceği açık yönleri de bulunmaktadır.²¹²

İbn Reşîk, şiirde intihal ve metinlerarasılık arasındaki ayrımı ele alırken, bu alandaki en önemli kaynaklardan biri olarak çağdaşı Ebû Ali el-Hâtemî'nin *Hilyetü'l-muhâdara fî sina‘atı’ş-şi‘r* adlı eserine atıfta bulunur.²¹³ Ayrıca, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih* adlı eserin müellifi Abdülaziz el-Cürcânî'nin konuya dair en sahih görüşleri ortaya koyduğunu belirtir. Cürcânî'ye göre, edebî tenkit sahasında yetkin bir eleştirmen olabilmek için *serika* (gizli intihal) ile *gasp* (açık intihal), *ihtilâs* ile *igâre* gibi kavramlar arasındaki farkı ayırt edebilmek gerekmektedir.

İbn Reşîk'e göre metinlerarasılık, yeni metnin oluşmasına estetik bir yapı katmak amacıyla diğer metinlerin parçalarını bir araya getirmektir.²¹⁴ Onun şiirlerinde Kur'ân-ı Kerim'den yapılan çok sayıda metinlerarası alıntı örneği bulunmaktadır. Şairin en önemli ilham kaynaklarından biri olan Kur'ân, onun şiirlerinde estetik bir yapı inşa etme amacıyla kullanılmıştır.

²¹¹ Bedevî Tabâne, *Ebû Hilâl el-‘Askerî ve mekâyisuhu'l-belâgiyye*, Dârü's-Sekâfe li'n-neşri ve't-Tevzî, Lübnan, 3.baskı, 1981, s. 165.

²¹² İbn Reşîk, *el-‘Umde fî mehâsini’ş-şi‘r ve âdâbih*, c. II, s. 280.

²¹³ İbn Reşîk, *a.g.e.*, c. II, s. 280.

²¹⁴ Muîr b. Saîd ez-Zehrânî, *Tecelliyâtü't-tenâs fî şî‘ri İbn Reşîk el-Kayrevânî*, *Kahire Arap dili Fakültesi Dergisi*, Sayı, 38, s. 2736.

Örneğin, bir şiirinde şu beyit yer almaktadır:

خُذِ الْعَفْوَ وَأَتَبِ الضَّمِيمِ واجْتَنِبِ الْأَذَى
وَأَغْضِ تَشُدُّ وَارْفُقْ تَنَلْ وَأَسْخِ تَحْمَدِ

Affet, haksızlık yapma, zarar vermekten kaçın, görmezden gel, yumuşak davran, nail olduklarına şükret.

Bu beyitte geçen خُذِ الْعَفْوَ ifadesi, doğrudan A‘râf sûresindeki ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ

﴿الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾²¹⁵ “Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir”²¹⁵

âyetinden alıntıdır. Burada şair, âyeti olduğu gibi alıntılanmış ancak şiirinin bağlamına uygun bir şekilde devam ettirmiştir.

Buna benzer bir başka örnek ise şu beyittedir:

إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاجِعُونَ لَقَدْ
هَانَ عَلَى اللَّهِ أَهْلُ هَذَا الْبَلَدِ

Hepimiz Allah’a döneceğiz, andolsun ki bu memleketin insanları Allah’a gereken değeri vermedi

Bu beyit, Bakara sûresindeki ﴿الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾²¹⁶

“Biz şüphesiz Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz”²¹⁶ âyetinin bir kısmını barındırmaktadır. Şair burada, âyetin ilk bölümünü doğrudan almış ancak devamında yeni bir anlam inşa etmiştir. Bu durum, metinlerarasılık açısından yeni metnin eski bir metinle ilişkisini sürdürerek ona estetik bir boyut kazandırdığına işaret etmektedir.

İbn Reşîk’in şiirlerinde görülen metinlerarasılık, yalnızca Kur’ân metniyle sınırlı kalmamış, Arap atasözleri, meseller ve önceki şiirlerden yapılan alıntılarla da desteklenmiştir. O, önceki metinleri yalnızca aktarmakla kalmamış, aynı zamanda onları yeniden anlamlandırarak şiirsel yapıyı güçlendirmiştir.

Sonuç olarak, İbn Reşîk el-Kayrevânî, metinlerarasılığı estetik bir unsur olarak ele almakta ve şiirin inşasında önemli bir araç olarak görmektedir. Şiirinde Kur’ân’dan

²¹⁵ A‘râf, 7/199.

²¹⁶ Bakara, 2/156.

ve diğer metinlerden yaptığı alıntıları belirli bir kurgu içerisinde şekillendirerek edebî sanatların bir parçası haline getirmiştir. Bu bağlamda, metinlerarasılık olgusunu sadece intihal veya aşırma olarak değil, sanatın tabii bir unsuru olarak değerlendirmektedir.²¹⁷

2. 4. 4. İbnü'l-Esîr'e (ö. 637/1239) Göre Metinlerarasılık İçerikli Konular

İbnü'l-Esîr, klasik Arap edebiyatının önemli belâgat âlimlerinden ve eleştirmenlerinden biridir. O, şiirde serikât (intihal) ve metinlerarasılık kavramlarını derinlemesine ele almış, bu konulara dair çeşitli tasnifler yapmıştır. Özellikle *Kifâyetü't-tâlib fi nakdi kelâmi's-şâ'ir ve'l-kâtib* ve *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib* ve *'ş-şâ'ir* adlı eserlerinde, şairlerin önceki metinlerden faydalanma biçimlerini ayrıntılı şekilde incelemiştir.²¹⁸

İbnü'l-Esîr'e göre şiirler arası alıntı (serika), iki kategoriye ayrılır: İlki, yalnızca belâgat ve şiir alanında uzman olanların tespit edebileceği üstü kapalı alıntılar, ikincisi ise herkesin fark edebileceği bariz intihallerdir.²¹⁹ Ona göre, şiirsel intihal yalnızca sonradan üretilmiş ve sanatsal bir form kazanmış anlamlar için geçerlidir. Genel kullanımda olan ortak anlamlar, atasözleri ve yaygın ifadeler serika kapsamında değerlendirilmez.²²⁰

İbnü'l-Esîr, şiirler arasında yapılan alıntılama çeşitlerinden bahsederken şöyle der:

“Şiir üretiminde şairin tamamen alıntılara dayanması aptallık ve acizliktir. Alıntıyı külliye terk etmesi ise cahilliktir. Orta yolu bulması tercih edilendir. Kelimenin bir kısmını alması veya mana ile alıntı yapması yahut mananın bir kısmıyla alıntı yapması önerilen alıntı şeklidir. “Lafızla beraber anlamı da alıntı yapabilir veya lafzını değil sadece anlamı alıntı yapar” denildi. Bu alanın uzmanı olan son dönem eleştirmenlerden bazı kimseler şöyle dediler: “Lafızıyla beraber anlamını da alıntı

²¹⁷ Mutîr b. Saîd ez-Zehrânî, *Tecelliyâtü't-tenâs fi şî'ri İbn Reşîk el-Kayrevânî, Kahire Arap dili Fakültesi Dergisi, Sayı, 38, s. 2755-2767.*

²¹⁸ İsmail DURMUŞ, “Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr” *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, s. 30-32.

²¹⁹ Ziyaeddin İbnü'l-Esîr, *Kifâyetü't-tâlib fi nakdi kelâmi's-şâ'ir ve'l-kâtib*, thk., Nûrî Kaysî ve b., Mektebü's-Şâir Şefîk Cebrî, nşr., Musul Üniversitesi, Irak, 2009, s. 109.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, *Kifâyetü't-tâlib*, s. 109.

yapan hırsızdır (سَارِق/sârik). Anlamı alıntı yaparken lafzı değiştiren kabuk değiştirendir (سَالِح/sâlih). Saklamak için anlamın bir kısmını değiştirip, farklı bir tarza çeviren kimse ise alanında mahirdir (حَازِق/hazik).”²²¹

Şairlerin alıntı yapmasını kaçınılmaz gören İbnü'l-Esîr, bununla birlikte alıntının belli yöntemlere uygun olması gerektiğini belirtir. Ona göre, tamamen alıntıya dayanmak şairin yetersizliğini, hiçbir alıntı yapmamak ise cehaletini gösterir. Bu sebeple, alıntının ölçülü ve sanatsal bir dönüşüme tabi tutulmuş olması gerekir.

İbnü'l-Esîr, metinlerarasılık olgusunu olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırmıştır. Olumsuz metinlerarasılık, yani intihal, doğrudan veya kısmen bir başka şairin beytini alıp kendine mal etmeyi içerir.²²² *İstirâf*, bir beytin tamamını ya da anlamını almak, *igâre*, lafız ve anlamda küçük değişiklikler yapmak, *gasb*, hayatta olan bir şairin sözlerini izinsiz kullanmak,²²³ *mürâfede* ise bir şairin kendi dizelerini başka birine vermesi olarak tanımlanır.²²⁴

Olumlu metinlerarasılık ise iki başlık altında incelenir: Lafız üzerinde değişiklik yaparak alıntılama ki buna *Selh* denir. Anlamın kısmen değiştirilerek alıntılanmasına *Akis* denir. Bir cümle veya mısradaki tamlama ya da kelime gruplarının ters çevrilerek yer değiştirmesiyle yeni bir ifade oluşmasıdır. Küçük ekleme, çıkarma ya da değiştirmeler akse zarar vermez.²²⁵

İbnü'l-Esîr, şiirler arasındaki etkileşimin doğal bir süreç olduğunu ancak şairin alıntıyı gizleyerek sanatsal bir maharet sergilemesi gerektiğini vurgular.

²²¹ İbnü'l-Esîr, *Kifâyetü't-tâlib*, s. 109.

²²² Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 2.baskı, İFAV Yayınları, İstanbul, 2021, s. 255; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-belâgiyye ve tatavvuruhâ*, Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmî el-İrâkî, Irâk, 1403/1983, c. I, s. 215.

²²³ Humeyse Mizîti, “Envâü't-tenâs ve âliyyâtih ‘inde İbni'l-Esîr”, *Culfa Üniversitesi, Afâk li'l-'Ulûm Dergisi*, Sayı 8, 2017, c. II, s. 300; İbnü'l-Esîr, *Kifâyetü't-tâlib*, s. 118.

²²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 118.

²²⁵ Ali Bulut, *a.g.e.*, s. 37; Dursun Ali Tökel, *Deneyisel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri*, Hece Yayınları, Ankara, 2010, s. 143.

2. 1. 4. MODERN ARAP VE BATI EDEBİYATINDA METİNLERARASILIK KAVRAMININ GELİŞİM SÜRECİ

Bir edebiyat kuramı olarak kabul görülen metinlerarasılık kavramının menşeinin Arap edebiyatı ve şiirleri olduğunu, daha sonra gelişerek günümüz post modern batı edebiyatında metinlerarasılık olarak şekillendiğini önceki bölümlerde anlatmaya çalıştık. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren hem Hz. Peygamber'in (sav) âyetlerden iktibas yaparak konuşmalarında, hem sahabe kelimasında metinlerarasılık kavramının pratik anlamda işlendiğini görmek mümkündür. Örneğin Hz. Ali'nin Hicr Sûresinin 46.âyetiyle iktibas yaparak şöyle dediği rivâyet edilmektedir.²²⁶

وَلَوْ كُنْتُ بَوَّاباً عَلَى بَابِ جَنَّةٍ

لَقُلْتُ لِهَمْدَانٍ أَذْخُلُوهَا بِسَلَامٍ

“Cennetin kapısında kapıcı olsaydım,

Hemedanlılara, “Esenlikle ora girin!” derdim.”

Bu ve benzeri örnekler metinlerarasılık kavramının çok eskilerden beri kullanılageldiğini göstermektedir. Şimdi ise bu kavramın hem modern Arap edebiyatı tenkitçileri hem Batılı edebiyat eleştirmenleri tarafından kısaca anlatımına ve gelişim sürecine değinmeye çalışacağız.

2. 1. 5. Modern Arap Edebiyatında Metinlerarasılık Kavramının Gelişim Süreci ve Arap Eleştirmenlerinin Değerlendirmeleri

Modern Arap edebiyatında metinlerarasılık kavramı alanında çalışmaları bulunan ve görüşlerinden istifade edilebilecek araştırmacı, yazar ve edebiyat tenkitçileri arasında Muhammed Miftâh, Muhammed Bennîs, İbrahim Halîl, Abdullah el-Gazzâmî, Sa'îd Yaktîn, Fâtima el-Büreykî, Kâzım Cihâd gibi şahsiyetler gösterilebilir. Metinlerarasılık kavramının anlaşılmasında yukarıda isimleri sayılan kişilerin metinlerarasılık, metinlerarası etkileşim, ana metin, tazmin, söyleşi gibi tanımlarının bilinmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

²²⁶ Ali b. Ebî Tâlib, **Dîvân**, thk., Abdülaziz el-Kerâm, y.y., 1988, s. 174.

Bazı modern Arap edebiyatı eleştirmenleri, metinlerarasılığın eski Arap eleştirel mirasında var olduğuna dikkat çekerek, klasik Arap münekkitlerinin bu kavramı kitaplarında konu edindiklerini söylerler. Modern Batı ve Arap eleştirmenlerinin yeni bir kuram olarak iştiğal alanı olan metinlerarasılık kavramının zaten kadim mirasımızda var olduğuna işaret eden Kâzım Cihâd şu çıkarımlarda bulunmaktadır:

“Batı edebiyatı ve eleştirisinde *metinlerarasılık* olgusunu gözden geçirdiğimizde okuyucu, Arapların yüzyıllardır öncelik vererek incelediği ve büyük bir titizlikle isimlendirdikleri ilkeleri burada duyan eleştirmenleri görünce şaşırarak.”²²⁷

Bundan sonra metinlerarasılık olgusu hakkında hem Arap dünyasında hem Batı dünyasındaki araştırma ve analizleri ile bilinen bazı modern eleştirmenlerin konuya ilişkin görüşlerini aktararak, bu kuramın ortaya çıkışına ve eleştirmenler tarafından olumlu ve olumsuz yönden değerlendirmelerini aktarmaya çalışacağız.

Muhammed Miftâh’a (1942-2022) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Modern Arap eleştiri sanatının örnek simalarından biri olan Muhammed Miftâh metinlerarasılık olgusunu hem lafız hem anlam içeriği açısından inceleyen, bu kavramın aslının Arap edebî kültüründe var olduğu teorisini savunan yirminci yüzyıl eleştirmenlerdendir. Örneğin, Muhammed Miftâh bu alandaki araştırmalarında metinlerarasılık kavramını birkaç Batılı terimlerle uzlaştırmaya çalışmış, metinlerarasılık kuramının bir metnin başka bir metinle farklı şekillerde gerçekleşen etkileşim içinde olduğu sonucuna varmıştır. Daha net bir ifadeyle, Muhammed Miftâh’a göre metinlerarasılık farklı şekillerde meydana gelen bir metinle başka bir metnin karşılıklı metinsel ilişkiye girmesidir. Metinlerarasılık, kontrol edilmesi zor olan karmaşık bir dilbilimsel olgudur. Böyle bir olgunun ayırt edilmesi, alıcının kültür bilgisine ve yeteneğine dayanmaktadır.²²⁸

²²⁷ Kâzım Cihâd, *Adonis müntehlen, Dirâsetün fi’l-istihvâzi’l-edebî ve irticâliyyetü’t-terceme*, 2.baskı, Kahire, Mektebetün Medbûlî, 1993, s. 25.

²²⁸ Muhammed Miftâh, *Tahlîlü’l-hitâbi’s-şî’rî ıstrâfîciyyetü’t-tenâs*, 3.baskı., el-Merkezü’s-Sekâfiyyü’l-Arabî, Dâru’l-Beyzâ, Beyrut, 1992, s. 131.

Miftâh kitabında, *Mu'ârada*, *Serika*, *Munâkada* gibi metinlerarasılıkla ilgili temel kavramları ele alarak bu kavramların Batı edebî kültüründeki karşılığını anlatmaya çalışmaktadır.²²⁹ O şöyle der:

“Bu tanımlar her ne kadar Batı eleştirel kültürü alanında kullanılır olsa da, Arap edebî kültüründe bunun karşılığını, *Mu'ârada*, *Serika*, *Munâkada* isimleri altında bulmaktayız.”²³⁰

Daha sonra zorunlu ve seçmeli, dâhili ve hârici, rastgele ve gerekli şeklinde metinlerarasılığın kısımlarını anlatmaya çalışmakta, her kısım hakkında bilgi vermektedir. Bunun yanı sıra kitabında üç başlık altında metinlerarası işlevler, çalışma mekanizması, stratejisi konularından bahsetmeye çalışmıştır.²³¹

Miftâh’a göre Arap edebî tenkiti, metinlerarasılık kavramına yirminci yüzyılın yetmişli yıllarının başından beri önem göstermektedir. Bununla birlikte o zamanlar, metinlerarasılık kavramı ile karşılaştırmalı edebiyat, yabancı kültürü benimseme, kaynakların incelenmesi, edebi serika gibi bazı kavramlar arasında çok fazla karışıklık ve düzensizlik mevcuttu. Bunun yanı sıra metinlerarasılık teriminin bazen kullanımı herhangi bir düşünsel ve mantıksal kurala tabi değildi.²³² O, her bir yaratıcı metnin seçilip derlendikten sonra önceki birikimlerin karışımı haline geldiğini belirtir.²³³

Abdullah el-Gazâmî’ye (1946) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Abdullah el-Gazâmî’ye göre edebî bir metin, başka bir metnin varlığıyla şekillenir ve onun bir uzantısıdır. Edebî metinler, boş bir zeminde meydana gelmediği gibi, gelecekte de anlamsız bir boşluk oluşturmaz. Bu bağlamda metinler, insan soyu gibi köklü ve geniş bir silsileye sahiptir. Dolayısıyla edebî metin, edebî mirasın öncesinden gelen dilsel edebî üründür.²³⁴ Gazâmî’ye göre metinlerarasılık, şimdi olduğu gibi geçmişe açık ve geleceğe doğru ilerleyen bir yapıdır.²³⁵ Gazâmî, bu

²²⁹ Muhammed Miftâh, **a.g.e.**, s. 121.

²³⁰ Muhammed Miftâh, **a.g.e.**, s. 121.

²³¹ Muhammed Miftâh, **a.g.e.**, s. 122-130.

²³² Muhammed Miftâh, **a.g.e.**, s. 119.

²³³ Muhammed Miftâh, **a.g.e.**, s. 40.

²³⁴ Abdullah el-Gazâmî, **Sekâfetü'l-es'ile**, Dâru Su'âdü's-Sabâh, Kuveyt, 2.baskı, 1993, s. 111.

²³⁵ Abdullah el-Gazâmî, **a.g.e.**, s. 113.

görüşüyle, metinlerarasılığın kaçınılmaz bir süreç olduğunu ve her metnin önceki metinlerle kurduğu ilişki üzerinden anlam kazandığını vurgulamaktadır.

Metinlerarasılık, bilimsel şiir yetkisinin anlaşılmasında, şairin yaratıcılığı sırasındaki farkındalığını ve bilincini temsil eden kültürel, tarihsel ve diğer eğilimleri ortaya çıkarmak açısından çok önem kesp etmektedir. Bu açıdan bir nas/metin, yazarın niyetini ve tavrını ifade eden metinlerin uzantısıdır. Aynı zamanda metinlerarasılık, söylemlerin olumlu yanını geliştirip, olumsuz yanını açığa çıkarması, yeniden üretilen düşüncenin kusurlarını ortaya koyması, yanlış ispatlanmış olmasına ve faydasının geçersizliğine rağmen devam etme nedenini sorması bakımında kültürel eleştirinin bir parçasıdır.²³⁶

Metinlerarasılık olgusunun edebiyatla irtibatının olduğu anlatmaya çalışan Abdullah el-Gazâmî şöyle der:

“Edebî varoluşu temsil etmeye çalışsaydık, okuyucunun metinlerle buluşması durumu dışında ona dokunamazdık. Dolayısıyla edebiyat, metin ve okuyucudan oluşur. Kıraat ise metinle ilgili belirlenmiş bir dönüşüm sürecidir. Metnin dönüşümü, bizim onu algılama biçimimize göre belirlenir.”²³⁷

Muhammed Bennis’e (1948) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Yine bir başka modern tenkitçi Muhammed Bennîs *Zâhiratü’ş-şi’ri’l-mu’âsir fi’l-Mağrib* adlı eserinde “saklı metin” kavramını, metinlerarasılık olgusunun eşanlamlısı olarak kabul etmektedir. Muhammed Bennîs bu görüşü ile batılı eleştirmen ve yazar Julia Kristeva ve Tzvetan Todorov’un metinlerarasılık kuramı tariflerine dayanmaktadır:

“Metinlerarasılık, birkaç metnin bir araya geldiği bir ağıdır. Veya metinlerarasılık, başka sınırsız metinlerin yeniden yazılması ve okunmasıdır.”²³⁸

²³⁶ Nihle Faysal Ahmed, *et-Tefeülü’n-nassî*, nşr., Kültür Sarayları Genel Kurul, Kahire, 1.Baskı., 2010, s. 83.

²³⁷ Abdullah el-Gazâmî, *el-Hafie ve’t-tefkîr*, 1.baskı, Cidde Suudi Arabistan, 1985, s. 75.

²³⁸ Muhammed Bennîs, *Zâhiratü’ş-şi’ri’l-mu’âsir fi’l-Mağrib*, Dâru’t-Tenvîr, Beyrut, 1985, s. 251-252.

Muhammed Bennîs'e göre, asıl metni var olmayan (saklı) metindir ve mevcut metin her zaman en güçlü olandır.²³⁹ Ayrıca Bennîs, bir metin ile ondan önceki veya çağdaşı olan diğer metinler arasındaki bağlantıyı da açıklamaya çalışmış, "saklı metin" problemiyle ilgili olarak metinlerin kaynaklarıyla ve varoluş tarihleriyle bağdaşmadıklarını söyleyerek sözlerini bitirmiştir:

"Okuyucunun, saklı metinleri belirlemesi ve varlık nedenlerini doğru bir şekilde sınıflandırması mümkün değildir."²⁴⁰

Yine bir başka yerde Muhammed Bennîs, metinlerarasılığın intihal bir metin olmadığına işaret eder, bunun yolunun edebî metni okumaktan geçtiğini, dolayısıyla metni eski bir üslupla okumakla yeni eleştiri teorisine göre okumak arasındaki farkın olduğunu belirterek şöyle der:

"Mevcut metin ile kendisinden önce geçmiş veya onun çağdaşı olan diğer metinler arasındaki bağlayıcı ilişki ve irtibat eski çağlardan beri şairler ve eleştirmenler tarafından terkedilmiş bir konudur. Ne var ki metnin güncel okunuş şekli bu olguyu, yaygın olan taklidi okuma yöntemlerinden farklı bir yol izleyerek gelişmiş bir bakış açısıyla ele almaya çalıştı."²⁴¹

İbrahim Halîl'e (1948) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Öte yandan başka bir edebî tenkitçi olan İbrahim Halîl'e göre metinlerarasılık konusunda konuşan ilk edip İhsân Abbas'tır. O, *Tehavvülâtü'n-nas* kitabında şöyle der:

"Edip ve araştırmacılardan hiçbirinin metinlerarasılıktan söz etmediği bir dönemde İhsan Abbâs gelerek, Abdülvehhâb el-Beyâtî'nin şiirlerinde bu olguya değinmiş, her manzum şiir metninin başka metinlerle iç içe olması gerektiğine dikkat çekmiştir."²⁴²

²³⁹ Muhammed Bennîs, *eş-Şi'ru'l-'Arabiyyi'l-hadîs bünyâtuhü ve ibdâlâtuh*, Dâru Topkâl li'n-Neşr, Fas, 3.baskı, 2001, s. 8.

²⁴⁰ Muhammed Bennîs, *a.g.e.*, s. 276.

²⁴¹ Muhammed Bennîs, *Zâhiratü's-şi'ri'l-mu'âsir fi'l-Mağrib*, s. 252.

²⁴² İbrahim Halil, *Tehavvülâtü'n-nass, buhûs ve makâlât fi'n-nakdi'l-'Arabî*, Kültür Bakanlığı, Amman-Ürdün, 1.baskı, 1999, s. 14.

Sa'îd Yaktîn'e (1955) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Metinlerarası etkileşim konusunda konuşan bir başka edebî tenkitçi Sa'îd Yaktîn'dir. Yazar, *İnfitâhü'n-nassi'r-rivâî* isimli kitabında “metinlerarası etkileşim” olgusunu, metinlerarasılık lafzının eş anlamlısı olarak kullanmaktadır. Ona göre metinlerarasılık, metinsel etkileşim türlerinden yalnızca biridir ²⁴³ ve metinsel etkileşim metinlerarasından daha umumidir. Metin, önceki bir metinsel yapı içerisinde üretilir, onunla ilişki kurar, onu dönüştür veya onunla iç içe geçer yahut onu ihlal eder. Sa'îd Yaktîn'e göre metin dil, karakterler ve olaylar yoluyla metnin dünyasıyla ilişki kuran metin yapısı da dahil olmak üzere metinsel yapılara ayrılmaktadır. Diğer kısma metnin etkileşimci yapısı diyoruz. Metin etkileşimcilerinin türü ne olursa olsun, metin yapısı tarafından özümseyen ve metin etkileşimi sürecinde onun bir parçası haline gelen metin yapılarıdır.²⁴⁴

Fatıma el-Büreykî'ye (1976) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Metinlerarasılık teorisinin kökenini ve ortaya çıkışını post modern batı dünyası ile ilişkilendiren Fatıma el-Büreykî yayınladığı tezinde bu kavramın doğuşu ve gelişimi sırasında herhangi bir Arap temeline dayanmadığını savunmaktadır. Fatıma el-Büreykî, eski Arap eleştirisinde metinlerarasılık olgusunu inceleyerek bu kuramın birçok kritik yönlerini ele aldı. Bunun yanı sıra Abdülkâhir el-Cürcânî gibi bazı eski Arap münekkithlerinin edebî intihal konusundaki görüşleri ile metinlerarasılık teorisi arasındaki ortak özellikleri de karşılaştırarak, eski Arap edebî eleştirisinde metinlerarasılık kuramının özelliklerini gösterdi, metinlerarasılık kavramından bahsederken zaman zaman edebî intihal kavramına yer verilmesinin nedenini açıkladı.²⁴⁵ Bu nedenler arasında Büreykî'nin de belirttiği gibi, eski Arap eleştirmenleri intihal/serika kelimesinin kullanımının olumlu ve olumsuz çağrışım arasında gidip gelmesi ve Arap eleştirmenlerinin Bedî ilminin konularından biri kabul

²⁴³ Sa'îd Yaktîn, *İnfitâhü'n-nassi's-sî'rî*, 2.Baskı., Merkezü's-Sekâfiyyi'l-'Arabî, Dâru'l-Beyzâ, Beyrut, 2001, s. 98.

²⁴⁴ Sa'îd Yaktîn, *a.g.e.*, s. 98-99.

²⁴⁵ Fâtıma el-Büreykî, *Nazariyyetü't-tenâs fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi, Yüksek Öğretim Fakültesi, 200, s. 191, 276.

ettikleri serika konusu yer almaktadır. Yazar bu bağlamda önemli sonuçlara ulaştığını belirterek şöyle der:

“Okuyucu, edebî eleştirel mirasımızın, post modern batı eleştirel sahasında konuşulan metinlerarasılık kuramıyla örtüşen bazı fikir ve düşüncelerin olduğunu, edebiyatçıların hem dini hem edebiyat alanında çeşitli kısımlarıyla bu mirasa dayandığını fark edebilir.”²⁴⁶

Metinlerarasılık olgusu hususunda buraya kadar aktarılanlar, Arap eleştirmenlerinin ifadelerinden anlaşılan, onların edebî intihal ile metinlerarasılık konusunda iki görüşe ayrıldıklarıdır. Birinci görüş sahipleri, metinlerarasılığın edebî intihal olduğunu, hatta bu gruptan olan bazı eleştirmenlerin intihalin doğrudan metinlerarasılık olduğunu ve serika konusu kapsamında değerlendirildiğini belirtirken, ikinci görüş sahipleri edebî intihalin modern eleştiride metinlerarasılık kavramından farklı olduğunu söyleyerek, serikanın modern eleştiride metinlerarasılık kavramına aykırı bir şey olduğunu ifade ederler.

2. 1. 6. POST MODERN BATI DÜNYASINDA METİNLERARASILIK KAVRAMININ GELİŞİM SÜRECİ

Gelişim süreci sadedinde metinlerarasılık olgusunun tohumlarının eski Arap dilcilerinin eserlerinde mevcut olduğunu belirttikten sonra, modern dönem edebiyat eleştirmenlerinin, metinlerarasılık olgusunu inceleyerek genel yapısını tamamladıklarını söylememiz isabetli olur. Metinlerarasılık kavramı teorik olarak yirminci asrın mahsulü olsa da pratik kullanımı çok ötelere dayanmakta hatta insanlık tarihi ile yaşıt olmaktadır. Günümüz metinlerarasılık kuramı çalışmaları ile tanınan Kubilay Aktulum şöyle der:

“Gök kubbe altında söylenmemiş söz yoktur. Her söylem başka bir söylemi yinelemektedir. Her yazınsal metnin daha önce yazılmış olan metinlerden ayrı olarak yazılması mümkün değildir. Her metnin açık ya da kapalı bir biçimde önceki metinlerden, yazınsal geleneklerden izler taşıdığı kaçınılmaz bir gerçektir.”²⁴⁷

²⁴⁶ Fâtıma el-Büreykî, *Nazariyyetü't-tenâs fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi, Yüksek Öğretim Fakültesi, 200, s. 6-8.

²⁴⁷ Kubilay AKTULUM, *Folklor ve Metinlerarasılık*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2013, s. 16.

Aktulum'un da ifade ettiği gibi, "Gök kubbe altında söylenmemiş söz yoktur" klişesinin ontolojik kökeni var mıdır yok mudur? Aslında her metnin az olsun veya çok olsun temel anlamıyla metinlerarasılık kılıfıyla tanışmak durumunda kalmaktadır.²⁴⁸ Muhlise Coşkun bu hususu şöyle özetlemektedir:

"Her metin doğası gereği başka metinlerle veya dış dünyadaki bildik olgularla ilişki içindedir. Bu bağlamda metinlerarasılık metnin kaçınılmazdır ve o metnin dokusudur."²⁴⁹

Batılı eleştirmenler tarafından metinlerarasılık "*intertextuality*" kavramı teorisinin oluşum sürecinin 20. yüzyıl olduğu belirtilse de bu teori oluşmadan önceki süreç oldukça eskiye dayanmaktadır. İlk defa 1960'lı yıllarda kullanılmış olan metinlerarasılık kavramının kuramsal arka planında ve gelişim sürecinde önemli uğrak noktaları ve farklı görüşler bulunmaktadır. Metnin özerk olduğu düşüncesine bağlı olarak ortaya çıkan bu kavram, metinde "*söylemlerin iç içe geçtikleri, yapıtların üst üste gelerek birbirleriyle karıştıkları, her yazınsal metnin aslında 'çoksesli' olduğu, metnin ve anlamın büyük ölçüde önceki metinlerden gelen kesitlerin iç içe geçmelerine bağlı olarak üretildiği*"ni benimser ve bu minvalde tanımlamaya çalışılır. Bu modern kuram öncesinde metinler, genellikle tarihe, yazara, yazarın psikolojisine, beklentilerine göre ele alınırken, metnim özerk bir yapılanma olduğu düşüncesinin benimsenmesinden sonra metinlerarası kavramının kullanımı yaygınlaşır.²⁵⁰

Bir terkip olarak bilinen metinlerarasılık kavramının açılımı, İngilizcede "arası" anlamında "inter" ön eki, "metin" anlamında "text" kelimesi ve sonuna birleşen "ity" eklenmesiyle "*intertextuality*" ifadesini oluşturmuştur. Dolayısıyla metinlerarasılık, bir metnin başka bir metinle olan her türlü muhtemel ilişki oluşturan bir kuramdır denilebilir. Türkçe sözlükte, "Bir yazıyı biçim, anlatım ve noktalama özellikleriyle oluşturan kelimelerin bütünü, tekst; basılı veya el yazması parça"²⁵¹ anlamlarında kullanılmaktadır.

²⁴⁸ Feyza Bulut, "Metinlerarasılık Kavramının Kurumsal Çerçevesi", *Edebî Eleştiri Dergisi*, c. II, sayı I, Nisan 2018, s. 6.

²⁴⁹ Muhlise Coşkun, *Felsefe Sözlüğü*, (Metinlerarasılık mad.) İstanbul, Paradigma Yayınları, 2010, s. 1099.

²⁵⁰ Kubilay AKTULUM, *Metinlerarası İlişkiler*, Kanguru Yayınları, Ankara, 2014, s. 9.

²⁵¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 1382.

Bir kuram olarak metinlerarasılık her ne kadar modernizm sonrası dönemde ortaya çıkıp sık sık postmodernizmle ilişkilendirilmiş olsa da bir metnin farklı bir metinden istifade etmesi temelinde kurgulanan edebî ürünler, muhtelif şekillerde edebiyat tarihinin birçok devrinde görülür. Metinlerarasılık üzerine araştırmalar yapan Ferhat Korkmaz, bu olguyu postmodern sürecinin ürünü olarak kabul etmenin yanlışlığına dikkat çekerek metinlerarası uygulamaların klasik edebiyatta mevcut olduğundan bahseder:

“Türk ve dünya edebiyatında metinlerarası tekniğin yeni olduğunu öne sürmek ve bu tekniği sadece postmodern edebiyat kuramlarına özgü kılmak, edebiyat teorisi bağlamında pek çok soruna neden olabilmektedir. Çünkü iktibas, telmîh, irâd-ı mesel ve tazmin gibi klasik belâgat ilminin öne sürdüğü edebî kavramları bir tarafa bırakmak gelenek ile modern/modern sonrası arasındaki bütün bağları ortadan kaldırmak anlamına gelir. Burada ne bir anakronizme neden olmak ne de kavram kargaşasına sebebiyet vermek gibi bir amaç güdülmemektedir.”²⁵²

Postmodern Batı dünyasında metinlerarasılık kuramının temelini attığı söylenen, bu alanda çalışmalarıyla tanınan ünlü batılı eleştirmenler arasında Julia Kristeva, Mikhail Bakhtin, Roland Barthes, Michael Riffaterre, Gerard Genette gösterilebilir.

Mikhail Bakhtin’e (1895-1975) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Metinlerarasılık kuramı, post modern bir kuram bağlamında 1969 yılında Julia Kristeva tarafından ortaya atılmış olmakla beraber Kubilay Aktulum bu kavramın aslını Bakhtin’in kavramından aldığını belirtir.²⁵³ Mikhail Bakhtin, metinlerarasılık olgusu alanında araştırma yapanların neredeyse tümüne göre bu konuyu geliştiren eleştirmenlerin başında gelmektedir. Mikhail Bakhtin’in bu alanda kullandığı terim “Dialogisme” yani, “söyleşimcilik” kuramıdır. Bakhtin’in söyleşimcilik ilkesi, metnin içinde söylemsel bir çeşitlilik olduğu, yapıtın başka yapıtlarla olduğu kadar, tarihsel ve toplumsal olgularla da sürekli alıveriş içinde olduğu düşüncesine dayanmaktadır.

²⁵² Ferhat Korkmaz, “Metinlerarası İlişkilerin Klasik Retorikteki Kökeni Üzerine Bir Araştırma”, *Hikmet – Akademik Edebiyat Dergisi*, (2017), *Gelenek ve Postmodernizm Özel Sayısı*, Yıl: 3, s. 71-72.

²⁵³ Kubilay Aktulum, **Metinlerarası İlişkiler**, İstanbul, Öteki Yayınları, 2007, s. 25.

Bunun nedeni, diyalojik yönelimin açıkça her söyleme özgü bir olgu olmasıdır. Dolayısıyla söylemi canlı tutabilmek başka bir doğal söylemle mümkündür ve onunla yoğun ve canlı etkileşime girmekten başka elimizden bir şey gelmiyor.²⁵⁴ Eleştirmenlere göre Bakhtin'in söyleşimcilik teorisi, metinlerarasılık kavramının merkezi temelini oluşturmaktadır. Bakhtin'e göre söylenen her söz, derin sosyal bir etkileşim içinde kök salan toplumsal bir ufka yöneliktir. Dolayısıyla her söz ve ifade biçimi homojen olmayan bir konuşmanın sonucudur.²⁵⁵

Bakhtin, metinlerarasılığı farklı metin türlerinin bir arada bulunduğu bir "karnaval/panayıra" benzettir. Her çağ kendi dönemini yaşar, bu dönemin de çocukları vardır. Eski çağlarda tiyatro, destan, şiir, halk hikayeleri vb. şeklinde çocuklar, yerlerini yeni varislerine bırakırken, günümüzde bu çocuğun adı roman olmuştur.²⁵⁶ Kubilay Aktulum, metinlerarasılığın kurucusu ve kuramcısının Julia Kristeva olduğu söylene de aslı itibariyle kuramın özünü oluşturan ismin Mikhail Bakhtin olduğunu belirtmektedir.²⁵⁷

Modern döneme ait bu metin tanımlamalarına baktığımızda çokanlamlılık, çoğul yapılar, metinlerarası vb. kavramlar bir "dokuma" eğretisine başvurmaya mümkün kılan yapısal bir model sunarlar.²⁵⁸ Metinlerarasılığa uzanan çizgide örgü metaforuna, özellikle Roland Barthes'in yaptığı metin tanımlaması vurgu yapar.²⁵⁹ Metin konusunda en fazla yinelenen sözcüklerden oluşan kumaş, örme işleminin sonunda ortaya çıkmaktadır. Çoğu zaman bir "kumaş", "dokunan bir kumaş" olarak tanımlanan metin, Julia Kristeva tarafından da sıklıkla kumaşla benzeşim kurularak kullanılır. Metinler "dil kumaşının ardışık olarak yeniden elden ve gözden geçirilmesi" biçiminde okunurlar.²⁶⁰

Julia Kristeva (1941) Göre Metinlerarasılık Olgusu

²⁵⁴ Musa Laouar, **el-Bunyâtü't-tenâssiyye fî şî'ri Alî Ahmed Saîd**, Mizvâr, (Belkas'ta denetlenmiş ve gözden geçirilmiş göstergebilimsel bir çalışma), 1.baskı., 2009, s. 44.

²⁵⁵ Musa Laouar, **a.g.e.**, s. 45-46.

²⁵⁶ Mikhail Bakhtin, **Karnavaldan Romana**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 158.

²⁵⁷ Kubilay AKTULUM, **a.g.e.**, s. 21.

²⁵⁸ Kubilay AKTULUM, **Parçalık/Metinlerarasılık**, Öteki Yayınevi, Ankara, 2004, s. 132.

²⁵⁹ Kubilay AKTULUM, **a.g.e.**, 119-120.

²⁶⁰ Kubilay AKTULUM, **a.g.e.**, s. 125-126.

Bulgar asıllı Julia Kristeva, metinlerarasılık kuramının oluşmasında baş rolü üstlenen kişi olarak bilinmektedir. Metinlerarasılığı kavramlaştırma girişiminde atıfta bulunan Kristeva metinlerarasılığı şöyle tanımlar:

“Her metin bir alıntılar mozaigi gibi oluşur, her metin kendi içinde başka bir metnin eritilmesi ve dönüşümüdür.”²⁶¹

Kristeva’ya göre bir metnin örgütlenişi ve ortaya çıkışı bir dokuma işlemine ve metinlerin toplamı veya içinde yer aldıkları külliyat da bir kumaşa benzetilir. Metinlerarasılık kuramı ise bu kumaş üzerinde bir araya getirilen, yani dokunan metinlerin birbirleriyle bağlantılarını tanımlama ve açıklama amacındadır.²⁶²

Kuramın ad koyucusu ve öncüsü sayılan Julia Kristeva, Bakhtin’in yazılarını Rusçadan Fransızcaya çevirirken onun “çokseslilik”, “diyaloji” ve “farklı ses veya diller/heteroglossia” kavramlarından hareketle bir yapıta farklı bir boyut kazandıracak yeni ve eski metinler arasındaki ilişkiye dikkatleri çeker ve bu ilişkiyi metinlerarasılık olarak adlandırır.²⁶³ Kristeva’ya göre, metinlerarasından söz edebilmek için mutlaka somut bir metinlerarası gönderge ya da alıntının olmasına gerek yoktur; çünkü yazı, kendinden önceki metinlerden kolaylıkla saptanmayacak ve çoğu zaman bilinçdışı olan izler taşır. Bir başka metinden alınan sözceler yeni metinde bağlam değiştirerek yeniden dağıtılır.²⁶⁴ Altmışlı yıllarda metinlerarasılık kuramını güncel bir tarzda şekillendiren Julia Kristeva, yeni bir teori olarak metinlerarasılığın ve metinsel etkileşimin insanlık tarihi ile aynı olduğunu şu ifadeleri ile bizlere sunmaktadır:

“Hiçbir metin öncesinden bağımsız değildir, bu sonsuz döngüde her metin birbirini etkileyerek ve birbirine eklemlenerek ilerler.”²⁶⁵

Roland Barthes’e (1915-1980) Göre Metinlerarasılık Olgusu

²⁶¹ Kubilay AKTULUM, **a.g.e.**, s. 35.

²⁶² Kubilay AKTULUM, **a.g.e.**, s. 146-147.

²⁶³ Esra Melikoğlu, “Metinlerarasılık ve Çokseslilik”, **Disiplinlerarası Ortam ve Yöntem Sorunları**, (Haz. Nedret Öztokat), Multilingual Yay., İstanbul, 2004, s. 73.

²⁶⁴ Kubilay AKTULUM, **Metinlerarası İlişkiler**, s. 37.

²⁶⁵ Senem Gezeroğlu, “Güray Süngü’nün Öykülerinde Metinlerarası İlişkiler”, *Filoloji Dergisi*, Sayı 2, Aralık 2016, s. 196-220.

Kristeva ve Roland Barthes aynı dönemde yaşamış ve birbirlerinin metinlerarasılık konusundaki görüşlerinden ve söylemlerinden etkilenmişlerdir. Barthes, Kristeva'nın metinle ilgili görüşlerini benimsemekle kalmaz, onun devam ettiricilik misyonunu üstlenir.²⁶⁶ Roland Barthes "Metin Kuramı" (1968) başlıklı yazısında metni büyük ölçüde Kristeva'nın bu konudaki tanımına bağlı kalarak açıklamaktadır:

"Her metin bir metinlerarasıdır; onda farklı düzeylerde az çok tanınabilecek biçimler altında öteki metinler yer alır. Daha önce edinilen kültürden gelen metinler ile etrafımızdaki kültürden gelen metinler. Her metin, eski alıntıların yeni bir örgüsüdür."²⁶⁷

Gerard Genette'ye (1930-2018) Göre Metinlerarasılık Olgusu

Kendinden önceki kuramcılarının çalışmalarından yararlanarak geliştirdiği metinlerarası modelini sistematik bir tasnife tabi kılan bir başka eleştirmen Gerard Genette'dir. O, diğer eleştirmenlerden farklı olarak metinlerarasılık (*intertextuality*) kuramında "inter" yerine "trans" önekini kullanmış, iki yapıt arasındaki her türlü alışveriş ilişkisini "transtextualite" olarak adlandırmıştır.²⁶⁸ Gerard Genette'nin "*Biçimsel olarak ve çoğu zaman, bir metnin başka bir metindeki somut varlığı*" biçiminde tanımladığı ortakbirliktelik ilişkisi, metinlerarasılığın en belirtgesel, en açık ve en çok başvurulmuş bir yöntemidir.²⁶⁹

Batılı postmodern kuramcılarının büyük çoğunluğu, metinlerarasılığı edebiyatta kurucu bir unsur olarak kabul etmektedir. Ancak, bu kurama yükledikleri anlamlar farklılık arz etmektedir. Örneğin, Kristeva metinlerarasılık kavramını geniş bir çerçevede ele alırken, Genette daha özel bir model içinde değerlendirmektedir. Metinlerarasılık, metin içinde iç içe geçmiş metinler bütünü olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, metinlerarasılık okuyucu veya eleştirmenin bilgi ve kültür birikimine bağlı olarak yorum alanı sunar ve metni kökenine dönerek anlamlandırmayı mümkün kılar.

²⁶⁶ Kubilay AKTULUM, **a.g.e.**, s. 45-46.

²⁶⁷ Kubilay AKTULUM, **Parçalık Metinlerarasılık**, Öteki Yayınevi, Ankara, 2004, s. 149.

²⁶⁸ Kubilay AKTULUM, **Metinlerarası İlişkiler**, s. 67-68.

²⁶⁹ Kubilay AKTULUM, **Metinlerarasılık Göstergelerarasılık**, Kanguru Yayınları, 2.baskı., 2020, s. 416.

Ayrıca, edebiyat ve diğer sanatlar arasındaki sınırları kaldırarak metinler arasında bir geçiş sağlar. Böylece, önceki metinlerin sonraki metinlerde farklı şekillerde yer almasıyla her düzeyde metinlerarası ilişkiler ortaya çıkar.

Türkiye’de metinlerarasılık kavramı üzerine eleştirmenler ve akademisyenler tarafından çeşitli kitaplar, makaleler ve tezler kaleme alınmıştır. Bu alanda öne çıkan isimler arasında Tahsin Yücel, Semih Gümüş, Tahir Abacı ve Kubilay Aktulum zikredilebilir. Özellikle Kubilay Aktulum, Türkiye’de metinlerarasılık kuramı üzerine yaptığı ilk sistematik çalışmalar ve Fransız eleştiri ekolü bağlamındaki ayrıntılı araştırmalarıyla tanınmaktadır. Aktulum eserlerinde temel metinlerarası kavramlardan bahsederek, alıntı, altmetin, anametin, anlamsal dönüşüm, aşırma, bağlam değiştirme, çoksesselik, derlenti, eksilti, gönderge, indirgeme, klişe, kolaj, örgü, öykünme/pastiş, taklit gibi kavramların kökenini incelemiş, hakkında detaylı bilgi vermiştir.²⁷⁰

2. 2. KLASİK KAYNAKLARDA METİNLERARASILIK KAVRAMLARI

Metinlerarasılık kavramı, en geniş anlamıyla tarihi süreci açısından değerlendirildiğinde, farklı aşamalardan geçtiği ve edebiyat eleştirmenleri tarafından çeşitli isimlerle anıldığı görülmektedir. Klasik Arap edebiyatında rastlanılan alıntılama veya taklit gibi işlemler çoğu eserlerde farklı isimlerle ele alınarak değerlendirilmiştir. *İktibâs*, *serika*, *tazmîn*, *‘akd*, *istişhâd*, *telmîh*, *irsâl-i mesel*, *teşbîh*, *ahz* gibi kavramlar, klasik kaynaklarda metinlerarasılık olgusunun zaman zaman eşanlamlısı olarak bazen belirgin farklarla karşımıza çıkan kavramlardır.

Metinlerarasılık mefhumu alanında araştırma yapacak olan kişi, bazen bu kavram ile iktibâs, serika, mu‘ârada gibi diğer kavramlar arasında açık bir örtüşmenin olduğunu, bazen ise tamamen farklı anlamlar içerdiğini fark edebilir. Dolayısıyla yapmamız gereken şey, okurun kafasındaki soruları ve karışıklığı kaldırmak için kavramları ele almak, kavramlar arasındaki benzer yönleri ve farkları belirtmektir.

²⁷⁰ Kubilay AKTULUM, *Metinlerarasılık Göstergelerarasılık*, s. 415-487.

2. 2. 1. Serika (السَّرِقَة)

Sözlükte, سَرَقُ يَشْرِقُ سَرَقًا وَسَرِقَةً filinden mastar olup, çoğulu *serikât*’tır (سَرِقَات). “Başkasının malını aldı” anlamında “سَرَقَ مِنْهُ مَالًا” ifadesi kullanılır. Çalmak ve intihal yapmak anlamına gelmektedir.²⁷¹ “*Bir kimsenin başkasına ait şiiri veya sözü kendisine nispet etmesidir.*”²⁷² Başka bir tanıma göre serika, “*Yazardan izin alınmadan veya kendisine herhangi atıfta bulunulmadan bir metnin, şiirin veya kitabın intihâl edilmesi veya sonraki bir şairin kendisinden önceki bir şairin şiirinin kendisinin olduğunu iddia etmesidir.*”²⁷³

Serikât-ı şi’riyye konusu Câhiliye dönemine kadar dayanan bir durumdur. Câhiliye şairlerinden İmruu’l-Kays ile Tarafe b. el-Abdi A’sâ ile Nâbîga ez-Zübyânî, Evs b. Hacer ile Züheyr b. Ebî Sülmâ’nın birbirlerinin şiirlerinden alıntı yaptıkları rivâyet edilmiştir.²⁷⁴ Serika konusu üzerinde araştırmalar yapan Cürcânî (ö. 471/1078-79), Zemahşerî gibi belâgatçiler, bu konuyu “السَّرِقَاتُ الشَّعْرِيَّةُ” *es-Serikâtü’ş-şi’r*, “سَرَقَةُ الشَّعْرِ” *Sürâkatü’ş-şi’r* (şiir intihalleri) şeklinde isimlendirmişlerdir. Öte taraftan İbn Kuteybe, Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009) gibi bazı edip ve belâgatçiler ise serika tabiri yerine daha yumuşak bir ifade olarak *ahz* veya *hüsnü’l-ahz* (alıntı veya güzel alıntı) kelimelerini kullanmayı tercih etmişlerdir.

Edebî tenkit konularından biri olan serika, tarih boyunca kimi eleştirmen ve edipler tarafından çerçevesi gereğinden fazla geniş tutulurken, kimileri de gereğinden fazla dar tutmuşlardır. Hem İslâm öncesi hem İslam sonrası dönemler incelendiğinde, Arap şairlerinin birbirilerini intihal ile suçladıkları, hatta bazı şairlerin böyle bir şey

²⁷¹ Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, **Muhtârü’s-sihâh**, thk., Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, nşr., Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, 1420/1999, s. 146; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, **Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs**, thk., Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Kuveyt, Dârü’l-Hidâye, 2004, c. XXV, s. 442.

²⁷² İsmail DURMUŞ, “İntihal”, **DİA**, 2000, c. XXII, s. 347-350.

²⁷³ Mer’î b. Abdurrahman, **Nazariyyetü’s-serikati’l-edebîyye ‘inde ‘ulemâi’n-nakdi’l-‘Abbâsiyyîn ve te’siruhâ ‘ale’n-nukkâdi’l-lezîne ketebû bi’l-‘İbriyye**, (2014), *el-Kermil: Ebhâs fi’l-Luğa ve’l-Edeb*, Sayı: 34-35, 109-110.

²⁷⁴ Ali Bulut, **Belâgat Terimleri Sözlüğü**, s. 431-432; a.mlf., **Bedî’ İlmi**, 1.baskı, İstanbul, İFAV 2016, s. 289; Mehmet Akif Özdoğan, “Klasik Arap Şiirinde İntihâl Olgusu”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2005), s. 70.

yapmadıklarını şiirlerinde dile getirdikleri görülecektir. Peygamber şairi olarak bilinen Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 ?) bir beytinde serika ifadesini kullanmış, yazdığı şiirlerle iftihar ederek asla şiir hırsızlığı yapmadığını söylemiştir:²⁷⁵

لَا أَسْرِقُ الشُّعْرَاءَ مَا نَطَقُوا بَلْ لَا يُوَافِقُ شِعْرُهُمْ شِعْرِي

Ben şairlerin sözlerini çalmam, üstelik onların şiirleri benim şiirimle uyuşmamaktadır

Edebiyat tenkitçilerinin ve belâgat âlimlerinin serika için kullanmış oldukları bazı kavramlar vardır. (أَطْرَافٌ) *Etrâf*, (اجْتِلَابٌ) *İctilâb*, (إِسْتِلَافٌ) *İstilâf*, (اِخْتِلَافٌ) *İhtilâf*, (إِنْتِهَالٌ) *İntihâl*, (إِغَارَةٌ) *İgâre*, (تَلْفِيقٌ) *Telfîk*, (اِسْتِلْحَاقٌ) *İstilhâk*, (نَقْلٌ) *Nakil* bunlardandır.²⁷⁶

Serika (intihal) mevzusu, hicrî III. asırdan itibaren edebî tenkidin konuları arasında yer almaya başlamıştır. Bu hususta kaynakların kaydettiği ilk eser, İbn Künâse'nin (ö. 207/823) *Serikâtü'l-Kümejt mine'l-Kur'ân ve gayrih* adlı eseridir.²⁷⁷ Serika konusuna işaret eden Câhiz daha sonra gelecek olan araştırmacılara bu alanda yol açtığını belirtmiştir. *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde serika konusuna değinen Câhiz, şairlerin manalar üzerinden intihal (*igâre*) yaptıklarını şu ifadeleri ile açıklamaktadır:

“Yeryüzünde tam isabet eden bir benzetme, garip bir anlam, üstün bir şerefli bir mana, yaratıcı ve yenilikçi bir sanat ile öne çıkan hiçbir şair bilinmez ki, kendisinden sonra gelen veya muasırı olan şairlerin tümü, başka bir şairin lafzını tamamen almasa bile, ya bir kısmını çalmıştır veya kendisinin olduğunu iddia etmiştir. Böyle birisi, sadece manadan faydalanmakla yetinmez, kendisini de bu konuda ortak sayar. Lafızları ve şiirlerindeki maksatları farklı olan şairlerin birbirleriyle tartıştıkları anlam gibi. Bu hususta biri diğerinden daha fazla hak sahibi değildir veya daha

²⁷⁵ Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Dîvân*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., s. 106; Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahât'il-belâgiyye ve tatavvuruhâ*, c. II, s. 38; Ali Bulut, *a.g.e.*, s. 290.

²⁷⁶ İbn Reşîk el-Kayravânî, *el-'Umde*, s. 1072.

²⁷⁷ İsmail DURMUŞ, “İntihal”, *DİA*, 2000, c. XXII, s. 347-350.

öncesinde bu manayı işittiğini inkâr edebilir, ya da “Bu mana, ilk kişinin aklına geldiği gibi hiç işitmeden benim de aklıma gelmiştir” der.”²⁷⁸

Câhiz’den sonra gelen şair ve edipler serika konusuna değinmiş hatta bu alanda müstakil eserler kaleme alınmıştır. Abbâsî halifelerinden İbnü’l-Mu‘tez’in *Serikâtü’ş-şu‘arâ*’sı, Ahmed b. Ebî Tâhir’in (ö. 280/893), *Serikâtü’l-Buhtürî*’si, Ebü’z-Ziyâ Bîşr b. Yahyâ en-Nasîbî’nin (ö. ?) *Serikâtü’l-Buhtürî min Ebî Temmâm*’ı, Mühelhil b. Yemût’un (ö. 334/946) *Serikâtü Ebî Nüvâs*’ı bu alanda yazılmış en meşhur eserlerdir.

Serikât-i şî‘riyye konusunu eserlerinde uzun uzadıya anlatan Teftazânî (ö. 792/1390) şöyle der:

“Eğer iki şair şiirlerinde aynı kişiyi cesareti, cömertliği, güzel ve parlak yüzlülüğü ve benzeri konularda niteleyerek uyuşmuşlarsa bu uyuşma serikât (intihal) sayılmaz. Aynı zamanda bu ne isti‘âne, ne ahz ne de bu anlama gelen herhangi bir şey sayılır. Çünkü bunun gibi genel anlamlar hem örflerde hem de akıllarda yerleşik olan anlamlardır, dolayısıyla hem fasih olanlar hem acem olanlar bu konuda ortaklırlar.”²⁷⁹

Teftazânî serikâtı açık ve gizli olmak üzere ikiye ayırmış, açık serikâtın *nesh*, *mesh* ve *selh* olmak üzere üç kısmından bahsetmiştir. Açık serikâtı *intihal*, *igâre* ve *nakil* olarak değerlendirerek bu tarz alıntıyı eleştirirken öte taraftan gizli serikâtın çoğu çeşidini makbul kabul etmiştir.²⁸⁰

Serika veya başka değimiyle edebî intihal hususunda aktarılan açıklamalardan sonra serika ile metinlerarasılık arasında bazı farklılıkların olduğunu söyleyebiliriz. Bunları maddeler halinde ifade etmeye çalışalım:

1. Serika, metnin değerini düşüren gayri etik bir işlem olduğu halde, metinlerarasılık metne güzellik katan yaratıcı bir sanattır.
2. Serika, en genel anlamıyla önceki metinlere dayanmaktadır. Dolayısıyla bu işlemi yapan kimseye metin hırsız denmektedir. Metinlerarasılık ise, eski

²⁷⁸ Ebû Osman ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, **Kitâbü’l-hayevân**, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2.baskı, Beyrut, 1424, c. III, s. 149.

²⁷⁹ Teftazânî Sa’düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Bürhâniddîn, **el-Mutavvel şerhu telhisi Miftâh**, thk., Abdülhamid Hindâvî, 1.baskı, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1422/2001, s. 709.

²⁸⁰ Teftazânî, **el-Muhtasar şerhu Telhîsi’l-miftâh**, thk., ‘Accâc ‘Avde Bergiş, 1.baskı, Dâru’t-Takva, Dımeşk-Şam, 1442/2021, s. 789-803; Ali Bulut, **Bedî‘ İlmi**, s. 791-794.

(gaip) metinlere pek önem vermez, verse dahi önceki metnin mana ve kelime itibariyle birebir alıntısını yapmaz.

3. Serikadaki eylem bilinçli yapıldığı halde, metinlerarasılıktaki eylem verimliliğe dayanmaktadır. Tenâs konusunu mutlak alıntı olarak değerlendirirsek, bazı metinlerarasılık çeşitlerinin bedî sanatları kapsamında değerlendirmemiz mümkündür.

2. 2. 2. İktibâs (الِإِقتِبَاسُ)

İktibâs, “قَبَسَ” sülâsî fiilinin “إِقتِبَاسُ” ifti‘âl kalıbında kullanılmakta olup, ateş közü, hayır, birisinin ilminden istifade etmek gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bir kimseden ateş veya hayır istedim anlamında, “قَبَسْتُ النَّارَ وَاقْتَبَسْتُ رَجُلًا نَارًا أَوْ خَيْرًا” ifadesi kullanılmaktadır.²⁸¹ Sözlükte “ateşten köz almak” ve “birisinden ilim almak” anlamına gelen iktibâs, terim olarak ise şiir yahut nesirde bir âyet-i kerime veya hadîs-i şerifin tamamının veya bir kısmının alıntı yapılmasıdır. Yapılan iktibâsın âyet veya hadis olduğu belirtilmez. Bu nedenle “Yüce Allah (cc) şöyle buyurdu”, “Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu” ya da “Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyurulmuştur” şeklinde yapılan alıntılar iktibâs olarak kabul edilemez.²⁸²

Mütekellimin sözlerinde Kur’ân-ı Kerim, hadîs-i şerif, atasözleri, edebiyat âlimlerinin sözleri ve diğer şairlerin şiirlerinden alıntı yapmasına belâgat ilminde iktibâs denilmiştir.²⁸³ İktibâs sanatından bahsedebilmek için alıntının en az bir terkip olması gerekmektedir. Dolayısıyla ayet veya hadîsten sadece bir kelime alınması iktibâs olarak kabul edilmediği gibi, uzun alıntılar da makbul sayılmamaktadır.²⁸⁴

²⁸¹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-‘ayn*, thk., Mehdî el-Mahzûmî, Dâru ve Mektebetü Hilâl, t.y., c. V, s. 86; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, Beyrut, Dâru Sâdir, 1993, c. VI, s. 167; Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. XVI, s. 350-352.

²⁸² Ali Bulut, *Bedî’ İlmi*, s. 275; a.mlf., “Eserü’l-Kur’ânî’l-Kerîm fi’l-edebî’t-Türkî, el-İktibâs mine’l-Kur’ân-ı Kerîm fi’l-edebî’t-Türkî,” *Mecelletü’l-Tevâsuliyye*, no.1, pp.220-239, 2015, s. 226; a.mlf., “Abdülhamîd el-Kâtib’in Risalelerinde İktibâs Sanatı “Tâat Risalesi” Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. VII, Sayı 4 (2007), s. 255-257.

²⁸³ İbrahim Kara, “Arap Belâgatında İktibas Sanatı”, *Araştırma Makalesi*, Artuklu Akademi, 2021, Sayı, 8 (1), s. 79.

²⁸⁴ Ali Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, İstanbul, İFAV, 2014, s. 327.

Belâgat âlimleri iktibâs sanatını, şiirde ve nesirde iktibâs olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Şiirlerde Kur’ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden yapılan iktibâs örnekleri nesirde yapılandan daha yaygındır. Ziyâ Paşa’nın aşağıdaki mısraları şiirde yapılan iktibâs örneklerindendir:²⁸⁵

Zâlimlere bir gün dedirir kudreti- Mevlâ

Tallâhi lekad âserakallâhü aleynâ

İkinci mısradaki ﴿قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ اِثْرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَاِنْ كُنَّا لَخٰطِئِيْنَ﴾ “(Kardeşleri) dediler ki: Allah’a andolsun, hakikaten Allah seni bize üstün kılmış. Gerçekten biz hataya düşmüştüz.”²⁸⁶ âyetinden alıntı yapılmıştır.²⁸⁷

Teftazânî, orijinal anlamından yapılmayan alıntı ve orijinal anlamıyla yapılan alıntı şeklinde iktibâsı iki kısma ayırmış ve birinci kısım için Sâhib b. ‘Abbâd’ın (ö. 385/995) şu beytini zikretmiştir:

قَالَ لِي: إِنَّ رَقِيبِي سَيِّئُ الْخُلُقِ فَدَارِهِ قُلْتُ: دَعْنِي، وَجَهْلُكَ الْجَنَّةُ خُفْتُ بِالْمَكَارِهِ

Bana, “Arkadaşımın ahlakı kötüdür onu idare et” dedi,

“Beni rahat bırak, yüzün zorlukları hafifleten cennet gibidir”, dedim

Şair yukarıdaki beyitte, Hz. Peygamber’in (sav), حُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ، وَحُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ “Cehennem, nefse hoş gelen şeylerle, cennet de nefsin istemediği şeylerle kuşatılmıştır.”²⁸⁸ hadisiyle iktibâs yapmıştır. Teftazânî ikinci kısım iktibâs örneği için İbnü’r-Rûmî’nin (ö. 283/896) aşağıdaki beytinin zikretmiştir:²⁸⁹

²⁸⁵ Ziyâ Paşa, **Terci-i Bend Terkib-i Bend**, Haz. Hüseyin Yorulmaz, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 110; Ali Bulut, **Belâgat Terimleri Sözlüğü**, s. 186.

²⁸⁶ Yusuf, 12/91.

²⁸⁷ Ali Bulut, **a.g.e.**, s. 275.

²⁸⁸ Müslim, Ebü’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc en-Nîsâbü’rî, **el-Câmiü’s-Sahîh**, thk., Muhammed Zihni Efendi v.d., nşr., Dârü’-Tıbbâ el-Âmîra, Türkiye, 1334/1916, hadis no. 2823, c. VIII, s. 142.

²⁸⁹ Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî, **el-İzâh li-muhtasarî telhîsi’l-Miftâh**, thk., Muhammed Abdülkâdir el-Fâzîlî, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, 2009, s. 409;

لَيْنُ أَخْطَأْتُ فِي مَدْحِكَ مَا أَخْطَأْتُ فِي مَنْعِي

لَقَدْ أَنْزَلْتُ حَاجَتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ

Eğer seni övgüyle yüceltirken hata yaptıysam, sen de sen cömertlik göstermemekte hiç yanılmadın,

Şüphesiz ben ihtiyaçlarımı, “Ekin bitmez bir vadiye” bıraktım.

Sonuncu mısırda geçen, “بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ” kısmı, ﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ﴾ “Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe’nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim.”²⁹⁰ âyetinden iktibâstır.

Hadis-i şeriften yapılan iktibâs için Ebû Ca’fer el-Endelüsî’nin (ö. 779/1378) aşağıdaki beyitleri örnek gösterilebilir:

لَا تُعَادِ النَّاسَ فِي أَوْطَانِهِمْ فَلَمَّا يُرْعَى غَرِيبُ الْوَطَنِ

وَإِذَا مَا شِئْتَ عَيْشًا يَبْنِيهِمْ خَالِقِ النَّاسِ بِخُلُقٍ حَسَنِ

İnsanlara vatanlarında düşmanlık etme, vatanında yabancı olanın hakkı az gözetilir,

Onların arasında yaşamak istediğinde, “İnsanlara güzel ahlakla muamele et”.

Sonuncu mısırda geçen “خَالِقِ النَّاسِ بِخُلُقٍ حَسَنِ” kısmı, Hz. Peygamber’in (sav)

Muaz b. Cebel’e (ra) nasihat ederken buyurmuş olduğu, “اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ وَأَتَّبِعِ السَّبِيلَ”

hadisinden yapılan iktibâstır.²⁹¹ وَالْحَسَنَةُ تَمُحُّهَا، وَخَالِقِ النَّاسِ بِخُلُقٍ حَسَنِ

²⁹⁰ İbrahim, 14/37.

²⁹¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, thk., Şu‘ayb el-Arnâvût vd. Müessesetü’r-Risâle, y.y., 1999, c. XXXVI, s. 381.

Arap edebiyatında nesirde yapılan iktibâs örnekleri şiirdekenden daha yaygın olmamıştır. Nesirde iktibâsa Abdülmümin el-İsfahânî'nin şu sözlerini örnek göstermemiz mümkündür:

“لَا تَغُرَّنَا مِنَ الظَّالِمَةِ كَثْرَةُ الْجُيُوشِ وَ الْأَنْصَارِ، إِنَّمَا تُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ”

“Zalimlerin ordu ve mütteliklerinin çokluğu seni yanıltmasın. Onları sadece, gözlerin dehşetten dışarı fırlayacağı güne kadar ertelemekteyiz.”

Yukarıdaki nesir örneğinde ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ﴾

﴿لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ﴾ “Sakın, Allah’ı zâlimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Allah onları cezalandırmayı, dehşetten gözlerin dışarı fırlayacağı bir güne ertelemektedir.”²⁹² âyetinden iktibâs yapılmıştır.²⁹³

2. 2. 3. Tazmîn (التضمين)

Sözlükte “وَضَمَّتْهُ الشَّيْءَ تَضْمِينًا فَتَضَمَّنَهُ عَنِّي: مِثْلُ غَرَمْتُهُ” bir şeyi başka bir şeyin içine koymak, geçirmek, sigortalamak, tazmin etmek²⁹⁴ anlamına gelen tazmin “التضمين”, terim olarak bir şairin başka bir şaire mahsus bir şiir parçasını, mısrasını veya beytini kendi şiiri içinde zikretmesi, alıntı yapmasıdır. Alıntı yapılan şey belagat erbabına göre meşhur değilse, bu alıntıya onun başkasının şiiri olduğuna tembih vardır, meşhur ise tembihe gerek yoktur.²⁹⁵ Tazmîn terimi ilk defa İbnü’l-Mu‘tezz tarafından (*Mehâsinü’l-keîâm*) sözü güzelleştiren sanatlar arasında, *hüsn-i tazmin* başlığı altında ele alınmıştır.²⁹⁶ Şiirde yapılan tazmînin kime ait olduğunun belirtilmesi gerekir. Bilinmediği takdirde “kavl, inşâd, tağniye” gibi sözlerden biriyle şiir sahibine işaret edilmesi gerekmektedir. En güzel tazmîn örneği alıntı yapılan metne teşbih, tevriye

²⁹² İbrahim, 14/42.

²⁹³ Ali Bulut, **Bedî‘ İlmi**, s. 282.

²⁹⁴ İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**, c. XIII, s. 257.

²⁹⁵ Teftazânî, **el-Mutavvel**, s. 725.

²⁹⁶ İbnü’l-Mu‘tez Ebü’l-‘Abbâs Abdullah b. Muhammed, **el-Bedî‘ fi’l-bedî‘**, Dârü’l-Cîl, Beyrut, 1410/1990, s. 159; Ali Bulut, **a.g.e.**, s. 286; Ali Bulut, **a.g.e.**, s. 286; a.mlf., **Belâgat Terimleri Sözlüğü**, s. 463.

vb. gibi nüktelerin eklenmesidir.²⁹⁷ Kazvî'nî'ye (ö. 739/1338) göre bir şiirden alınan beyit veya daha küçük bir kısmın tazminine *isti'âne*, bir mısra veya daha az kısmın tazminine de, *îdâ* (emanet verme) ve *refv* (yamama) denilmektedir.²⁹⁸ Tazmîn yapılan şiirde küçük değişikliklere gidilebilir.²⁹⁹

Tazmîn hususunda verilen en meşhur örneklerden biri Harîrî'nin Ebû Zeyd'in satmak için çıkardığı bir kölenin söylediğini hikâye ettiği şu beytidir:³⁰⁰

عَلَى أَتَى سَأْنِشْدُ عِنْدَ بَيْعِي أَضَاعُنِي وَأَيَّ فَتَى أَضَاعُوا

Bununla beraber ben satıldığım gün şu mısraı okuyacağım,

“Değerimi bilmeyip beni zayi ettiler, hem de nasıl bir genci zayi ettiler”

Şair, birinci mısradaki “okuyacağım” ifadesiyle ikinci mısranın tazmîn edileceğine işaret etmektedir. Tazmîn edilen ikinci mısraya gelince bazı kaynaklarda el-‘Arcî'ye (ö. 120/738) bazı kaynaklarda ise Ümeyye b. Ebi's-Salt'a (ö. 5/626)³⁰¹ nispet edilen aşağıdaki beyitten tazmîn yapıldığı söylenmektedir:³⁰²

أَضَاعُنِي وَأَيَّ فَتَى أَضَاعُوا لِيَوْمَ كَرِيهَةٍ وَسَدَادٍ ثَغْرُهُ

Değerimi bilmeyip beni zayi ettiler, hem de nasıl bir genci zayi ettiler,

Savaşın olduğu ve sınırdaki gediklerin korunması gereken bir günde.

Arap edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da tazmîn sanatına yer verildiği görülmektedir. Örneğin Nesîmî (ö. 870/1417 [?]) bir beytinde şöyle demektedir:³⁰³

Zülf-ü kaş-u kirpügündür yidi hat Ümmü 'l-Kitâb

²⁹⁷ Kazvî'nî, **a.g.e.**, s. 412; Teftazânî, **el- Mutavvel**, s. 727.

²⁹⁸ Kazvî'nî, **a.g.e.**, s. 413.

²⁹⁹ İbn Reşîk, **a.g.e.**, c. II, s. 84; İsmail Durmuş, “Tazmîn”, **DİA**, XIV, 204-206; Ali Bulut, **a.g.e.**, s. 286.

³⁰⁰ Harîrî Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed, **el-Makâmât**, Beyrut, Matba'atü'l-Me'ârif, 1873, s. 362; Teftazânî, **el- Mutavvel**, s. 726; Ali Bulut, **a.g.e.**, 287.

³⁰¹ Teftazânî, **el- Mutavvel**, s. 726.

³⁰² Kazvî'nî, **a.g.e.**, s. 411; Ali Bulut, **a.g.e.**, s. 287.

³⁰³ Hüseyin Ayan, **Nesîmî Hayatı Edebî Kişiliği ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni**, II. cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 267.

Fazl imiş bâ-yı bi 'smillâhi 'r-Raḥmâni 'r-Raḥîm

Nesîmî'ye nispet edilen bu beyitte Fatiha sûresinden tazmîn yapılmıştır.

Behçet Necatigil'in (1916-1979) şu beytinde de tazmîn vardır:³⁰⁴

Hırslar da boşuna

Paralar da kavgalar da boşuna.

Bir hastaya vardın ise

Bir yudum su verdin ise

Yûnus, Yûnus.

Şair burada Yûnus Emre'nin aşağıdaki beytinin ilk mısraından tazmîn yapmıştır:

Bir hastaya vardın ise, bir yudum su verdin ise

Yarın anda karşı gele, Hak şarabın içmiş gibi

Metinlerarası ilişkide metinlerarasılık ile tazmîn'in aynı rolü üstlendiğini söyleyen Abdülkadir er-Rübbâ'î *el-Belâgatü'l-'Arabiyye ve Kadâyâ'n-Nakdi'l-Mu'âsır (Tazmîn ve metinlerarasılık Örneği)* isimli kitabında, "Metinlerarasılığın alıntı yapılmayan tazmînler" olduğunu söylemektedir."³⁰⁵

2. 2. 4. **Telmîh (التلميح)**

Arapçada (ح – م – ل) l-m-h kökünden gelen, tef'îl vezninin ikinci mastarı olan telmîh (التلميح) sözlükte "اِخْتَلَسَ النَّظْرُ" gizli ve hızlı bir şekilde bakmak, işaret etmek, göz ucuyla bakmak gibi anlamlara gelmektedir.³⁰⁶ Kur'an'da geçen ³⁰⁷﴿كَلِمَةٍ بِالْبَصْرِ﴾

³⁰⁴ Mehmet Ali Yekta Saraç, **Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, Bilimevi, İstanbul, 2001, s. 251; Ali Bulut, **a.g.e.**, 287; Ali Bulut, **Bedî' İlmi**, s. 286; a.mlf., **Belâgat Terimleri Sözlüğü**, s. 464.

³⁰⁵ Abdülkadir er-Rübbâ'î, **el-Belâgatü'l-'Arabiyye ve kadâyâ'n-nakdi'l-mu'âsır (et-Tadmîn ve't-tenâs nemûzecan)**, Dâru Cerîr, 1.baskı, Ammân, 2006, s. 226.

³⁰⁶ Zebîdî, **Tâcü'l-'arûs.**, c. VII, s. 100.

³⁰⁷ Kamer, 54/50.

ibaresi hakkında Ferrâ (ö. 207/822), “ani bakış” anlamına gelen “خَطْفَةً بِالْبَصَرِ” olduğunu söylemiştir.³⁰⁸ Terim olarak ise telmîh, şiir ve nesirde bilinen bir kıssa, atasözü ve şiire gönderme yapmaktır. Telmîhte doğal bir üslubun kullanılmasına, telmîh yoluyla işaret edilen ibarelerin hiç zikredilmemesine dikkat edilmesi gerekir. Aksi halde yapılan gönderme veya işaret telmîh sayılmaz.³⁰⁹

Teftazânî telmihi, “bir cümlelerin mefhumunda bir kıssayı veya bir şiiri ya da bir meseli zikretmeden onlara işarette bulunmaktır” şeklinde tarif eder ve altı kısmının olduğunu belirtir.³¹⁰

Hatîb el-Kazvînî, *Serikâti-i Şi‘riyye* (şiir intihalleri) bölümünde telmîhten bahsederken, telmîhi “bir kıssaya veya bir şiire kendisini zikretmeden işaret etmektir” şeklinde tarif etmiştir. Bu konuda Sa‘düddîn et-Teftezânî, İbn Yakub el-el-Mağribî (ö. 1168), İsmâüddîn el-İsferayînî (ö. 945/1538) gibi *Telhîsü’l-miftâh* şârihleri Kazvînî’yi takip etmişler.³¹¹

Kur’ân-ı Kerim’den telmîh sanatına verilebilecek örneklerden biri aşağıdaki âyet-i kerimedir:

﴿هَلْ أَمْنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمْنُكُمْ عَلَىٰ أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ﴾

“Daha önce kardeşini size emanet ettiğim gibi, şimdi de onu mu size emanet edeyim?”³¹²

Bu âyette Hz. Yakup (as) oğullarının daha öncesinde Hz. Yusuf (as)’a yaptıkları ihanete işaret etmiştir ki bu bir telmihtir.³¹³

Ebü’t-Temmâm’a (ö. 231/846) nispet edilen bir beyitte şöyle dediği rivayet edilmektedir:

³⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. II, s. 584.

³⁰⁹ Kazvînî, *el-İzâh*, s. 415; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s. 730; Mehmet Ali Yekta Saraç, *a.g.e.*, s. 253.

³¹⁰ Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s. 730.

³¹¹ İsmail DURMUŞ, “Telmih”, *DİA*, 2011, c. XXXX, s. 407-408.

³¹² Yusuf, 12/64.

³¹³ Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâga fi’l-meânî ve’l-beyân ve’l-bedî‘*, thk., Yusuf es-Samîlî, Beyrut, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2013, s. 342.

لَعَمْرُو مَعَ الرَّمْضَاءِ وَالنَّارُ تَلْتَضِي
أَرْقُ وَأَخْفَى مِنْكَ فِي سَاعَةِ الْكَزْبِ

Vallahi, şu kızgın toprak ve tutuşmuş ateşle Amr bile

Senden daha şefkatli ve daha merhametlidir.

Ebü't-Temmâm'ın yukarıdaki beyitle aşağıdaki meşhur beyte telmîh yaptığı söylenmiştir:

الْمُسْتَجِيرُ بِعَمْرٍو عِنْدَ كَرْبِهِ
كَالْمُسْتَجِيرِ مِنَ الرَّمْضَاءِ بِالنَّارِ

Çetin bir zamanda Amr'dan yardım isteyen kimse

Sıcak toprağa karşı ateşten yardım isteyene benzer.

Rivayet edildiğine göre, Kuleyb b. Rebîa “Besûs” isimli dişi bir deveyi öldürür. ‘Amr ismindeki bir adam Kuleyb’in peşine düşer ve ona uzaktan bir ok fırlatır ve Kuleyb belinden ağır yaralanır. ‘Amr yaralanan Kuleyb’in yanına geldiğinde Kuleyb ondan su ister. Kuleyb’e su vermez üstelik adamı vurarak öldürür. Tağlib ve Bekr kabileleri arasında kırk sene süren bir düşmanlığın sebebi bu olaydır. Ayrıca bu hadise, İslâm öncesi Arap kabileleri arasında çıkan Cahiliye savaşı olarak da bilinmektedir. Bundan dolayı kıssayla ilgili أَشْأَمُ مِنَ الْبُسُوسِ “Besûs’tan daha uğursuz” denmiştir.³¹⁴

2. 2. 5. İrsâl-i Mesel (إِرْسَالُ الْمَثَلِ)

Bedî ilminde edebî sanatlardan biri sayılan irsâl-i mesel veya îrâd-i mesel kavramı, şiirde veya nesirde, bir fikri ispat etme ve kuvvetlendirme amacıyla atasözü, hikmetli sözler veya deyimlerden misaller getirmek, alıntı yapmaktır. Başka bir deyimle, belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak halkı kullandığı atasözü ve özdeyişlerdir.³¹⁵ İrsâl-i mesel terimini ilk defa Ebû Mansûr es-

³¹⁴ Abdurrahman b. Hasan Habenneke el-Meydânî, **el-Belâgatü'l-‘arabiyye**, nşr., Dârü'l-Kalem, Dımişk, ed-Dârü’ş-Şâmiyye, Beyrut, 1416/1996, c. II, s. 542-543; Teftâzânî, **el-Mutavvel**, s. 731.

³¹⁵ Ali Bulut, **Belâgat Terimleri Sözlüğü**, s. 330.

Seâlibî (ö. 429/1038) kullanmış ve konuyla ilgili Mütenebbî'nin şiirlerinden örnekler sunmuştur.³¹⁶

Mütenebbî bir şiirinde şöyle der:³¹⁷

تَبَكَّى عَلَيْهِنَّ الْبَطَارِيقُ فِي الدُّجَى وَهُنَّ لَدَيْنَا مُلْقِيَاتُ كَوَاسِدٍ

بَذَا قَضَتِ الْأَيَّامُ مَا بَيْنَ أَهْلِهَا مَصَائِبُ قَوْمٍ عِنْدَ قَوْمٍ فَوَائِدُ

İndimizde eyer kadar değerleri yok iken, patrikler onlara gecenin karanlığında ağlarlar

Kaderin hükmü böyledir, birilerinin başına gelen musibet başkaları için nimet olur.

Yukarıdaki şiirin ikinci mısraında geçen “birilerinin başına gelen musibet başkaları için nimet olur” ifadeleri ile şair Mütenebbî hikmet içerikli irsâl-i mesel kullanmıştır.

Edebiyatçılar, şairin bir beyit içinde iki hikmetli söz söylemesine irsâlü'l-meseleyn kavramını kullanmışlar. İrsâlü'l-meseleyn kavramı kaynaklarda ayrı başlık adı altında ele alınarak değerlendirilmiştir.³¹⁸

Edebiyatçılar, irsâl-i meseli söz arasında ibareyi kullanmak bakımından iktibasa, kullanılan sözle asıl alıntı arasındaki benzerlik dolayısıyla teşbihe ve anlatımla örnek gösterilen öğelerin denkliği yönünden lef-i neşre benzetmişler.³¹⁹

Mütenebbî'nin şiirlerinde geçen irsâlü'l-meseleyn içerikli bu meşhur örnek olarak şairin şu beytini gösterebiliriz:³²⁰

مَنْ يَهْنُ يَسْهَلُ الْهَوَانُ عَلَيْهِ مَا لَجُرْحٍ بِمَيِّتٍ إِلَّا

³¹⁶ İsmail DURMUŞ, “İrsâl-i Mesel”, *DİA*, 2000, c. XXII, s. 450-451.

³¹⁷ Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Emsâlü's-sâira min şî‘ri'l-Mütenebbî*, thk., Muhammed Hasan Âli Yâsin, Bağdat, Mektebetü'n-Nahda, 1965, s. 43.

³¹⁸ İsmail DURMUŞ, “İrsâl-i Mesel”, *DİA*, 2000, c. XXII, s. 450-451.

³¹⁹ İskender PALA, “İrsâl-i Mesel”, *DİA*, 2000, c. XXII, s. 451-452.

³²⁰ Ebü'l-‘Alâ el-Maarrî, *el-Lâmiu'l-azîz şerhü Dîvânî'l-Mütenebbî*, thk., Muhammed Saîd el-Mevlevî, Suudi Arabistan, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 2008, s. 216.

Hakire hakir duruma düşmek vız gelir, zira ölüye yara acı vermez!

Şair, yukarıdaki beyitte, kendi eliyle hakir bir duruma düşmüş bir kişinin, başkalarının hakaretlerine kayıtsız kaldığını ifade etmektedir. Bu durumun, artık hissetme yetisini kaybetmiş bir ölüye benzetildiğini, böylece hakarete maruz kalan kimse ile ölü arasında bir benzerlik (teşbih) kurulduğunu dile getirmektedir. Şairin kullandığı ifadelerle bu benzerlik aracılığıyla güçlü bir anlam bağlantısı oluşturduğu, kullanılan sözle asıl alıntı arasında benzerlik dolayısıyla teşbih yapıldığı görülmektedir.

Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in (sav) hadisleri hikmetli kelimeler olması hasebiyle irsâl-i mesel niteliği taşımaktadırlar. Örneğin şifahi edebiyatta ağızdan ağıza söylenegelen, *كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ* (Her canlı ölümü tadacaktır)³²¹, *كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ* (Yeryüzündeki her şey fânidir)³²², *لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ* (Mümin bir delikten iki defa ısırılmaz)³²³ gibi âyet ve hadisler bunun en güzel örneğini oluşturmaktadırlar.

Şiirlerinde irsâl-i mesel kullanan şairler arasında Mütenebbî, Ebû Temmâm (ö. 231/846), Züheyr b. Sülmâ (ö. 609), Ebü’l-‘Atâhiye, Ebû Firâs el-Hamdânî (ö. 357/968) yer almaktadır.

2. 2. 6. ‘Akd (العَقْدُ)

Sözlükte, *نَقِيضُ الْحَلِّ* “çözümün zıttı” olan ‘akd kelimesi bağlamak anlamına gelmektedir.³²⁴ Bir belagat terimi olarak ‘akd, ister Kur’ân, ister hadis, ister mesel türünden olsun iktibas yapmaksızın bir nesri nazma dönüştürmektir. Nazma

³²¹ Âli İmrân, 2/185.

³²² Rahmân, 55/26.

³²³ Buhârî, *el-Câmiü’s-sahîh*, Kitâbü’l-Edeb, thk., Bir grup âlim tarafından yapılmıştır, II. Abdülhamid’in fermanı ile basılmıştır, nşr., Bulâk, Mısır, 1311, c. VIII, s. 31, hadis no. 6133.

³²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. III, s. 296.

dönüştürölmek istenen Şey Şayet Kur'an veya hadis dışında bir Şey ise onu nazma dönüŐtörmek 'akd sayılır.³²⁵

Örneğın Ebü'l-'Atâhiye'ye ait olan Şu beyitte 'akd vardır:³²⁶

مَا بَالُ مَنْ أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ وَجِيفَةٌ آخِرُهُ يَفْخَرُ

Evveli bir damla nutfe sonu da kokuŐmuş leş olan kimse ne diye böbürleniyor!

Yukarıdaki beyit, Hz. Ali (ra)'nın nazma dönüŐtörmöŐüŐ halidir: مَا لِابْنِ آدَمَ وَالْفَخْرِ

“Övünmek Âdemoğlunun neyine ki? أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ وَآخِرُهُ جِيفَةٌ وَلَا يَزُوقُ نَفْسَهُ وَلَا يَدْفَعُ حَتْفَهُ

Evveli nutfe, sonu ise kokuŐmuş cifiedir/leştir. Kendi rızkını dahi yaratamadıŐı gibi, kendini helâkten de kurtaramaz.”³²⁷

Yine İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) Şu beyitlerinde 'akd vardır.³²⁸

عُمْدَةُ الْخَيْرِ عِنْدَنَا كَلِمَاتٌ أَرْبَعٌ قَالَهُنَّ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ
اتَّقِ الشُّبُهَاتِ وَارْهَدْ وَدَعْ مَا لَيْسَ يَغْنِيكَ وَاعْمَلَنَّ بِنِيَّةٍ

Bize göre hayrın temeli beşeriyetin en hayırlısının söylediğı Şu dört kelimedir:

Şüpheli Şeylerden sakın, (dünyada) zahid ol, seni ilgilendirmeyen Şeyleri bırak, niyet ile amel et!

İmam Şâfiî yukarıdaki beyitlerini sırasıyla, Hz. Peygamber'in (sav) الْحَلَالُ بَيْنَ

“Helaller de haramlar da وَبَيْنَهُمَا أُمُورٌ مُشْتَبِهَاتٌ لَا يَعْلَمُهُنَّ كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ

³²⁵ Teftazânî, **el-Mutavvel**, s. 728; Ali Bulut, **Bedî' İlmi**, s. 296; Kazvînî, **el-İzâz fî 'ulûmi'l-belâga**, Kahire, t.y., c. II, s. 423-425.

³²⁶ Teftazânî, **el-Mutavvel**, s. 728; Kazvînî, **İzâh**, c. II, s. 424.

³²⁷ Beyhakî, Ebü Bekir Ahmed b. el-Hüseyin, **Şu'abu'l-îmân**, nşr., Muhammed Said Bseyûnî Zaglûl, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410, c. VI, s. 294; Teftazânî, **el-Mutavvel**, s. 728; Ebü Hâmid Behaüddîn es-Sübkî, **'Urûsü'l-efrâc fî Şerhî Telhîsi'l-Miftâh**, thk., Abdülhamid Hindâvî, nşr., el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1.baskı, Beyrut, 1423/2003, c. II, s. 336.

³²⁸ Teftazânî, **el-Mutavvel**, s. 729; Suyûtî, **Şerhu 'Ukûdi'l-cumân fî'l-me'ânî ve'l-beyân**, thk., İbrahim Muhammed el-Hamdânî, Emîn Lokman el-Habbâr, 1.baskı, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011, s. 384.

bellidir. İkisinin arasında şüpheli şeyler vardır ki, çoğu insanlar bunları bilmezler.”³²⁹ hadisinden, إِرْهَدْ فِي الدُّنْيَا يُحِبُّكَ اللَّهُ “Dünyada zahid ol ki Allah seni sevsin!”³³⁰ hadisinden, مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَغْنِيهِ “Kendisini ilgilendirmeyen boş işleri terk etmesi kişinin Müslümanlığının güzelliğindendir.”³³¹ hadisinden, إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ “Ameller ancak niyetlere göredir!”³³² hadisinden ‘akdedilmiştir.³³³

2. 2. 7. İstîşhâd/Şevâhid (الِإِسْتِشْهَادُ)

Sözlükte الِإِسْتِشْهَادُ (el-İstîşhâd) kelimesi, شَهِدَ (ş-h-d) kökünden istif‘âl kalıbından mastardır. الِإِسْتِشْهَادُ kelimesi, “Şahit göstermek, kanıt getirmek, bir kimsenin şahitliğini istemek” anlamlarında kullanılmaktadır. İçerdiği anlam itibariyle aynı olan “الشَّاهِدُ ve الشَّهِيدُ” kelimeleri de aynı kökten gelmektedir. Çoğulu “الشُّهَدَاءُ ve الشُّوَاهِدُ” kelimesidir. Örneğin, “Ben onu falan konu için şahit gösterdim, o da buna şahitlik yaptı” cümlesinde olduğu gibi.³³⁴

Lügat, sarf, nahiv ve belagat ilimlerinde “Bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanımdaki doğruluğunu kanıtlamak amacıyla atasözü, vecize ve temsil niteliğinde bir söz zikretmek” anlamında kullanılan bir terimdir.³³⁵ Edebî sanat olan istîşhâd terimini ilk inceleyen Ebû Hilâl es-Askerî istîşhâdî şöyle tarif etmektedir:

³²⁹ Müslim, **el-Câmiü’s-sahîh**, Kitâbü’l Müsâkât, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, nşr., İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1374/1955, c. III, s. 219, hadis no. 1599.

³³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, **Sünenü İbn Mâce**, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, nşr., Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, c. II, s. 373, hadis no. 4102.

³³¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, **el-Câmiü’l-kebîr**, thk., Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, nşr., Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1996, c. IV, s. 148, hadis no. 2317.

³³² Müslim, **el-Câmiü’s-sahîh**, c. III, s. 515, hadis no. 1907.

³³³ Teftazânî, **el-Mutavvel**, s. 729.

³³⁴ İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**, c. III, s. 240-243; Cehvherî, **es-Sihâh**, c. II, s. 494; Zebîdî, **Tâcü’l-‘arûs**, c. II, s. 391.

³³⁵ İsmail DURMUŞ, “İstîşhâd”, **DİA**, 2001, c. XXIII, s. 397-398; Ali BULUT, **Belâgat terimleri sözlüğü**, s. 258.

“Bir ifade kullanılır, sonra bu ifadeden doğan ve buna zeyil konumda bulunan, o ifadenin doğruluğuna delil ve örnek oluşturan başka bir söz onu takip eder.”³³⁶

Ebû Hilâl el-Askerî istişhâd için şu iki beyti örnek olarak kullanmıştır:

إِنَّمَا يَعْشُقُ الْمَنَايَا مِنَ الْأَفْ
وَأَم مَنْ كَانَ عَاشِقًا لِلْمَعَالِي
وَكَذَلِكَ الرَّمَاحُ أَوَّلَ مَا يُكْ
سِرُّ مِنْهُمْ فِي الْحُرُوبِ الْعَوَالِي

Milletler içinde ancak yüce mertebelere âşık olanlar ölüme seve seve giderler

Nitekim savaşlarda mızrakların da ilk kırılan yerleri üst taraflarıdır.

İbn Sinân el-Hafecî (ö. 466/1073) istişhâdı, “istidlâl bi’t-temsîl” olarak adlandırmıştır. Bazı kaynaklarda istişhâd ve şevâhid yerine ihticâc veya istidlâl kavramları kullanılmıştır. İstişhâd yapılan metinler nazım veya nesir alanındaki sözlerdir. Klasik dönem kaynaklarına baktığımızda, Kur’ân-ı Kerim, hadis-i şerifler ve fasih Arapların nazım ve nesirleri alanındaki metinleri ile istişhâd yapıldığını görürüz.³³⁷

2. 3. METİNLERARASILIK YÖNTEMLERİ VE TEKNİKLERİ

Edebi metinlerdeki metinlerarasılık çeşitliliği, içeriğinin çokluğuna dönmektedir ve bu hem tarihi hadiseler, olaylar, dinî içerikli konular, ideolojik konular veya popüler miras hem de yaratıcının kendi biriktirdiği kültürel okumalarını kullanmasıyla ilişkilidir. Bu açıdan metinlerarasılık türlerini dini metinlerarasılık, nebevi hadislerle metinlerarasılık, tarihi metinlerarasılık, kültürel metinlerarasılık, mitolojik metinlerarasılık, edebî metinlerarasılık şeklinde ele alabiliriz.

2. 3. 1. DİNÎ METİNLERARASILIK YÖNTEMLERİ

Dinî miras özgünlüğü, farklılığı, yaratıcının duygu ve deneyimlerini zenginleştirme ve toplumsal vicdanı etkileme yönüyle hem klasik hem çağdaş Arap şiirinde güçlü ve etkili bir varlığa sahip anlamsal bir referans oluşturmaktadır. Şiirin din ile olan ilişkisi ta eskiden İslâm peygamberi Hz. Muhammed’in (sav), Hassân b.

³³⁶ Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Kitâbu’s-sınâ‘ateyn el-Kitâbe ve’s-şi‘r*, İstanbul, 1320, s. 331.

³³⁷ Suyûtî, *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli’n-Nahv*, nşr., Abdülhakim ‘Atiyye, Dımaşk, 1427/2006, s. 21.

Sâbit gibi peygamber şairini Kureyşlilere cevap mahiyetindeki söylemlere teşvik etmesinden beri orijinalliğini sürdürmektedir. O zamandan günümüze kadar şiirde dinî motifli metinlerin işaretleri açıkça görülmektedir. Dinî motifli metinlerarasılık, Kur'ân-ı Kerim'den, Peygamber efendimizin hadislerinden veya hayat ve yaşamından, tarihî olaylardan iktibas, tazmin, telmih ve benzeri bedî sanatlarla alıntılanan metnin belirli metinlerle etkileşim haline girmesidir. Kur'ân-ı Kerimle metinlerarasılık, hadis-i şeriflerle metinlerarasılık, tarihle metinlerarasılık, edebî metinlerarasılık örneklerine kısa değinerek tezimizin ana teması sayılan Ebü'l-'Atâhiye divanını dinî motifli metinlerarasılık açısından incelenmesine geçeceğiz.

2. 3. 1. 1. Kur'ân-ı Kerimle Metinlerarasılık

Kur'ân-ı Kerim genel olarak, Müslümanların yüce kitabı, beşeriyetin en büyük ana yasası, efendimiz Muhammed'e (sav) indirilen ilahi vahiy olarak kabul edilir. Dolayısıyla Kur'ân, en büyük peygamberin en büyük mucizesi sayılır. Bu cihanşümul kitapla özet olarak anlatılabileceğimiz şey, Allah kelamı olması hasebiyle zihinleri kuvvetlendirmesi, hasta kalplere şifa olması, susuz ruhları doyurması, azgınlaşmış nefislere hidayet rehberi olması, vicdanları ihya etmesi, kirli ruhları temizlemesi, kalplerdeki pası apaçık delillerle, güneş gibi aydın âyetlerle gidermesi, onun hidayetine tabi olanları müstakim yola iletmesi, onun nuruna uyanları dünya ve ahiret saadetine kavuşturmasıdır.

Kur'ân-ı Kerim, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri içeriği ve yapısı, Müslüman halkların dillerine ezber olması yönüyle sürekli iktibâs, istişhâd, metinlerarasılık yapılmaya müsait bir kitap olmuştur. İster Arap ister acem olsun halklar ve milletler ondan çokça istifade etmiş, şiir ve nesir alanında ona atıfta bulunmuşlardır. Öncesinde bu hususta bazı örnekleri sunmaya çalıştık. Kur'ân'la metinlerarasılık örneklerine eski dönem şair ve ediplerinin eserlerinin yanı sıra çağdaş edebiyatçıların, eleştirmenlerin ve şairlerin de eserlerinde rastlamaktayız. Kur'ân'da metinlerarası etkileşim tezahürlerinden biri, Filistinli şair Abdurrahman Bârûd'un (1937-2010) Yahudilere

karşı, çıkarmış oldukları fitne ve fesadın sonuçlarını hatırlatan, akabinde onlara Kârun ve Âd kavmini örnek gösterdiği şu sözleridir:³³⁸

(إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى) أَفَلَا تَذَكَّرُونَ عُقْبَى الْفَسَادِ؟

خَسْفَةً جَلَجَلَتْ بِهِ فِي طَبَاقِ الْ أَرْضِ فَرِيًّا تَفْرِيهِ حَتَّى الْمَعَادِ

مَا حَفِظْتَ الدُّرُوسَ يَا أُخْتَ عَادٍ أَيْنَ عَادٌ وَأَيْنَ ذَاتُ الْعِمَادِ

Şüphesiz Kârun, Mûsa'nın kavmindendi, fitnenin sonuçlarını hatırlamıyor musunuz?

Yerin dibine çeken yankı, dehşet saçtı her yana, o azap ki sürececek, mahşere dek yarına,

Dersleri ezberlemedin ey Âd'ın kız kardeşi, söyle bakalım nerede o Âd kavmi ve sütunlar sahibi?

Yukarıdaki şiir parçası, yüce Allah'ın, ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ﴾

“Şüphesiz Kârûn, Musa'nın kavmindendi, onlara karşı azgınlık etti.”³³⁹ ve ﴿أَلَمْ تَرَ﴾

﴿كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ﴾ “Rabbinin Âd'a, sütunlarla dolu İrem'e neler yaptığını görmedin mi?”³⁴⁰ âyetlerinden metinlerarası alıntı yapılmıştır.

Şiirsel metinlerin güçlü bir otoriteye sahip olması, aynı zamanda onları insani yönler ve ahlaki değerlerle donatması açısından, dinî metinlerarasılığın önemine değinebiliriz. Çağdaş edebî eleştirmenlerden Bedir Şâkir es-Seyyâb (1926-1964) *Şenâşil ibnetü'l-Celebî* kasidesinde Kur'ân metnini kendi şiirsel deneyimine uygun hale getirerek kullanmıştır. Bu durumuyla şair yaşadığı şaşkınlık ve korku dolu

³³⁸ Abdurrahman Ahmed Cibrîl Bârûd, *el-A'mâlû's-ş-riyye el-kâmile*, 1.baskı, Müessesetü Filistin li's-Sekâfe, Suriye, Dımeşk, 1431/2010, s. 130.

³³⁹ Kasas, 28/76.

³⁴⁰ Fecr, 89/6-7.

psikolojik atmosfere göre uyum sağlamaktadır. Kur’ân metninden sanatsal açıdan metinlerarasılık yapan Seyyâb’ın şiirindeki şu parçaya dikkat edelim:³⁴¹

وَتَحْتَ النَّخْلِ حَيْثُ تَظَلُّ تُمَطِّرُ كُلُّ مَا سَعَفَهُ
تَرَأَقَصَتِ الْفَقَائِعُ وَهِيَ تُفَجِّرُ؛ إِنَّهُ الرُّطْبُ
تَسَاقَطَ فِي يَدِ الْعَذْرَاءِ وَهِيَ تَهْزُ فِي لَهْفَةٍ
بِجَذْعِ النَّخْلَةِ الْفُرْعَاءِ تَاجٌ وَلَيْدِكَ الْأَنْوَارُ لَا الذَّهَبُ،
سَيُضْلَبُ مِنْهُ حُبُّ الْآخِرِينَ، سَيُيْرَى الْأَعْمَى،
وَيَبْعَثُ مَنْ قَرَارِ الْقَبْرِ مَيِّتًا هَذِهِ التَّعَبُ
مَنْ السَّفَرِ الطَّوِيلِ إِلَى ظِلَامِ الْمَوْتِ، يَكْشُو عَظْمَهُ اللَّحْمَا
وَيُوقِدُ قَلْبَهُ التَّلْجِي فَهُوَ بِحَبِّهِ يَثْبُ

Göğe uzanan hurmalar altında, yapraklar yağmur gibi dökülürdü kucağa

Dalından düşen, fişkıran meyveler dans ederek, olgunlaştı

Korkudan titreyen bakirenin (Meryem’in) eline düşen meyveler

Dikili hurma ağacının iç içe geçmiş dalları taç gibidir ve senin elindeki altın değil ışıktır

Başkalarının sevgisi burada ağaca gerilecek ve körleri iyileştirecek

Ve o ölü, bitkin bir halde iken kabrin derinliklerinden diriltilecek

Uzun yolculuktan ölümün karanlığına, kemikleri etle kaplanacak

Ve o sevgisiyle doğrulurken, buz gibi kalbini tutuşturacak

Şiirden anlaşıldığı üzere şair yolculuk ve hastalıktan muzdariptir. Hayata umutla ve sevinçle çıkabilmesi için kendisini sarsacak bir heyecana ihtiyacı vardır.

Şair bu nedenle Kur’ân metnine sığınarak ondan alıntı yapmıştır. Şiirde geçen “بِجَذْعِ

وَهَرِّي إِلَيْكَ بِجَذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْنِكَ³⁴²” ifadesiyle, Meryem sûresindeki,

³⁴¹ Bedr Şâkir es-Seyyâb, *el-A‘melü’ş-şi‘riyye el-kâmile*, 1.baskı, Beyrut, Dârü’l-‘Avde, s. 598-599; Abdülvehhâb el-Beyâtî, *Dîvânü melâike ve şeyâtîn*, Dârü’l-‘Avde, Beyrut, 1.baskı, 1990, s. 598-599.

³⁴² Meryem, 19/25.

رُطْبًا جَنِيًّا “(Ey Meryem!) hurma ağacını kendine doğru silkele, üzerine taze, olgun hurmalar dökülsün.” âyet-i kerimesiyle metinlerarasılık yaptığıını, âyeti sanatsal açıdan kullandığını görmekteyiz.

Kur’ân âyetleriyle metinlerarası alıntı yapan, bazı tarihi olaylardan alıntı yapan, tarihte önemli rolü olan bazı karakterle atıfta bulunan modern Cezayirli şairlerden biri de Muhammed Nâsır’dır (1938). Bir şiirinde Mesed sûresiyle metinlerarasılık yaparken şöyle der:³⁴³

وَلَقَّيْتُ أَسْوَأَ مُنْقَلَبٍ	تَبَّتْ يَدَا أَبَا لَهَبٍ
فَتَى أَرَدْتَ وَلَمْ تُصَبِّ	يَا مُشْعِلَ النَّيِّرَانِ كَمْ
أَعْذَارٍ، وَلَا عَجَبٍ	وَالْقَرْمَطِي النَّيِّرِ كَمْ
غَيْظٍ أَمْ عَمَالُ الْغَضَبِ؟	أَتَحْرِقُ الْقُرْآنَ مِنْ
بِرٍّ، تَحْتَ أَنَاةِ الْوَصَبِ	فَشَلَ الْوَلِيدُ وَعَنِ الْجَبَا

Ebû Leheb’in elleri kurusun, altüst olmuş hayatla karşılaştın

Ey ateşleri tutuşturan, kaç genci hedef aldın da isabetli olmadın

Yakıp yıkan Karmâtîler’in nice mazereti varmış, bu hiç de şaşırtıcı değil

Kur’ân’ı öfkeyle mi yoksa gazaplı işçilerle mi yakarsınız?

Zorba Velîd dahi bu hususta başarısız oldu, uzun süre acılar altında

Yukarıdaki şiir parçasında Muhammed Nâsır’ın Mesed sûresindeki تَبَّتْ يَدَا أَبِي

لَهَبٍ âyetiyle metinlerarasılık yaptığıını görmekteyiz. Fakat şair burada tarihi karakter olan Ebû Leheb’in şahsına değil, kendi muhatabına yönelik تَبَّتْ يَدَاكَ şeklinde değişiklik yaparak, Arap ve İslam dünyasını etkileyen Karmâtîlerin Bağdat’ı yakması, Velîd b. Yezîd’in (ö. 126/744) Kur’ân’ı yakması gibi bazı tarihi olaylara atıfta da bulunmuştur.

³⁴³ Muhammed Nâsır, *Ağniyâtü’n-nehîl*, el-Müessesetü’l-Vataniyye li’l-Kutub, Cezayir, 1981, s. 86.

2. 3. 1. 2. Hadis-i Şerifle Metinlerarasılık

Peygamber efendimizin hadisleri söylenen kelimanın belâgati, lafzın fesahati açısından Kur’ân-ı Kerim’den sonra ikinci kaynak olarak kabul görmektedir. Kur’ân’la metinlerarasılık örneklerinde olduğu gibi tarih ve çağlar boyunca nice şair ve yazarlar hadis-i şeriflerle de metinlerarası alıntıda bulunmuşlardır. Bunun en büyük nedeni ise Hz. Peygamber’in üstün bir kelâma sahip olmasıdır. Bu açıdan Peygamberin *بُعِثْتُ بِجَوَامِعِ الْكَلِمِ* “*Bana cevâmîü’l-kelim (özlü ve kapsamlı sözler) verildi*”³⁴⁴ hadisi de konumuza başka açıdan örneklik oluşturmaktadır.

Şairin çeşitli kültürel olgularda şiirsel bir dil kullanabilmesi, Hz. Peygamber'in hadislerinden kendi fikrine hizmet eden dini anlamlardan ilham almasını sağlar. Dolayısıyla şairin yaratıcılığına, metin üretme yeteneğine bağlı olarak, şiirsel bağlamda etkileşim halinde olması hasebiyle nebevî hadislerle yapılan metinlerarasılık şiirlerin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Bu minvalde modern dönem şairlerinin şiirlerinde sıklıkla dinî metinlerarasılık örneklerine başvurdıklarını görebiliyoruz. Cezayir devrimi şairi olarak bilinen, Cezayir milli marşının yazarı Müfid Zekeriya’nın (1908-1977) şiirlerinde dinî metinlerle metinlerarasılık örneklerine rastlamaktayız. Bir beytinde şöyle der:

مُحَمَّدٌ أَبْقَى لَنَا عِبْرَةً مِنْ الذِّئْبِ وَالْغَنَمِ الْقَاصِيَةَ

Muhammed bize kurt ve başıboş koyunlar hususunda ibretlik bir ders bıraktı

Yukarıdaki metnin peygamber efendimizin, *فَعَلَيْكَ بِالْجَمَاعَةِ فَإِنَّ الذِّئْبَ يَأْكُلُ*

الْقَاصِيَةَ “Öyleyse cemaatten ayrılma, çünkü kurt sürüden ayrılan koyunu yer.”³⁴⁵

hadis-i şerifiyle metinlerarasılık yaptığı ortadadır. Yine Müfid Zekeriya’nın bir başka şiirinde hadisle metinlerarasılık yaptığını görmekteyiz. Şöyle der:³⁴⁶

³⁴⁴ Buhârî, *el-Câmiü’s-sahîh*, Kitâbü’l-İ’tisâm, hadis no. 7273.

³⁴⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebe ‘Asriyye, Beyrut, Salât, 47, (547), c. I, s. 150.

³⁴⁶ Müfîd Zekeriya, *Dîvânü’l-lehebi’l-mukaddes*, el-Mektebü’t-Ticârî, Beyrut, 1961, s. 153.

وَمَنْ يَلْدَغُ فَإِنَّا قَدْ لِدَغْنَا خَدَاعًا مِنْ جُحُورِكُمْ مَرَارًا

Kim ısırdıysa bizler sizin deliklerinizden defalarca hileyle ısırıldık

Burada şairin dinî bir metni, alıcıya iletmek istenen anlamla orantılı hale getirmek için tam bir ustalıkla kendi şiirine dahil edebildiğini görmekteyiz. Alıntı yapılan hadis metni, Hz. Peygamber'in (sav) buyruğu olan, لَا يَلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ "Mü'min bir delikten iki kere sokulmaz."³⁴⁷ hadisidir.

Endülüslü edip ve şair İbn Şüheyd'in (ö. 426/1035) şiirlerinde nebevî hadislerle metinlerarasılık yaptığını görmekteyiz. Bir beytinde şöyle der:

عَلَيْهِ خَفِيفٌ لِّلْمَلَائِكِ أَقْبَلْتُ تُصَافِحُ شَيْخًا ذَاكِرَ اللَّهِ تَائِبًا

Tövbe ederek Allah'ı devamlı zikreden şeyhi melekler kuşatır, musafaha yapar

Bu beyitte şair, Hz. Peygamber'in (s.a.v), لَا يَقْعُدُ قَوْمٌ يَذْكُرُونَ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِلَّا حَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ، وَغَشِيَتْهُمُ الرَّحْمَةُ، وَنَزَلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ، وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ "Bir kavim Allah azze ve celle'yi zikir için bir araya gelirse, onları melekler kuşatır, rahmet sarar, üzerlerine sekinet iner ve Allah kendi indindekilere onlardan bahseder."³⁴⁸ hadisiyle metinlerarasılık yapmıştır.

2. 3. 2. Tarihle Metinlerarasılık

Tarihî materyal bir bilgi hazinesi ve duygular için anlamsal bir zenginliktir. Eserlerine tarihi ve kültürel değerler kazandırmak isteyen şair, çevresini ve milletini yakından ilgilendiren konular başta olmak üzere diğer sorun ve kaygılarını dile getirmek için bazı tarihi verilerden yararlanır. Böylece metinde çağrıştırdığı tarihi olaylar, taşıdıkları içerik manevi ve estetik değerlerle kuşatıldığı için okuyucunun vicdanında daha fazla yer edinir.

³⁴⁷ Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, Kitâbü'l-Edep, 83.

³⁴⁸ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, Kitâbü'z-Zikir, 39.

Tarihi metinlerarasılıktan maksat, göz önündeki orijinal metnin, yaratıcıya anlatı bağlamıyla tutarlı görünen, entelektüel ve sanatsal bir sunum gerçekleştiren seçilmiş tarihi metinlerle iç içe geçmesidir. Veya tarihi metinlerarasılık, antik ya da modern seçilmiş tarihi metinlerin, yazarın sunduğu fikir ya da eserinde somutlaştırdığı ve ortaya çıkardığı durum hakkında mümkün olduğunca tutarlı ve gösterge niteliğinde olacak şekilde sanatsal metinlerarası etkileşimdir.³⁴⁹ Şair metinde anlatmak için tarihsel olaylara başvurmaz, bunun yerine metne canlılık katacak olan, tarihe ışık tutan durumları seçer ve bunları çağdaş şiirsel deneyimiyle uyum içinde yeniden formüle ederek otaya koymaya çalışır. Dolayısıyla çağdaş şair, geçmişi ve bugünü birleştirir, gelecekteki beklentileri öngören yeni bir bilişsel gerçekliğe göre tarihi yeniden yazar ve onu gerçeklikle karıştırır.³⁵⁰

Çağdaş şairlerden örnekler sunacak olursak, kullanılan tarihi olaylar arasında, vatan aşkı ve Kudüs sevgisiyle bilinen şairlerden Abdurrahman Bârûd'un (1937-2010) Siyonistlerin bazı uygulamaları nedeniyle, tüm semavî dinlerin kutsal şehri sayılan Kudüs'te emniyetin ve barışın yok olmasına yönelik itirazını anlatmak için yazdığı ve şu ifadelerde üzüntüsünü dile getirdiği şiiri çok manidardır:³⁵¹

يا خَمْسَ عَشْرَةَ التي تحطَّمتْ بها القُيُودُ³⁵²

هَجْرِيَّةٌ .. بِدْرِيَّةٌ .. بها تعطر الوجودُ

لَكَ العَلَاءُ والخُلُودُ

وَقَلَّدَ الخَلِيفَةُ العَظِيمُ إِيْلِيَاءَ³⁵³

قِلَادَةً .. مِنَ الرُّؤُودِ .. غَالِيَةً

³⁴⁹ Hasan el-Bendârî ve başkaları, **et-Tenâs fi's-Şi'ri'l-Filistînî el-mu'âsir**, Gazze'deki el-Ezher Üniversitesi dergisi, *Silsiletü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 2009, c. XI, sayı, 2, s. 295.

³⁵⁰ Hasan el-Bendârî ve başkaları, **et-Tenâs fi's-Şi'ri'l-Filistînî el-mu'âsir**, s. 295.

³⁵¹ Abdurrahman Ahmed Cibril Bârûd, **el-A'melü's-Şi'riyye el-kâmile**, s. 304.

³⁵² İkinci Halife Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde Kudüs fethedildi. Bkz., Câsim Avcı, "Kudüs, Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar", **DİA**, 2002, Ankara, c. XXVI, s. 327-329.

³⁵³ Büyük halife ile Hz. Ömer, İlya ile Kudüs kastedilmiştir.

بِعَهْدَةٍ³⁵⁴ .. مَحْفُوظَةٍ عَلَى الدُّهُورِ بَاقِيَةٌ

لِإِيلِيَاءِ الْأَمْنِ وَالسَّلَامِ وَالْحَيَاةِ الْهَانِيَةِ

لَا يَسْكُنُنَّ بِإِيلِيَاءِ الرُّومِ وَاللُّصُوصِ

وَلَا أَحَدٌ

مِنَ الْيَهُودِ

Ah, prangaların kırıldığı on beşinci (Hicrî yıl)

Hicri, Bedri, varoluşun güzel koktuğu yer

Yücelik ve sonsuzluk senindir

Büyük halife İlya 'ya kolye taktı

Öyle bir kolye ki, güllerden yapılmış, pahalı

Asırlar boyu korunacak bir antlaşmayla

İlya 'ya güven, huzur ve rahat bir yaşam sunmak için

İlya 'da Bizanslılar ve hırsızlar oturmasın diye

Ve de Yahudilerden kimse (oturmasın)

Yine Arap tarihini metinlerarası bağlamda kullanan şiirsel örnekler arasında, zalim lakabıyla bilinen Emevî valilerinden olan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin (ö. 95/714) tarihi bir hadisesini kullanan Suriyeli şair Adonis'in (1930) sanatsal bir şiir üslubuyla ifade ettiğini görüyoruz:³⁵⁵

... وَصَعَدَ الْمِنْبَرِ فِي يَدَيْهِ

³⁵⁴ Ömer Antlaşması diye bilinen, müminlerin emiri Hz. Ömer (ra)'ın Kudüs halkı için yazmış olduğu belgedir. Bkz., Mustafa Fayda, "eş-Şürûtü'l-Ömeriyye", *DİA*, 2010, İstanbul, c. XXXIX, s. 273-274.

³⁵⁵ Adnan Hüseyin Kâsım, *el-İbdâ' ve mesâdiruhü's-sekâfiyye 'inde Adonis*, ed-Dârü'l-'Arabiyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, 2000, s. 219.

قَوْسٌ وَفَوْقَ وَجْهِهِ لِثَامٌ
وَقَالَ السِّهَامُ وَالْقِنَاعُ لَا بِالصَّوْتِ وَالْكَلَامِ
أَنَا ابْنُ جَلَا وَطَلَّاعُ الثَّنَايَا...
أَنَا هُوَ السُّؤَالُ وَالتَّيْبَرَاثُ
أَنَا هُوَ الْفِرَاسُ
وَيَلُّ لِمَنْ يَكُونُ مِنْ فَرَائِصِي...

Ve minbere çıktı

Elinde bir yayla, yüzü kapalı halde

Sesi ve kelamı değil, yayı ve yüzündeki örtüsü konuştu

Ben ünlü bir adamım, yok edenlerin öncüsüyüm

Ben istenen kimseyim ve yol gösterici ışığım

Ben atılının kendisiyim

Benim avım olanın vay haline

Biz burada şair Adonis'in, tarihi bir şahsiyet olan Haccâc-i Zâlim'in meşhur Kûfe halkına söylediği, أَصْعُ الْعِمَامَةِ تَعْرِفُونِي “Ben ünlü bir adamım, yok edenlerin öncüsüyüm, başımdan örtüyü kaldırdığımda beni tanırırsınız.”³⁵⁶ şeklindeki dizesine gerçekçi bir tarihi ustalık kazandırmaya çalıştığını görüyoruz. Gerçek şu ki, şair Adonis yukarıdaki dizesinde, Haccâc gibi tarihi şahsiyetin timsalinde, derinlerde yatan mirası ruhlarda uyandırmaya çalışmaktadır.

2. 3. 3. Edebî Metinlerarasılık

Edebî metinlerarasılık ile kastedilen, alıntılanan metnin, yazarın kendisi tarafından veya onunla örtüşen veya ondan önce gelen diğer yazarlar tarafından, onun kültürüne ait olsun veya olmasın, edebi metinlerle karıştırılmasıdır. Edebiyat, bir milletin duygu, fikir ve hayat tecrübesinin özetidir, nesilden nesile aktarılacak, kendi

³⁵⁶ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen Hibetullah eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk., Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-'Amrevî, nşr., Dârü'l-Fikr, Şam, 1415/1995, c. XII, s. 130.

tarzında üretim ve gelişmeyi sürdürmek için içeriğinden yararlanılır, biçiminden ilham alınır.

Edebi mirasın, çeşitli düzeylerde çağdaş şiirde etkili bir varlığa sahip olması, yaratıcı benliğe, onun vicdanına bağlılığına ve içinde bulunduğu koşullarla bir arada yaşamasına yakın olması demektir. Çağdaş şair, edebî metinlerden alıntı yapmak istediğinde, yaşadığı deneyimlerin pek çok özelliğini edebî mirasta bularak ve bundan yararlanarak, ifade etmek veya değiştirmek istediği fikir veya konuya hizmet eden yönleri sanatsal bir şekilde ifade etmeğe çalışır.

Edebî metinlerdeki ilk metinlerarasılık örneklerinden biri, Ebû Nüvâs'ın ünlü beyti olan, ³⁵⁷دَع عَنْكَ لَوْمِي فَإِنَّ اللَّوْمَ إِغْرَاءٌ ... وَدَاوِنِي بِأَلَّتِي كَانَتْ هِيَ الدَّاءُ “Bırak beni azarlamayı, çünkü azarlama tahriktir, Sen beni dertten kurtar, derdimin dermanıyla” ifadesinin anlatıya dâhil edilmesidir. Zeyd'in yaşamındaki ruh halini yansıtmak için burada alıntının öneminden bahsetmektedir. Zira onun dermanı aynı zamanda derdinin de kaynağıdır. Metin bağlamında Zeyd'in sevgilisi, hayali ve umudu olan Necme, ona aynı zamanda acı veren bir sebep olduğu kadar, iyileşmesinin de anahtarıdır. Ebû Nüvâs'ın “Bırak beni azarlamayı” anlamındaki dizesi, Zeyd'in durumunu ifade eden bir ironi veya trajediye vurgudur. Çünkü Ebû Nüvâs için dertlerin sebebi olan içki aynı zamanda onun dermanıdır. Zeyd için ise Necme, hem acısının hem de onun şifasının kaynağıdır.³⁵⁸

Iraklı çağdaş şair Ali Cafer el-'Allâk (1945) şöyle der:

“Edebî metinler, yeni metnin yapısında açık ve onunla bağlantılıdır. Dolayısıyla şair bunları kendi metinleri içinde eritmek ve onlara ihtişamını arttıran yeni bir biçim vermek için şiirsel açıdan yeniden üretebilir.”³⁵⁹

Abdurrahman Bârûd'un bir şiirinde, eski Arap atasözü olarak bilinen “Sinimmâr'ın Cezası” kıssası metinlerarası anlam açısından değerlendirilmiştir. Döneminin meşhur bir kralının isteği üzere, onun için eşsiz bir saray yapan Sinmâr,

³⁵⁷ Ebû Nüvâs, *Dîvânu Ebî Nuvâs bi rivâyeti's-Sûlî*, thk., Behçet Abdülğafur el-Hadîsî, 1.Baskı, nşr., Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Ebû Dabî, 2010, s. 53.

³⁵⁸ Ahmed ez-Ze'abî, *a.g.e.*, s. 50.

³⁵⁹ Ali Cafer el-'Allâk, *eş-Şi'ru ve't-telakkî*, 1.baskı, Dârü's-Şurûk, 1997, s. 131.

yaptığı bu iyiliği karşılığında ölümle cezalandırılmıştır. Şairin anlatmak istediği şey insanların bu tarz olaylardan ibret almalarını sağlamaktadır. Bârûd bir beytinde şöyle der:³⁶⁰

لَا تَقْرَبِ النَّاسَ بِهَا جَلَجَلَتْ رُوحُ سِنِّمَارِ التِّي أَزْهَقُوا

İnsanlara onunla yaklaşma, yoksa Sinimmâr'ın çıkan ruhu (kemikleri) sızlar

Yine bir başka şiir dizesinde Bârûd'un, gurbet sevgisi, iştihak ve vatandan uzakta kalma gibi durumlar ön planda tutularak, şairlerin emiri lakabıyla bilinen çağdaş şairlerden Ahmed Şevkî'nin (1868-1932) bir şiir beytine atıf yaptığını görmekteyiz. Bârûd şöyle der:

أَحْلَالَ لِعَيْرِنَا مَا تَمَنَّى وَعَلَيْنَا الْعَمَى وَالْاِسْتَرْقَاقُ؟

Üzerimizde körlük ve kölelik varken, başkalarının temenni ettikleri helal olur mu?

Şair Bârûd'un bu şiir dizesinde Ahmed Şevkî'nin beyitlerinden alıntı yaptığını anlamı ve içeriğini değiştirdiğini görüyoruz:

أَحْرَامٌ عَلَى بِلَابِلِهِ الدُّو ح، حَلَالٌ لِلطَّيْرِ مِنْ كُلِّ جَنْبِ
كُلُّ دَارٍ أَحَقُّ بِالْأَهْلِ، إِلَّا فِي خَبِيثٍ مِنَ الْمَذَاهِبِ رَجَسٌ

Bülbüllerin dallara konması haramdır da, diğer kuşların konması helal midir

*Düşüncelerden iğrenç birisi dışında, her hane kendi ehline daha layıktır.*³⁶¹

2. 3. 4. Mitolojik Metinlerarasılık

Mitolojik metinlerarasılık, şairin, psikolojik yönlerle uyum sağlayan mitlerden ilham alarak, onları metninde kullanması ve duygusal deneyimini zenginleştirmek için onlarla tamamen özdeşleşmesidir. Mit, şairin kaygılarını ve gerçekliğini derin bir

³⁶⁰ Abdurrahman Bârûd, *el-A'mâli's-şi'riyye el-kâmile*, s. 109.

³⁶¹ Ahmed Şevkî, *eş-Şevkiyyât*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, c. I, s. 45.

şekilde ifade eder, onu somutlaştırmasına yardımcı olur ve kaleme alacağı şiiri ilk doğasına döndürmesine yardımcı olur.³⁶²

Çağdaş şairler, günümüz insanın içinde bulunduğu buhranı sanatsal ifadeyle ifade etmeğe çalışmaktadır. Dolayısıyla mit, bu dönemde çağdaş Arap'ın duygularının verilerinden yararlanılmasını sağlayan kültürel unsurlardan biri olmuş ve onların şiirsel deneyimlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.³⁶³

Çağdaş şair ve yazarlar miti, duygusal deneyiminin zenginliğini ve bu deneyimi metafizik boyutla şeffaflaştırma yeteneğini vurgulamak, şiirsel metni zenginleştirmek, ufkunu açmak maksadıyla metinlerarası bir teknik olarak kullanmaktadırlar.³⁶⁴

Şiirde mitin kullanılması, şiirin uzunluğu açısından ve dramatik yapısı boyunca kendisine bazı özellikler kazandırır. Öyle ki şiirin içeriğinde devasa şiirsel eser görürüz ve içinde hurafe, gerçek hikaye, simgeler ve insan deneyimi ve bilgiyle karşılaşırız.³⁶⁵

Şair Abdurrahman Bârûd, zayıflayıp gücü kaybaldığında kendini küllere gömen “Anka Kuşu” efsanesini, yeniden daha güçlü bir şekilde ortaya çıkabilmek için kullanabilmiştir. Şair Bârûd, Yahudilerin o cesur şehir Cenin’e yaptıklarını açıklamak için bu efsaneden alıntı yaparak şöyle der:

هُبِّي جَنِينَ وَانْفُضِي عَنْكَ التَّرَابَ الْأَحْمَرَا

مِنَ الرَّمَادِ فَانْهَضِي لِلْمَجْدِ أَقْوَى جَوْهَرَا³⁶⁶

Es ey Cenin! Üzerindeki kırmızı toprağı silkele

Daha güçlü bir şekilde, zafer için küllerinden yüksel!

Modern Arap edebiyatında metinlerarasılık kuramı dinî, edebî, tarihî ve mitolojik figürlerle zengin bir içeriğe bürünmüş şekliyle değerlendirilmiştir. Bazı

³⁶² Hasan el-Bendârî ve başkaları, **et-Tenâs fi'ş-ş-i'ri'l-Filistînî el-mu'âsır**, s. 281.

³⁶³ Hasan el-Bendârî ve başkaları, **et-Tenâs fi'ş-ş-i'ri'l-Filistînî el-mu'âsır**, s. 282.

³⁶⁴ 'Adnân Kâsım, **Lügatü'ş-ş-i'ri'l-'Arabî**, 1.baskı, Mektebetü'l-Fellâh, Kuveyt, 1989, s. 52.

³⁶⁵ İzzuddîn İsmail, **eş-Şi'rü'l-'Arabîyyi'l-mu'âsır kadâyâhu ve zevâhiruhü'l-fenniyye ve'l-ma'neviyye**, 5.baskı, Kahire, el-Mektebetü'l-Âkâdîmiyye, 1994, s. 249.

³⁶⁶ Abdurrahman Bârûd, **el-A'mâlü'ş-ş-i'riyye el-kâmile**, s. 321.

örneklerini de vermeğe çalıştığımız dinî içerikli, modern Arap şiirine ilham veren kaynaklar arasında Kur’ân ile metinlerarasılık bağlamında Nûh, Mûsa, Yûsâ gibi bazı peygamber isimlerini, edebî içeri olarak Sinnimâr, Şehrezâd, Vaddâh gibi şahsiyet isimlerini, tarihî metinlerarasılık bağlamında Selâhaddîn el-Eyyûbî, Hz. Ali, Hz. Ömer gibi kahramanları, mitolojik metinlerarasılık için Anka kuşu, Adonis, Afrodite gibi figürler çağdaş Arap edebiyatı şairleri tarafından işlenen konulardır.

Spesifik bir kavram olarak değerlendirdiğimizde metinlerarasılık, “bir metnin başka bir metin içinde olması, o metinle etkileşim kurması, önceki metinle birlikteliğidir” şeklinde tanımlayabiliriz. Dolayısıyla metinlerarasılık konusu diğer edebî kavramlar gibi kökleri ta eskiye dayanan klasik Arap edebiyatının bir parçasıdır. Modern Arap ve Batı edebiyatına gelirse, edebi eleştirinin bir parçası haline gelen metinlerarasılık kuramı aslında Arap edebiyatında kadimden beri kullanılagelen bir kavram olmuştur. Çünkü Arap şairleri edebî geçmişleriyle övündükleri ve ona bağlı kaldıkları için şiirlerinde ve nesirlerinde metinlerarasılık olgusuna yer vermişlerdir. Post Modern Batı edebiyatına baktığımızda bu kuramın ismi değiştirilmiş ve yeni şekliyle Arap edebiyatına girmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÜ'L-‘ATÂHIYE’NİN ŞİİRİNDE DİNÎ MOTİFLİ METİNLERARASILIK

Şairler, kendi çağdaş tecrübelerini aktarmada, bu tecrübeleri köklü kültürel miraslarıyla ilişkilendirmek suretiyle metinlerarasılık yöntemlerinden istifade etmişlerdir. Böylece, şair ile içinde bulunduğu kültürel ortam arasında yaratıcı bir etkileşim meydana gelmiştir. Ebü'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde dini metinlerin belirgin bir tesiri görülmektedir. Bu metinler, onun duygu ve düşüncelerini ifade etmesine katkıda bulunmuş ve anlamın derinleşmesine yardımcı olmuştur. Şiirlerinde yer alan bu dini göndermeler, şairin kültürel birikimini ve yaşadığı dönemin fikrî etkilerini yansıtmaktadır. Özellikle, Ebü'l-‘Atâhiye’nin dini metinlerle kurduğu bu metinlerarası ilişki, onun entelektüel derinliğini ve yaşadığı çağın izlerini şiirine aksettirmesi bakımından dikkate değerdir.

Bu bölüm, Ebü'l-Atâhiye’nin dini metinlerle kurduğu metinlerarası ilişkiyi ele almaktadır. İnceleme, yalnızca şairin şiirlerinde yer alan metinlerarası unsurları tespit edip kaynaklarına ve etkilerine ulaşmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bu metinlerarasılığın yasasını, yani söz konusu şiirlerin diğer metinlerle kurduğu ilişkileri belirli kurallar çerçevesinde sınıflandırmaya da çalışmıştır. Ayrıca, bu süreçte okuyucunun üstlendiği geri çağırma, karşılaştırma, dengeleme, gözlemleme ve inceleme gibi işlevlerin rolü de göz ardı edilmemektedir. Ebü'l-‘Atâhiye’nin şiirlerine dikkatlice bakıldığında, onun Kur’ân-ı Kerîm ile çeşitli şekillerde metinlerarası ilişki kurduğu görülür. Şairin kurmuş olduğu bu ilişkiler, metinlerarası iktibas yöntemi çerçevesinde değerlendirilebilir. Şairin, dini metni olduğu gibi veya anlamını değiştirmeyecek şekilde küçük değişikliklerle şiirine dahil etmesi veya Kur’ân-ı Kerîm’den doğrudan alıntılar yaparak yahut anlamını muhafaza edecek biçimde hafif değişikliklerle bu metinlere atıfta bulunması metinlerarası iktibastır. Ayrıca Kur’ânî metinlerin özünü benimseyip, doğrudan alıntı yapmaksızın, bu anlamları dolaylı bir şekilde şiirine yansıtmasıdır. Bazen şairin, dini metne doğrudan atıfta bulunmadan, ima ve telmih yoluyla bu metinlere işaret ettiği de görülmektedir.

Metinlerarası iktibas (doğrudan alıntı), metnin etkisini ve okuyucu nezdindeki kabul edilebilirliğini artırır. Zira şair, düşüncesini aktarmak için kutsal metinlere dayanır ve bu sayede ifadesine bir açıklık kazandırır. Metinlerarasılığın açık bir şekilde ortaya konulması, okuyucunun zihnini iktibas edilen asıl metne yönlendirir, böylece okuyucunun belleğinde o metin canlanır, hatırlanır ve tanıdık bir anlam dünyasına kapı aralanır. Bu tanıdıklık, okuyucunun ruhunu rahatlatır ve Kur'ân âyetlerinde aşına olduğu o yaratıcı, büyüleyici güzelliğe yönelmesini sağlar.

Şairin bu tür bir metinlerarası ilişki kurmasında çeşitli sebepler etkili olabilir. Bunlardan biri ve en önemlisi özellikle dini metinlere yönelik duyduğu derin saygı ve kutsiyet anlayışıdır. Diğer bir sebep ise, şairin sanatsal ve edebî yetkinliğinin, bu köklü metinleri aşacak ölçüde güçlü olmamasıdır. Bu iki sebep, şairin dini referansları olduğu gibi ya da küçük değişikliklerle kullanmasını açıklayan temel unsurlardır.

Bu tür metinlerarasılıkta şair, şiirinde dinî metni doğrudan çağırmakta, bazen hiç değiştirmeden, bazen ise özüne dokunmayacak şekilde küçük değişiklikler yaparak onu geliştirmekte veya onunla bir tür diyalog kurmaktadır. Bu yaklaşımın ardında farklı sebepler bulunabilir. Bunların başında, özellikle dinî metinler ve otoriteler söz konusu olduğunda, o metinlere duyulan hürmet ve kutsiyet anlayışı gelir. Öte yandan, bu durum bazen şairin sanatsal yetkinliğinin ve estetik yaratıcılığının, önceki metinleri aşma noktasında yetersiz kalmasından da kaynaklanabilir. Kur'ân-ı Kerîm ile olan bu tür metinlerarasılık hem şair hem de okuyucu nezdinde kabul görmüştür. Zira İslâm toplumlarında, Hz. Peygamber (sav) döneminden günümüze kadar çocukların eğitimi büyük ölçüde Kur'ân merkezli olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, halktan seçkinlere kadar herkesin konuşmalarında, doğal ve samimi bir şekilde Kur'ânî ifadelerin yer almasını kaçınılmaz kılmıştır. Ebû'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde de Kur'ânî metinlere dayalı yoğun bir metinlerarasılık dikkati çeker. Bu bağlamda, şairin bazı doğrudan alıntı örneklerine rastlamak mümkündür ki, bunlardan biri de şöyledir:³⁶⁷

لَوْ أَنَّ عَبْدًا لَهُ خَزَائِنُ مَا فِي الْأَرْضِ مَا عَاشَ خَوْفَ إِمْلَاقٍ

³⁶⁷ Şükrî Faysal, **Ebû'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh**, s. 589.

يَا عَجَبًا كُلُّنَا يَحِيدُ عَنِ الْوَكْلِ وَكُلُّ لَحَيْنَةٍ لَا قِيَامَ

كَأَنَّ حَيًّا قَدْ قَامَ نَادِبُهُ وَالْتَفَّتِ السَّاقُ مِنْهُ بِالسَّاقِ

وَاسْتَلَّ مِنْهُ حَيَاتُهُ مَلِكُ الْوَقْتِ خَفِيًّا وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ

Eğer bir kulun olsa yerin hazineleri, fakirlik korkusu yine sarar bedeni,

Ne gariptir ki, herkes kaçır ecel vaktinden, ama kimse kurtulamaz takdirden,

Sanki bir ölüdür, ayaktadır ağıt yakarı, bacakları dolanmıştır birbirine

Canının çekip aldı Azrail gizlice, denildi: Kimdir bu derde çare?

Okuyucunun veya dinleyicinin, bu beyitleri işittiğinde zihninin hemen Yüce Allah'ın şu ayetine yöneleceği neredeyse kesindir:

﴿كَأَلَا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِي ، وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ ، وَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ ، وَالْتَفَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ﴾

“Hayır! Artık çok geç, can boğaza geldiğinde, “Yok mu şifa verecek?” dendiğinde. O da, bunun ayrılık vakti olduğunu anladığında. Ve bacaklar birbirine dolandığında.”³⁶⁸

Şair, Kur’ânî ifadeleri kendi şiir yapısına konuk etmiş ve bunun bir Kur’ân ayetine dayandığını açıkça hissettirmiştir. Kur’ân’daki “وَالْتَفَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ” ifadesini, beyitlerinin son kısmında neredeyse aynen almış ve yalnızca anlam bütünlüğünü sağlamak için “مِنْهُ” kelimesini eklemiştir. Aynı şekilde “وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ” âyetini de şiirinin son kısmında doğrudan metinlerarası iktibas yöntemiyle almıştır. Böylece şair, hem zahirî yapıda hem de derin anlam düzeyinde Kur’ânî metinle tam bir uyum içinde hareket etmiştir.

³⁶⁸ Kıyamet, 75/29.

3. 1. KUR'ÂN İLE METİNLERARASILIK

Şairler arasındaki metinlerarasılık kaynakları, her şairin temas kurduğu kültürlerin çokluğuna ve içinde bulunduğu ortamın edebî açıdan zenginliğine göre farklılık göstermektedir. Metinlerarasılık kaynakları, şair ve yazarları ilgilendiren diğer edebî sanatlarda olduğu gibi, Ebü'l-'Atâhiye'nin de yaşamış olduğu döneme ve mekana göre değişiklik arz etmektedir. Şairimizin yaşadığı dönemde Bağdat, İslâm medeniyetinin içinde yer aldığı farklı medeniyet ve kültürlerin karışımından oluşan bir ortam arz etmekteydi. Dolayısıyla Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirleri incelendiğinde, dinî motifli kaynaklar başta olmak üzere bilgi içerikli çeşitli kaynakların da var olduğu açıkça görülecektir. Ayrıca şairin ustalık kullanarak bu kaynaklardan metinlerarasılık yaptığını da gözler önüne sermeğe çalışacağız.

Bu bölümde, dini motifli metinlerarası alıntı bağlamında Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirinde anlam üretmedeki rolü, şiirsel içerikleri ile sahip olduğu Kur'an ve dini bilgiler arasındaki anlamsal etkileşimi ortaya konulacak. Şairin divanının münzevi içeriğini zenginleştirmeyi amaçlayan bu metinlerarasılığın, şiirsel dizelerinin anlamında dönüşüme ve yenilenmeye yol açan yeni sanatsal çağrışımlar üretmedeki rolü de ele alınacaktır.

Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde, özellikle züht ve hikmet temalı şiirlerinde Kur'ân-ı Kerim'le olan ilişkisi, ona bağlılığı açık bir şekilde göze çarpmaktadır ki bu doğal bir durumdur. Kur'ân-ı Kerim doğası itibariyle, Müslüman şairin kültürünün temel bir faktörünü oluşturur. Dolayısıyla bir şair olarak Kur'ân'la metinlerarası alıntı yaptığını görüyorsunuz. Çünkü Kur'ân-ı Kerim anlam açısından en önemli araçlardan biri olup, içinde barındırdığı kıssalar, ibretlik olaylarla tükenmez bir kaynak sayılır. Zira Kur'ân Allah'ın mucizevi kelimasıdır. Pek çok şair, içinde yaşadığı çağın olay ve koşullarına dair ne hissettiğini yansıtabilmesi için onun ayrıntılarına ve içerdiği derin manalarına dayanarak âyetlerden alıntı yapmıştır.

Kur'ân metni, içinde barındırdığı kıssaları, manaları ve mükemmel dil yapısıyla, eski ve modern şiirsel içeriğin en yaygın kullanılan ve en etkili kaynağı kabul edilmektedir. Belki de Kur'ân metnini kullanmaya yönelik bu ilginin arkasında, onun bereketi ve yenilenmemiş düşünce ve duygu aktarımı açısından temsil ettiği şey

durmaktadır. Bu açıdan bakılırsa metinlerarası alıntının, şairin alıcıya duygularını aktarırken dayandığı sağlam bir temel olduğu görülecektir.

Yukarıda aktarılanların yanı sıra Kur'ân'ın şiir üzerindeki tesirini inkâr eden, etkisi olsa dahi Allah, din, diriliş ve sonsuzluk gibi çok az sayıdaki kavramların ötesine geçmediğini iddia eden çağdaş şairler de vardır. İslam'ın şiir üzerindeki etkisini inkâr eden, edebiyat ve edebî tenkit üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını ifade edenlerden biri de İzzuddîn İsmail'dir.³⁶⁹ Gerek İslamiyet öncesinde gerekse de İslamiyet'ten sonra dinî tesirlere şairler tarafından karşılık verilmediğini iddia eden İzzuddîn İsmail şöyle der:

“Buradan İslam'ın edebiyata ve edebî tenkide olumlu bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. İslamiyet'i dinî bir öğretiler bütünü olarak anladığımızda bunun kanaatimizce doğru olduğu anlaşılabacaktır, ancak bu ahlaki yönü olan edebiyat alanıyla ilişkilendirilebilir. Burada aktarmamız gereken şey bunun yalın gerçek olmasıdır. Ancak İslam'ın edebiyat alanında belirgin bir etkisi de vardır. Çünkü İslâm sadece öğretilerden ibaret değildir, aksine tüm edebiyata meydan okuyan mucizevi bir edebi kitaba sahiptir ve bu kitap, belagatinin zirvesindeyken, eleştirmenleri etkilediği kadar şairleri de etkilemiştir.”³⁷⁰

Ebü'l-'Atâhiye'nin elimizdeki şiir divanını barındırdığı anlamları, Kur'ân-ı Kerim ve hadislerle metinlerarası etkileşimleri dikkatlice incelediğimizde, İslam inancının, ahlakının ve kültürünün etkisinin şiirlere yansımış olduğunu görürüz. Şair divanda, Kur'ân âyetlerinden, hadis-i şeriflerden, peygamber hayatından esinlenerek pek çok İslâmî kavramları ve düşünceleri konu edinmiştir. Öyle ki şiirlerin hemen hepsinde toplumun temel sabitelerinin ihyasını, İslam'ın öngördüğü esasların hayata uygulanmasını savunan, insanlığı sürekli uyarılarıyla düşünmeye davet eden şair kendine has bir yetenekle sanki âyet ve hadisleri şiir gibi formüle ederek karşımıza sunuyor. Şiirlerde anlaşılır bir üslup kullanılması, okurlara hangi beytin hangi âyetten

³⁶⁹ İzzuddîn İsmail, *el-Ususu'l-Cemâliyyetü fi'n-Nakdi'l-'Arabî*, Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1992, s. 157.

³⁷⁰ İzzuddîn İsmail, *a.g.e.*, s.157-158.

esinlenerek formüle edildiği izlemi de vermektedir. Örneğin Ebü'l-‘Atâhiye’nin divanını tahkik eden Kerem el-Bustânî şairin şu beytine yorum yapmıştır.³⁷¹

لَيْتَ شِعْرِي فَإِنِّي لَسْتُ أَدْرِي أَيُّ يَوْمٍ يَكُونُ آخِرَ عُمْرِي
وَبِأَيِّ الْبِلَادِ تُقْبَضُ رُوحِي وَبِأَيِّ الْبِقَاعِ يُحْفَرُ قَبْرِي

Keşke anlasam, hayatımın sonunun hangi gün olacağını bilmediğimi

Ruhumun hangi gün kabzedileceğini, mezarım hangi beldeye kazılacağını

﴿وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ﴾ Şairimizin burada,

﴿³⁷² إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ âyetiye tenas yaptığını görüyoruz. Âyetin içerdiği anlamlardan biri de insan nefsinin tevazuya, alçakgönüllüye çağrılmasıdır. İnsan oğlunun bilgisinin sınırlı olduğu bir hakikattir. Zira yarın başına ne geleceğini, hangi zaman ve mekânda ruhunu teslim edeceğini bilemez. Her iki beyitte şairin, kendisini çok ilgilendiren konularda dahi bilgisinin sınırlı olduğunu kavradığı görülmekte ve bundan dolayı ruhuna hâkim olan bir hüznün ve çaresizlik hali sezilmektedir.

Ebü'l-‘Atâhiye dîvanı, içermiş olduğu konuları itibariyle yazarını dönemin zahit şairi konumuna yükseltmektedir. Şiirlerindeki kendine özel tarzı, kolayca anlaşılan bir üslubu, basit ve sade bir dil kullanması belki de şairi dönemindeki şairlerden farklı kılmaktadır. Dîvanın büyük bir kısmı zühdiyyât içerikli olsa da bazen dönemin halifelerine yazdığı methiyeler, bazıları hakkında kaleme aldığı hicivler, mersiyeler, öğüt ve hikmet içerikli şiirler de yer almaktadır. Daha önceki şairlerin kullandıkları klasik üslubun ötesinde bir şeyler sunan şair, şiirlerinde sık sık tekrar olan anlamlardan ziyade, konuların yenilenmesine ve içeriğinin değiştirilerek okura sunulmasına önem vermiştir. Şair daha çok dönemine uygun kolay bir şiir üslubu ortaya koymuştur.

³⁷¹ Ebü'l-‘Atâhiye, **Divan**, thk., Kerem el-Bustânî, nşr., Li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1406/1986, s. 172; Şükrî Faysal, **Ebü'l-‘Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh**, s. 170.

³⁷² Lokman, 31/34.

Ebü'l-'Atâhiye divanını incelediğimizde pek çok Kur'ân-ı Kerim ile metinlerarasılık örneklerine rastlamaktayız, yalnız şairin üslubunun belirli bir konuya yönelik olmadığını, şiirlerinde İslâmî içerikli pek çok konulara değindiğini söylememiz uygun olur. Şairimizin Kur'ân'la içli dışlı olması, onun İslâm'ının güzelliğinden, iman gücünden haber vermektedir. Kur'ân'ın anlamlarını ruhuna nüfuz ettirmesi, şiirlerinin ayırıcı özelliklerindendir.

3. 1. 1. Allah'a Methiye, İsim ve Sıfatlarının Zikri İçerikli Şiirlerle Metinlerarasılık:

Ebü'l-'Atâhiye divanında Allah'ın yüceliğine, esma ve sıfatlarının kutsiyetine, tüm noksanlardan uzak olduğuna dair şiir beyitlerine çokça rastlanmaktadır. Şairin divanının geneli gözden geçirildiğinde, şiir beyitleri konuları açısından incelendiğinde ortaya zahit bir şair portresi çıkacaktır. Burada şairin zahitlik yönünü değil de züht içerikli şiir beyitlerinin metinlerarası açısından incelenmesine gayret edilecek. Şairimiz şiirlerinin birinde şöyle der:³⁷³

فَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هُوَ دَائِمٌ أَبَدًا وَلَيْسَ لِمَا سِوَاهُ دَوَامٌ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَجَلَالُهُ وَلِجَلَمِهِ تَتَصَاغَرُ الْأَحْلَامُ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هُوَ لَمْ يَزَلْ لَا تَسْتَقِلُّ بِعِلْمِهِ الْأَوْهَامُ
سُبْحَانَهُ مَلِكٌ تَعَالَى جَدُّهُ وَلَوْجْهَهُ الْإِجْلَالُ وَالْإِكْرَامُ

Ebedi olan Allah'a hamd olsun, O'ndan başka hiçbir şey ebedi değildir

Celaliyle ve rıfkıyla hayallerin önünde küçüldüğü Allah'a hamd olsun

İlmini hayallerin kuşatamadığı, ezeli olan Allah'a hamd olsun

O noksanlardan uzaktır, meliktir, şanı yücedir, celal ve kerem sahibidir

³⁷³ Şükrî Faysal, Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh, s. 352.

Yukarıda geçen beyitlerde şair bazı Kur’ân âyetleriyle metinlerarasılık yapmıştır. Örneğin, ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ “*Yeryüzünde bulunanların hepsi fanidir, azamet ve kerem sahibi Rabbinin zatı ise bakidir.*”³⁷⁴ Son beytin başında ise, Cenab-ı Hakk’ın mümin cinlerin diliyle söylediği şu sözlerle metinlerarası etkileşimde bulunduğu tespit edilmiştir:

﴿وَأَنَّهُ تَعَالَىٰ جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا﴾ “*Şüphesiz Rabbimizin şanı çok yücedir, o ne bir eş edinmiştir, ne bir çocuk.*”³⁷⁵ Bu âyet, Mekkeli müşriklerin Cenâb-ı Hak hakkındaki batıl iddiaları üzerine inerek Allah’ı noksan sıfatlardan münezzeh kılmaktadır.³⁷⁶

Şair beytin son kısmında ise, ﴿تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ “*Azamet ve kerem sahibi Rabbinin ismi ne yücedir!*”³⁷⁷ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ayrıca bu âyeti kerimde Bâki ve Ebedi olma vasfının sadece Cenâb-ı Hakk’a has olduğuna, O’nun dışındaki mahlukatın ise fani olduğuna işaret vardır. Ahiret hayatı kalıcı olsa bile onun bekası Allah Teâlâ’nın Bâki olmasına bağlıdır.³⁷⁸

İnsanların gaflet içinde bocalandıklarını, ölümün ansızın geleceğini, Allah’ın zatının bâkî kalacağını, kendisinden başka her şeyin yokluğa mahkûm olacağını belirten şair bir şiir dizesinde şöyle der:³⁷⁹

النَّاسُ فِي غَفْلَاتِهِمْ وَالْمَوْتُ دَائِرَةٌ رَحَاهُ

فَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي يَبْقَىٰ وَيَهْلِكُ مَا سِوَاهُ

İnsanlar gaflet içindeler, ölüm ise bir rüzgâr değirmeni gibidir

³⁷⁴ Rahmân, 55/26-27.

³⁷⁵ Cîn, 72/3.

³⁷⁶ Ebü’l-Fidâ İsmail b. Kesîr ed-Dimaşkî, **Tefsîrü’l-Kur’ân’i’l-‘Azîm**, thk., Muhammed Hüseyin Şemsuddîn, 1.baskı, Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1419, c. VIII, s. 251.

³⁷⁷ Rahmân, 55/78.

³⁷⁸ Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Amr b. Hasan er-Râzî, **Mefâtihü’l-gayb Tefsîrü’l-Kebîr**, İhyâü’t-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrut, 3.baskı, 1420, c. XXIX, s. 382.

³⁷⁹ Şükrî Faysal, **Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 408.

Hamd, bâkî kalacak olan, kendisinden başka her şeyin yok olacağı Allah'a mahsustur

Ebü'l-'Atâhiye burada da Kur'an'dan ilham alarak, ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾

“O'nun zatından başka her şey yok olacaktır.”³⁸⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şairin hem yukarıda zikredilen şiiri hem de sonra gelecek olan şiirlerindeki metinlerarası yoğun etkileşim, şairin yöneldiği bir hedefe, yani insanları ölüm ve sonraki hayatla korkutarak hakikate iletmeye işaret etmektedir. Bu da şairin Kur'an'a olan saygısını ve İslâmî ilimlerdeki bilgisini göstermektedir.

Şair, Allah'ın sıfatını ve kudretini anlatan Kur'an âyetleriyle tenas yaptığına dair başka bir örnek ise şu beyitleridir:³⁸¹

وَهُوَ الْخَفِيُّ الظَّاهِرُ الْمَلِكُ الَّذِي	هُوَ لَمْ يَزَلْ مَلِكًا عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى
وَهُوَ الْمُقَدِّرُ وَالْمُدَبِّرُ خَلَقَهُ	وَهُوَ الَّذِي فِي الْمُلْكِ لَيْسَ لَهُ سِوَى
وَهُوَ الَّذِي يَقْضِي بِمَا هُوَ أَهْلُهُ	فِينَا وَلَا يُقْضَى عَلَيْهِ إِذَا قَضَى
وَهُوَ الَّذِي بَعَثَ النَّبِيَّ مُحَمَّدًا	صَلَّى الْإِلَهُ عَلَى النَّبِيِّ الْمُصْطَفَى
وَهُوَ الَّذِي أَنْجَى وَأَنْقَذَنَا بِهِ	بَعْدَ الضَّلَالِ مِنَ الضَّلَالِ إِلَى الْهُدَى
حَتَّى مَتَى لَا تَرْعَوِي يَا صَاحِبِي	حَتَّى مَتَى حَتَّى مَتَى وَإِلَى مَتَى
وَاللَّيْلُ يَذْهَبُ وَالنَّهَارُ وَفِيهِمَا	عَبْرٌ تَمُرُّ وَفِكْرَةٌ لِأَلِي النُّهَى
حَتَّى مَتَى تَبْغِي عِمَارَةَ مَنْزِلٍ	لَا تَأْمَنُ الرِّوَعَاتِ فِيهِ وَلَا الْأَذَى

³⁸⁰ Kasas, 28/88.

³⁸¹ Şükrî Faysal, Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhbâruh, s. 15.

Gizli ve açık, tükenmeyen mülke sahip melik O'dur, arşa istiva eden meliktir O

Yarattıklarını (ecelini ve rızkını) takdir eden ve yöneten O'dur, mülkünde kendisinden başkası olmayan da O

Hakkımızda hüküm veren O'dur, O'nun hükmünün üzerine hüküm olmaz

Muhammed'i peygamber olarak gönderen O'dur, Allah seçilmiş peygamberine salavat etti

Delaletten sonra bizi kurtaran O'dur, delaletten hidayete kavuşturan da O

Öyleyse ey dostum ne zaman pişmanlık duyacaksın ne zamana kadar ve ne zaman

Gece ve gündüz geçer, halbuki onlarda akıl sahipleri için ibretlik dersler ve düşünceler vardır

Ne zamana kadar ihtişamlı evlerle haddi aşacaksın, oysaki ihtişamdan ve zarardan güvende değilsin.

Ebü'l-‘Atâhiye yukarıdaki şiir parçasında pek çok Kur’ân âyetiyle metinlerarası alıntı yapmaktadır. Şöyle ki şair ilk beytin baş kısmında, ﴿هُوَ الْأَوَّلُ﴾

﴿O, evveldir, ahirdir, zahirdir ve batındır. “وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

O her şeyi bilendir.”³⁸² âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şairimiz buradaki beytinde Allah’ın zahir ve bâtın olduğunu ifade etmeğe çalışmış, yalnız âyette geçen bâtın lafzı yerine gizli anlamına gelen الْخَفِيِّ lafzını kullanmıştır. Daha sonra aynı

beytin sonunda şair, aynı sûrenin farklı bir âyetiyle, ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾

﴿Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istiva eden O'dur.”³⁸³ metinlerarası alıntı yapmıştır. İkinci beytin başında, ﴿وَالَّذِي قَدَّرَ﴾

³⁸² Hadîd, 57/3.

³⁸³ Hadîd, 57/4.

﴿فَهَدَى﴾³⁸⁴ “(Her şeyi) ölçülü yapan, sonra yol gösteren O’dur” âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Yüce Allah hikmeti gereği mahlukata yararlı olan şeyleri takdir etmiş, sonra insanoğluna doğruyu göstermiştir. Şair ikinci mısranın son cüzünde İhlas sûresinin son âyeti olan, ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾³⁸⁵ “Ve O’nun hiçbir dengi yoktur.”³⁸⁵ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Yine üçüncü beyte baktığımızda şairin, ﴿إِذَا﴾³⁸⁶ “O, bir işin olmasını istedi mi ona sadece “ol” der, o da olur.”³⁸⁶ âyetiyle ve ikinci mısranın son parçasında, ﴿وَاللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقَّبَ﴾³⁸⁷ “Allah hükmeder, O’nun hükmünü denetleyecek kimse yoktur ve O hesabı çabuk görür.”³⁸⁷ âyetiyle metinlerarası alıntı yaptığını görüyoruz. Dördüncü beytin başında ise, ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾³⁸⁸ “Kendi içlerinden ümmilere, âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O’dur.”³⁸⁸ âyetiyle, yine aynı beytin ikinci mısrasının son parçasında, ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ﴾³⁸⁹ “Muhakkak ki Allah ve melekleri peygambere salavat ediyorlar, ey iman edenler, siz de ona salavat ve selâm ediniz.”³⁸⁹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Beşinci beyitte, ﴿وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾³⁹⁰ “(Allah) onları karanlıklardan nura çıkarır ve onları dost doğru yola iletir.”³⁹⁰ ve ﴿وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ﴾³⁹⁰

³⁸⁴ A’lâ, 87/3.

³⁸⁵ İhlâs, 112/3.

³⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/47.

³⁸⁷ Ra’d, 13/41.

³⁸⁸ Cuma, 62/2.

³⁸⁹ Ahzâb, 33/56.

³⁹⁰ Mâide, 5/16.

﴿مِنْهَا﴾³⁹¹ “Siz bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz ve Allah sizi kurtardı.”³⁹¹ âyetiyle, altıncı beytin ikinci mısrasının son parçasında, ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى﴾³⁹² “Şüphesiz bunda, akıl sahipleri için çıkarılacak dersler vardır.”³⁹² âyetiyle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir.

Yukarıdaki beyitlerde peş peşe gelen metinlerarası alıntı örnekleri, Ebü’l-‘Atâhiye’nin Allah’ın kitabı hususunda derin dinî bilgisinin olduğunu göstermektedir. Bu tarz metinlerarası örnekler, okuyucuya kendi kültürüne göre yeni ufuklar açmaktadır. Yüce Allah’ın zatı şerifine yapılan bu düzeydeki övgü ve senalarla şair, aslında ibadete layık olanın Allah olduğu bilincini de ortaya koymaktadır. Divan’da geçen bu ve benzeri şiirlerde şairin kullanmış olduğu metinlerarası alıntı örnekleri bizlere, dünya hayatının fani ve geçici olduğunu, ahiret yurdunun ise asıl ve kalıcı diyar olduğu bilincini aşlamakta, kulun geç olmadan tövbe etmesini ve yaratıcısına geri dönmesini hatırlatmaktadır.

Bir başka yerde şair, yüce Allah’a övgü, vahdaniyetine, yüceliğine, doğmadığına ve de doğrulmadığına, hiçbir çocuk edinmediğine, vâcibü’l-vücûd, ebedî ve ezeli ilah olduğuna yönelik bir kasidesinde şunları söyler:³⁹³

لَكَ الْحَمْدُ يَا ذَا الْعَرْشِ يَا خَيْرَ مَعْبُودٍ	وَيَا خَيْرَ مَسْئُولٍ وَيَا خَيْرَ مَحْمُودٍ
شَهِدْنَا لَكَ اللَّهُمَّ أَنْ لَسْتَ وَالِدًا	وَلَكِنَّكَ الْمَوْلَى وَلَسْتَ بِمَوْلُودٍ
وَأَنْتَ مَعْرُوفٌ وَلَسْتَ بِمَوْصُوفٍ	وَأَنْتَ مَوْجُودٌ وَلَسْتَ بِمَجْدُودٍ
وَأَنْتَ رَبُّ لَا تَزَالُ وَلَمْ تَزَلْ	قَرِيبًا بَعِيدًا غَائِبًا غَيْرَ مَفْقُودٍ

Hamd sana mahsustur, ey arşın sahibi, ey güzel ilah, yakarılanların en hayırlısı, en iyi övgüye layık

Şehadet ederiz ki, sen bir baba değilsin Allah’ım, sen Mevla’mızsın, doğrulmuş da değilsin

³⁹¹ Âl-i İmrân, 3/103.

³⁹² Tâhâ, 20/128.

³⁹³ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 104.

Sen bilinensin, nitelenen değilsin, Sen var olansın, yenilenen değilsin

Sen ezeli ebedi Rab'sın, yakın olan, uzak olan, görünmeyen, eksik olmayan bir Rabsin

Yukarıdaki şiir parçasında Ebü'l-'Atâhiye, yüce Allah'ı şanına yakışır bir şekilde övmüş, bazı sıfatlarını zikrederek Cenabı Hakk'ı Kur'ân'da ve Hz. Peygamberin sünnetinde anlatılır bir biçimde anlatmaya çalışmıştır. Şair burada Kur'ân'ı Kerim'in bazı âyetlerinin yanı sıra nebevî hadislerle de metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin ilk mısraında “*Hamd sana mahsustur*” sözleriyle, bir hadis-i şerifte geçen, Hz. Peygamber'in (sav) teheccüd namazına kalkarken okumuş olduğu duasıyla metinlerarası alıntı yapmıştır:

كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا قَامَ مِنَ اللَّيْلِ يَتَهَجَّدُ قَالَ: (اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ، أَنْتَ قَيِّمُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ، وَلَكَ الْحَمْدُ، لَكَ مَلِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ، وَلَكَ الْحَمْدُ أَنْتَ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَلَكَ الْحَمْدُ، أَنْتَ الْحَقُّ، وَوَعْدُكَ الْحَقُّ، وَلِقَاؤُكَ حَقٌّ، وَقَوْلُكَ حَقٌّ...
“Allah'ım hamd Sana mahsustur. Gökleri, yeri ve onlarda olanları ayakta tutan Sensin. Hamd Sana mahsustur, göklerin, yerin ve onlarda olanların mülkü Sana mahsustur. Hamd Sana mahsustur. Göklerin ve yerin nuru Sensin. Hamd Sana mahsustur, Sen haksın, vadin haktır, Seninle karşılaşmak haktır, sözün haktır...”³⁹⁴

İkinci beyitte, İhlâs sûresindeki, ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ * وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾³⁹⁵ âyetleriyle, yine ikinci beytin ikinci mısraında Enbiyâ sûresinin, ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا فَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَيْكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾³⁹⁶ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

³⁹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **el-Câmiü's-Sâhîh**, thk., Mustafa Dip el-Buğa, Dımişk, Dâru İbn Kesîr, 5.baskı, 1414/1993, no. 5958, c. V, s. 328.

³⁹⁵ İhlâs, 112/3, 4.

³⁹⁶ Enfâl, 8/40.

Şair yine bir başka şiirinde Allah'ın sıfatlarından ve azametinden bahsederken Âdemoğluna hitap eder, onlara öğüt içerikli sorular yönlendirerek düşünmesini sağlar.³⁹⁷

إِذَا مَا خَلَوْتَ الدَّهْرَ يَوْمًا فَلَا تَقُلْ خَلَوْتُ وَلَكِنْ قُلْ عَلَيَّ رَقِيبٌ
وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ يُغْفِلُ مَا مَضَى وَلَا أَنَّ مَا يَخْفَى عَلَيْهِ يَغِيبُ
لَهَوْنَا لَعَمْرُ اللَّهِ حَتَّى تَتَابَعْتَ ذُنُوبٌ عَلَى آثَارِهِنَّ ذُنُوبٌ

Eğer bir gün yalnız kalırsan sakın ola, “yalnızdım” deme, “üzerimde bir gözetleyici var” de

Sakın Allah'ı olup bitenlerden habersiz sanma, ne de O'na hiçbir şey gizli kalmaz

Allah'a yemin olsun o kadar oyalandık ki, peş peşe gelen günahlar çevremizi kuşattı

Şairin buradaki tarzının yine vaz ve nasihat üslubunda olduğu görülmektedir. Ebü'l-‘Atâhiye bu kıtada muhatabına ahiret hayatını hatırlatmakta olup, yaptıklarımızdan ötürü hesaba çekileceğimizi, Allah'a hiçbir şeyin saklı kalmadığını, gizli olandan ve açığa vurulandan mutlaka haberdar olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda şair, herkesin kurtulabilmesi için ölümden sonra ne olacağına dair korkusunu, yaratıcının sıfat ve kudretini zikrederek muhatabı bilgilendirmektedir. Şair yukarıdaki kıtanın birinci mısraında ﴿مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾ “o hiçbir söz söylemez ki yanında çok dikkatli bir gözetleyici olmasın.”³⁹⁸ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin ikinci beytinin başında, ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ﴾ “Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma!”³⁹⁹ âyetiyle, aynı mısraın ikinci kısmında ise, ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ﴾ “Şüphesiz yerde

³⁹⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhbâruh*, s. 21.

³⁹⁸ Kâf, 50/18.

³⁹⁹ İbrâhim, 14/42.

de gökte de hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.”⁴⁰⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir.

Şair bir başka şiirinde yaratıcının azametine işaret ederek Allah'ı methi sena eder, kâinatın sahibi, dünyanın yöneticisi, geceyi ve gündüzü yürüten, bulutlardan yağmur indiren olduğunu belirttikten sonra nefsi muhatap alarak ona serzenişte bulunarak şöyle der:⁴⁰¹

سُبْحَانَ مَنْ يُعْطِي بِغَيْرِ حِسَابٍ	مَلِكِ الْمُلُوكِ وَوَارِثِ الْأَرْبَابِ
وَمُدَبِّرِ الدُّنْيَا وَجَاعِلِ لَيْلِهَا	سَكَنًا وَمَنْزِلِ غَيْثِ كُلِّ سَحَابٍ
يَا نَفْسُ لَا تَتَعَرَّضِي لِعَطِيَّةٍ	إِلَّا عَطِيَّةَ رَبِّكَ الْوَهَّابِ
يَا نَفْسُ هَلَّا تَعْمَلِينَ فَإِنَّا	فِي دَارٍ مُعْتَمِلٍ لِدَارِ ثَوَابٍ

Hesapsız veren tüm noksanlardan münezzehtir, mülkün sahibidir, en büyük rabdir

Dünyanın hükümdarıdır, dinlenilsin diye geceyi yaratan, bulutlardan yağmur indirendir

Ey nefis bolca veren Rabbinin armağanı dışındaki hediyeleri kabul etme

Ey nefis, bilmez misin ki biz, sevap yurdu (kazanmak) için çalışma yurdundayız

Yukarıdaki şiir parçasında Ebü'l-'Atâhiye'nin yine Kur'an'dan ilham alarak bazı âyetlerle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir. Öyle ki şiirin ilk beytinde

﴿وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ “Allah dilediğini hesapsız olarak rızıklandırır.”⁴⁰²

âyetiyle, sonraki mısradaki, ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ

﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ﴾ “De k, “Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin,

⁴⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/5.

⁴⁰¹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahbâruh*, s. 42.

⁴⁰² Nûr, 24/38.

﴿كَلَّا نُمَدُّ هَؤُلَاءِ وَهَؤُلَاءِ مِنْ﴾⁴⁰³ âyetiyle, üçüncü beyitte, *dilediğinden de çeker alırsın.* ”

﴿عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا﴾⁴⁰⁴ Biz Rabbinin lütfundan her birine, şuna da buna da veririz. Rabbinin lütfu yasaklanmış değildir.” âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye, Allah'ın yüceliği, ilmi ve kudreti üzerine derin bir anlayış sunarak, insanın O'na olan bağlılığını ve teslimiyetini ifade eder, O'nun her şey üzerindeki hakimiyetini ve azametini yönelik derin anlamlar içeren bir şiirinde şunları dile getirmektedir:

كُلُّ امْرِئٍ فَكَمَا يَدِينُ يُدَانُ سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَخْلُ مِنْهُ مَكَانُ
سُبْحَانَ مَنْ يُعْطِي الْمُنَى بِخَوَاطِرٍ فِي النَّفْسِ لَمْ يَنْطِقْ بِهِنَّ لِسَانُ
سُبْحَانَ مَنْ لَا شَيْءَ يَحْجُبُ عِلْمَهُ فَالْسِّرُ أَجْمَعُ عِنْدَهُ إِعْلَانُ
سُبْحَانَ مَنْ هُوَ لَا يَزَالُ مُسَبِّحًا أَبَدًا وَلَيْسَ لِغَيْرِهِ السُّبْحَانُ
سُبْحَانَ مَنْ تَجْرِي قَضَايَاهُ عَلَى مَا شَاءَ مِنْهَا غَائِبٌ وَعَيَانُ
سُبْحَانَ مَنْ هُوَ لَا يَزَالُ وَرِزْقُهُ لِلْعَالَمِينَ بِهِ عَلَيْهِ ضَمَانُ
سُبْحَانَ مَنْ فِي ذِكْرِهِ طُرُقُ الرِّضَى مِنْهُ وَفِيهِ الرُّوحُ وَالرَّيْحَانُ
مَلِكٌ عَزِيزٌ لَا يُفَارِقُ عَرْهُ يُعْصَى وَيُرْجَى عِنْدَهُ الْغُفْرَانُ
مَلِكٌ لَهُ ظَهْرُ الْفَضَاءِ وَبَطْنُهُ لَمْ تُبَلِّ جِدَّةَ مُلْكِهِ الْأَزْمَانُ

⁴⁰³ Âl-i İmrân, 3/26.

⁴⁰⁴ İsrâ, 17/20.

Her insan inandığı gibi yargılanır, ilminin bulunmadığı hiçbir yer olmayan Allah tenzihe layıktır

İçimizde var olan ama dille ifade edilmeyen arzuları veren Allah tenzihe layıktır

İlminin önüne hiçbir şeyin geçemeyeceği, tüm sırların onun indinde aşikâr olduğu Allah tenzihe layıktır

Sürekli ve ebediyen zatı tesbih edilen, kendisinden gayrı tesbih edilmeyen Allah tenzihe layıktır

Hem görünürde hem gizli olarak kendi dilediği şekilde işleri döndürüp durduran Allah tenzihe layıktır

Baki olan ve mahlukatın rızıkına kefil olan Allah tenzihe layıktır

Zikriyle rıza yollarına ulaşılan, zikrinde cevher ve rahatlık bulunan Allah tenzihe layıktır

O, aziz padişahdır, izzet sahibidir, kendisine isyan edilse bile affedeceği umulandır

Fezanın ve arzın sahibidir, mülkünün ciddiyetini hiçbir zaman eskitemez

Şair bu şiirde de bizlere Allah'ın yüceliğini, kudret ve azametini, ilminin her şeyi kuşatmasını anlatırken bazı Kur'an âyetleri ve hadis-i şeriflerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Örneğin, şiirin ilk beytinde Hz. Peygamber'den (sav) aktarılan, الْبُرُّ لَا

يَبْلَى، وَالْإِثْمُ لَا يُنْسَى، وَالْدِّينُ لَا يَمُوتُ، فَكُنْ كَمَا شِئْتَ، كَمَا تَدِينُ تُدَانُ

“İyilikler boşa gitmez, günahlar unutulmaz, yargılayan (Allah) ölmez, dilediğin gibi ol, inandığın gibi yargılanacaksın.”⁴⁰⁵ hadisiyle, devamında Allah'ın tesbih ve tenzihine yönelik

ifadelerini serdederken، تَسْبِيحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ

⁴⁰⁵ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, **Musannef**, nşr, Dârü't-Te'sil, 2.Baskı, 1437/2013, hadis no. 21333, c. X, s. 231.

﴿بِحَمْدِهِ﴾ “Yedi gök ve yer ve bunların arasında bulunanlar Allah’ı tesbih ederler. Her şey O’nu hamd ile tesbih eder...”⁴⁰⁶ âyeti ile metinlerarası alıntı yapmıştır. Allah’ın kullarının devamlı rızıklarına kefil olduğunu ifade ederken, ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا﴾ “Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah’a ait olmasın.”⁴⁰⁷ âyeti ile metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü’l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde sıklıkla karşılaştığımız vaaz, nasihat ve züht temalı beyitlerin, döneminin meşhur şairleri ve devlet yöneticilerinin huzurunda ifade edilen şiirler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda şairimizin hayatından bazı kareleri bize aktaran İsfahânî *el-Egânî*’sinde şöyle der:

“Bize Sûlî tahdîs etti, o ‘Avn b. Muhammed’ten o da Muhammed b. Ebi’l-‘Atâhiye’den şöyle dediğini rivâyet etmiştir:

Hârûnürreşîd bir gün Ebü’l-‘Atâhiye’ye, “Bana nasihat et” dediğinde, şair ona “Senden korkuyorum” diyerek karşılık verir, devamında Hârûnürreşîd, “Merak etme, emniyettesin” dedikten sonra şair şu şiiri söyler:⁴⁰⁸

أَفْنَى شَبَابِكَ كَرُّ الطَّرْفِ وَالنَّفْسِ	فَالْمَوْتُ مُقْتَرِبٌ وَالْدَّهْرُ ذُو خُلَيْسٍ
لَا تَأْمَنِ الْمَوْتَ فِي طَرَفٍ وَلَا نَفْسٍ	وَإِنْ تَمَنَّعْتَ بِالْحُجَابِ وَالْحَرَسِ
فَمَا تَزَالُ سِهَامُ الْمَوْتِ نَافِذَةً	فِي جَنْبٍ مُدْرِعٍ مِنْهَا وَمُتَرِّسٍ
تَرْجُو النِّجَاةَ وَلَمْ تَسْلُكْ مَسَالِكَهَا	إِنَّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي عَلَى الْيَبَسِ
أَتَى لَكَ الصَّحْوُ مِنْ سُكْرِ وَأَنْتَ مَتَى	تَصِحُّ مِنْ سَكْرَةٍ تَغْشَاكَ فِي نَكْسٍ
مَا بَالُ دِينِكَ تَرْضَى أَنْ تُدْنِسَهُ	وَتُوبِكَ الدَّهْرُ مَغْسُولٌ مِنَ الدَّنَسِ
لَا تَأْمَنِ الْحَتْفَ فِيمَا تَسْتَلِدُّ وَإِنْ	لَا نَتَ مَلَامِسَهُ فِي كَفِّ مُلْتَمِسِ

⁴⁰⁶ İsrâ, 17/44.

⁴⁰⁷ Hûd, 11/6.

⁴⁰⁸ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruhu ve ahhbâruhu*, s. 193; el-İsfahani, *el-Egânî*, s. 84.

الْحَمْدُ لِلَّهِ شُكْرًا لَا شَرِيكَ لَهُ كَمْ مِنْ حَبِيبٍ مِنَ الْأَهْلِينَ مُخْتَلِسٍ

Zamanın ve nefsin saldırıları gençliğini heder etti, ölüm yaklaşıyor, zaman hızlanmıyor

Korumalarla ve muhafızlarla korunsan dahi, göz açıp kapayıncaya kadar ve bir nefeste ölümden emin olma,

Ölüm okları zırhı ve kalkanı olanlara doğru yönelmiştir

(Kurtuluş) yolunu izlemeden kurtuluşu umuyorsun, oysaki gemiler karada gitmez,

Sarhoşluktan nasıl uyanırsın, çöküş seni sardığı halde ondan ne zaman kurtulursun,

Elbiseni her zaman kirden temiz tuttuğun halde, neden dinine hakaret etmeyi kabulleniyorsun,

Ölümü arayan kimsenin avucunda, onun dokunuşu hissedilse dahi, tadını çıkarırken ölümden emin olamazsın

Ortağı olmayan Allah'a şükür ile hamd olsun, ailede nice sinsi dostlar vardır.”

Şair başka bir şiirinde Allah'ın vahdaniyetine işaret etmek amacıyla İhlâs suresiyle metinlerarası alıntı yapmaktadır. Dikkat edilirse, Allah'ın vahdaniyetine ve uluhiyetine dair metinlerarası alıntı çeşitlerine çokça yer verdiği görülecektir. Bu, İhlas suresinin şairin gönlündeki yeri açısından önemine işaret etmektedir ve bu sevginin yansımasının şiirlerinde tecelli ettiği açıkça görülmektedir. O şöyle der:⁴⁰⁹

إِيَّائِشَ مِنَ النَّاسِ وَارْجُ الْوَاحِدَ الصَّمَدَا فَإِنَّهُ هُوَ أَعْلَى مِنْهُ وَيَدَا

إِنْ كَانَ مَنْ نَالَ سُلْطَانًا فَسَادَ بِهِ مُسْتَقِينًا أَنَّهُ يَبْقَى لَهُ أَبَدَا

فَقُلْ لَهُ تَهْ فَقَدْ أُعْطِيَ مَنَزَلَةً لَمْ يُعْطِهَا اللَّهُ فِي تَدْبِيرِهِ أَحَدَا

أَوْ لَا فَوَيْحَكَ لَا تَلْعَبْ بِنَفْسِكَ إِذْ لَمْ تَدْرِ فِي الْيَوْمِ مَا يُقْضَى عَلَيْكَ غَدَا

⁴⁰⁹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhbâruh*, s. 121.

İnsanlardan umudunu kes, yegâne olana ve muhtaç olmayana umut bağla, zira O minneti bol ve cömert olandır

Hükümdarlığa nail olan büyüklük taslar, hükümdarlığının sonsuza kadar süreceğine inanır

O halde ona de ki: Helak olasıca, Allah'ın hiç kimseye vermediği bir makam sana verildi

Hayır hayır, yazıklar olsun, kendinle oynama, çünkü yarın başına gelecek olanları bugün bilemezsin.

Şair Ebü'l-‘Atâhiye bu şiirin ilk mısrasının başında, İhlas suresinin ilk ayeti olan, ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ “De ki, o Allah birdir”⁴¹⁰ ayetiyle, metinlerarası alıntı yapmıştır.

Daha sonra şiirin ikinci dizesinde şairimizin Fetih suresindeki, ﴿يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ﴾ “Allah'ın yedi onların elleri üzerindedir.”⁴¹¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiir incelendiğinde, Ebü'l-‘Atâhiye'nin insanlardan ümit kestiğini, kendisine iltica edildiğinde hiç kimseyi kapısından reddetmeyecek olan zata, tek ve muhtaç olmayan Allah'a yöneldiği görülecektir. Şiirin son dizesinde “çünkü yarın başına gelecek olanları bugün bilemezsin” sözleriyle şair Ebü'l-‘Atâhiye, Lokman suresinin, ﴿وَمَا

تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا﴾ “Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez.”⁴¹² ayetiyle

metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin metninde geçen dünya hayatının fani oluşuna, hesap gününün hak olduğuna yönelik ifadeler Kur'an'ın dokusuyla ahenk sağlamaktadır. Aynı zamanda Kur'an metni, rızkın yalnızca Allah'ın elinde olduğuna şüphe duyanlar karşısında şair için bir delil ve dayanak sunabilmektedir.

Herhalde şairimizin İhlas suresine sevgisinden kaynaklı olacaktır ki yine bir başka yerde İhlas suresiyle tenas yapmıştır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الصَّمَدِ هُوَ الَّذِي لَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَلِدْ

⁴¹⁰ İhlas, 112/1.

⁴¹¹ Fetih, 48/10.

⁴¹² Lokman, 31/34.

عَلَيْهِ أَرْزَأْنَا فَلَيْسَ مَعَ ال
لَهُ بِنَا حَاجَةٌ إِلَى أَحَدٍ

Hamd olsun Allah'a, tek ve Samed olana, ne doğurmuş ne doğmuştur O, zamandan yana

Rızkımız O'ndandır, O her daim bize yeter, O varken, başkasına ihtiyaç mı düşer?

Şair iman gücünü Allah'ın esmâ ve sıfatından almaktadır. Kullarının rızıklarını ve maişetini O'nun yazdığına ve taksim ettiğine inanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Ebü'l-'Atâhiye'nin tevhid anlayışına sahip olduğu, yüce Allah'ın esma ve sıfatı hususunda bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sanki şair şunları söylemektedir: Madam ki kulların rızkı ve geçimleri Allah'ın elindedir, o halde kulun O'ndan gayrısına ihtiyaç yoktur ve tek olan Allah kuluna kafidir. Ayrıca şairin yukarıdaki şiir parçasında İhlâs sûresindeki, ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ * لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ * وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ “O Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. Kimsenin babası değildir. Kendisi de doğmamıştır.” âyetleriyle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir.

Ebü'l-'Atâhiye'nin düşüncesindeki Allah tasavvuru, kullarını duyan, ihtiyaçlarına karşılık veren, içtenlikle yapılan duaları ve yakarışları geri çevirmeyen, özetle Kur'ân'ın anlattığı Allah inancıdır. Şair şöyle der:⁴¹³

أَلَيْسَ اللَّهُ مِنْ كُلِّ قَرِيبًا
بَلَى مِنْ حَيْثُ مَا نُودِي أَجَابًا
وَلَمْ تَرَ سَائِلًا لِلَّهِ أَكْذَى
وَلَمْ تَرَ رَاجِيًا لِلَّهِ خَابًا

Allah herkese yakın olan değil mi, tabi yakındır. Kendisine niyaz edilirse karşılık verir

Allah'a yakaranın duası asla cevapsız kalmaz, Allah'a umut bağlayan kimsenin umudu hüsrana uğramaz.

Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki şiir parçasında, kullarının dualarına icabet eden Allah'tan bahsederken, ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ﴾

⁴¹³ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahbâruh*, s. 20.

﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾ “Kullarım sana beni sorarlarsa, bilsinler ki ben onlara çok yakınlım, bana dua edenin duasına icabet ederim. O halde doğru yolu bulmaları için davetime uysunlar, bana iman etsinler.”⁴¹⁴ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

3. 1. 2. Kıyamet, Ölüm, Berzah ve Ahiret Hayatına Dair Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili:

Ebü'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde rastlanılan dini motifli içeriklerden bir diğeri kıyamet, ölüm ve berzah âlemi, ölümden sonraki hayat sahnelerinin yer aldığı şiirlerle metinlerarası alıntı yapmaktır. Şairimiz, kıyamet gününden, ölüm ve ahiret hayatından bahseden şiirlerinde Kur’an ayetlerine dayanmış, o günün dehşetli tablosunu çizerek öneminden bahsetmiştir. O gün dünya ile ahiret arasında ayrılık günüdür, o gün insanların dünyada yaptıklarının karşılığının verileceği bir gündür, o gün kulun hesabı görüldükten sonra ya cennete veya cehenneme gideceği gündür. Ebü'l-‘Atâhiye, o güne iman etmenin gereği olarak kulun dünya hayatındaki davranışlarının değişeceğinin farkındadır. Fakat bu farkındalık ve bilgi, o gün Allah korkusu ve O’nun azabının şiddetiyle mahlukatın yaşayacağı korkuyu engellememektedir. Çünkü o gün dehşetli bir gündür ve herkes kurtuluşu ummaktadır. Tam da bu bağlamda Ebü'l-‘Atâhiye’nin şöyle söyler:⁴¹⁵

يا أَيُّهَا الْبَطْرُ الَّذِي هُوَ مِنْ عَدِ	في قَبْرِهِ مُتَفَرِّقُ الْأَوْصَالِ
حَذَفَ الْمُنَى عَنْهُ الْمُشَمِّرُ فِي الْهُدَى	وَأَرَى مُنَاكَ طَوِيلَةَ الْأَذْيَالِ
وَلَقَلَّ مَا تَلْقَى أَعْرَ لِنَفْسِهِ	مِنْ لَا عِبٍ مَرِحَ بِهَا مُخْتَالِ
يا تاجِرَ الْغَيِّ الْمُضِرَّ بِرُشْدِهِ	حَتَّى مَتَى بِالْغَيِّ أَنْتَ تُغَالِي
الْحَمْدُ لِلَّهِ الْحَمِيدِ بِمَنْنِهِ	خَسِرْتَ وَلَمْ تَرْبِحْ يَدُ الْبَطَالِ
لِلَّهِ يَوْمَ تَقْشَعُرُ جُلُودُهُمْ	وَتَشِيبُ مِنْهُ ذَوَائِبُ الْأَطْفَالِ

⁴¹⁴ Bakara, 2/186.

⁴¹⁵ Şükrî Faysal, Ebü'l-‘Atâhiye eş‘ârüh ve ahhâruh, s. 283.

يَوْمُ النَّوَزِلِ وَالزَّلَازِلِ وَالْحَوَا
مِلٍ فِيهِ إِذْ يَقْدِفْنَ بِالْأَحْمَالِ
يَوْمُ التَّغَابُنِ وَالتَّبَايُنِ وَالتَّوَا
زُنِ وَالْأُمُورِ عَظِيمَةِ الْأَهْوَالِ
يَوْمُ يُنَادَى فِيهِ كُلُّ مُضَلَّلٍ
بُمُقْطَعَاتِ النَّارِ وَالْأَغْلَالِ
لِلْمُتَّقِينَ هُنَاكَ نَزْلُ كَرَامَةٍ
عَلَّتِ الْوُجُوهَ بِنَضْرَةٍ وَجَمَالِ

Ey yarın mezarında uzuvları ayrılmış olarak bulunacak kibirli nankör!

Hidayet arayan kimse kendi isteklerini gidermiştir, senin isteklerinin hiç bitmeyeceğini görmekteyim

Ders alanlar ne kadar da azdır, nefislerini oyunla eğlenceyle aldatanlar kibirlililerdir

Ey batıla dalıncaya kadar kendi doğruluğuna zarar veren batıl tüccar, sen haddi aşmaktasın

Tüm hamd-ü senalar, nimetleriyle övgü sahibi olan Allah'a mahsustur, hayırsızlar kaybetti ve hiçbir kar edemedi

Allah'ın öyle bir günü vardır ki, o gün onların (günahkarların korkudan) tüyleri ürperir ve çocukların saçları beyazlar

O gün felaket ve zelzele günüdür, o gün gebelerin (dehşetten) çocuklarını düşüreceği gündür

O gün aldanişın, gizlinin ve dengesizliklerin ortaya çıkacağı gündür, o gün korku dolu dehşetli bir gündür

O gün her türlü azgının ateş parçalarıyla çağrılacağı ve prangalara vurulacağı bir gündür

Takvalı kullar için ise, yüzlere parlaklık ve güzellik katan şerefli meskenler vardır

Yukarıdaki şiir parçasında da görüldüğü üzere, Ebü'l-'Atâhiye, kıyamet gününü tasvir ederken Kur'ân-ı Kerîm'den ilham almakta ve ayetlerde geçen ibarelerle

metinlerarası bir alıntı yapmaktadır. Şairin, kıyametin dehşeti karşısında insanların korkuya kapılması, günahsız çocukların saçlarının ağarması, o günün şiddetli sarsıntılar ve felaketlerle dolu olması, hamilelerin yaşadıkları korkunun etkisiyle çocuklarını düşürmeleri gibi hususları ele alması, Kur’ânî anlatımla birebir örtüşmektedir. Nitekim, bu tasvirlerin benzeri, yüce kitabımızda ve Hz. Peygamber’in (sav) sünnetinde de geçmektedir. Özellikle, Teğâbun sûresinde kıyamet gününün “aldanışın ortaya çıkacağı gün” olarak nitelendirilmesi, az sayıda kulun ibret alacağına, diğerlerinin ise nefsânî arzulara dalarak dünyayı bir oyun ve eğlence mekânı hâline getireceğine dair beyanlar, Ebü’l-‘Atâhiye’nin eserinde metinlerarası bir yansıma olarak görülmektedir. Bu bağlamda, şairin Kur’ân ve hadislerden beslenerek kıyamet tasvirleri yaptığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Şair şiirin birinci beytinde ölümden sonraki hayata işaret ederek kabrin korkunç ve dehşet vericiliğini anlatmaya çalışmaktadır ki bununla şair, Hz. Peygamber’in (sav), *“مَا رَأَيْتُ مَنْظَرًا قَطُّ إِلَّا وَالْقَبْرُ أَفْظَعُ مِنْهُ”* *“Gördüğüm manzaraların hiçbirisi kabir kadar korkutucu ve dehşet verici değildir!”*⁴¹⁶ sözleriyle metinlerarası alıntı yapmaktadır. Üçüncü mısraın son kısmında Lokmân sûresindeki, *﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ*

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ

âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Altıncı mısraın başında Zümer sûresinde geçen, *﴿اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ*

﴿اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ

âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Aynı mısraın son kısmında kıyamet saatinin dehşetine dikkat çekerek, Müzzemmil sûresindeki, *﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ*

﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ

⁴¹⁶ Tirmizi, *el-Camiü’l-kebir*, thk., Beşşar ‘Avvad Ma’ruf, 1.baskı, Daru’l-Garbi’l-İslami, Beyrut, 1996, no.2308, s. 142.

⁴¹⁷ Lokmân, 31/18.

⁴¹⁸ Zümer, 39/23.

saatinden) kendinizi nasıl kurtarırsınız?” âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin yedinci mısrasında şairimiz Hac sûresindeki, ﴿يَوْمَ تَرَوْنها تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ﴾ “Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirdiğini bırakır ve her hamile kadın karnındaki çocuğunu düşürür.”⁴¹⁹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Sekizinci beyte gelince şair, ﴿يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَلِكَ يَوْمُ التَّعَابِنِ﴾ “Allah’ın sizi toplayacağı o gün var ya, aldanişın ortaya çıkacağı gündür.”⁴²⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Mısraın son kısmında ise Zilzâl sûresinin, ﴿إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا﴾ “Yeryüzü kendi büyüklüğüne uygun o dehşetli sarsıntıyla sarsıldığında...”⁴²¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yaptığını görmekteyiz. Dokuzuncu beyitte şairimiz, Mu’min sûresindeki, ﴿إِذْ﴾ “O gün onlar, boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde sürüklenecekler.”⁴²² âyetiyle, onuncu beytin ilk mısraında, ﴿وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ “Cennet, muttakiler (Allah’a karşı gelmekten sakınanlar) için yaklaştırılacak.” âyetiyle, ikinci mısraında ise, ﴿وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ﴾ “O gün birtakım yüzler parlaktır.”⁴²³ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Yukarıdaki şiir parçası üzerinde tefekkür eden bir kimse, Ebü’l-‘Atâhiye’nin Kur’ân-ı Kerîm’in muhtevasına vâkıf olduğunu, âyetlerin bağlamını ve anlam bütünlüğünü idrak etme yeteneğine sahip bulunduğunu, ayrıca orada geçen kelimeleri delil olarak kullanma hususunda maharet sahibi olduğunu açık bir şekilde görecektir. Şair, bu beyitlerde kıyamet gününe dair pek çok ismi bir araya getirmiştir ki, bunun gelişi güzel bir tercih olmadığı aşîkârdır. Bu itibarla okuyucu, şairin kıyamet gününün dehşetli sahnelerini tek bir bütünlük içinde ele almasının hikmetine tefekkürle

⁴¹⁹ Hac, 22/2.

⁴²⁰ Teğâbun, 64/9.

⁴²¹ Zilzâl, 99/1.

⁴²² Mu’min, 40/71.

⁴²³ Kıyâmet, 75/22.

yaklaştığında, onun, günahlara dalmış ve iradesini nefsanî arzuların esiri kılmış kimselerin kalplerini sarsmak ve onları hakikate yöneltmek gayesi taşıdığını fark edecektir. Böylece, Ebü'l-'Atâhiye'nin, şiiri bir vaaz ve öğüt vasıtası olarak kullanarak, gaflette olan kimseleri ikaz etmeye ve onların ruh dünyasında bir uyanış meydana getirmeye yönelik bir çaba içerisinde olduğu anlaşılabacaktır.

Bu konuda en güzel ve başarılı metinlerarası alıntılardan biri de Ebu'l-Atâhiye'nin Halife Mehdi'yi överken söylediği şu sözdür:⁴²⁴

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً إِلَيْهِ تُجَرِّرُ أَذْيَالَهَا

فَلَمْ تَكُ تَضْلُحْ إِلَّا لَهُ وَلَمْ يَكُ يَضْلُحْ إِلَّا لَهَا

وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ لَزُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا

Hilafet ona boyun eğerek geldi, eteklerini sürükleyerek geldi

Halifelik sadece ona yakıştırdı, o da hilafete

Şayet başka biri istemiş olsaydı, yer yerinden oynardı

Ebü'l-'Atâhiye, yukarıda *Zilzâl* sûresinde geçen, ﴿إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا﴾

“Yeryüzü kendi büyüklüğüne uygun o dehşetli sarsıntıyla sarsıldığında...”⁴²⁵ âyetiyle metinlerarası iktibas yapmış, kıyamet günündeki büyük sarsıntıya benzer bir şekilde, hilafetin Mehdi dışında birine geçmesinin ciddi bir kargaşa ve ilahî gazaba sebep olacağını vurgulamaktadır. Şair, Mehdi'yi yeryüzünde hilafete en layık kişi olarak göstermekte ve bu düşüncesini dini bir çerçevede temellendirmektedir.

Şair, dünya hayatının geçici olduğunu, aldatıcı süslerle kuşatıldığını, geçici nimetlere dalanlara kurtuluş vadetmediğini, ahiret yolcularına seslenerek ebedi hayata geçmeden önce azıklarının unutmamaları gerektiğini hatırlatmakta, konuya olan yoğun ilgisinden dolayı, nefesleri kesen o kıyamet sahnesinin, başka bir açıdan tablosunu

⁴²⁴ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahbâruh*, s. 612.

⁴²⁵ *Zilzâl*, 99/1.

çizmekte, uçuşan amel defterleri ve sağdan soldan onları yakalamaya çalışan insanların görüntüsünü şiirleştirerek bizlere sunmaktadır. İnsanın ruhuna yönelik konuşmasında şöyle der:⁴²⁶

وَعَدْرِكَ يَا دُنْيَا بِنَا وَانْتِقَالِكَ	أَلَمْ نَرِ يَا دُنْيَا تَصْرُفَ حَالِكَ
وَلَوْ كُنْتَ فِي كَفِّ امْرِئٍ بِكَمَلِكَ	فَلَسْتَ بِدَارٍ يَسْتَتِمُ بِكَ الرِّضَا
وَذُو اللَّبِّ فِينَا مُشْفِقٌ مِنْ حَلَالِكَ	حَرَامُكَ يَا دُنْيَا يَعُودُ إِلَى الضَّنَا
فَلَيْسَ النِّجَاةُ مِنْكَ غَيْرَ اعْتِرَالِكَ	أَلَيْفُكَ يَا دُنْيَا كَثِيرٌ غُمُومُهُ
وَلَكِنْ خُذِي فِي الزَّادِ قَبْلَ ارْتِحَالِكَ	أَيَا نَفْسٍ لَا تَسْتَوطِنِي دَارَ قُلْعَةٍ
لَكَ الْوَيْلُ إِنْ أُعْطِيَتْهُ بِشِمَالِكَ	أَيَا نَفْسٍ لَا تَنْسِي كِتَابَكَ وَادْكُرِي
فَدُونَكِهِ مِنْ قَبْلِ يَوْمِ اشْتِغَالِكَ	أَيَا نَفْسٍ إِنَّ الْيَوْمَ يَوْمٌ تَفَرُّغٍ
جَوَابًا لِيَوْمِ الْحَشْرِ قَبْلَ سُؤَالِكَ	وَمَسْئُولَةً يَا نَفْسُ أَنْتِ فَيَسِّرِي
إِلَى خَيْرٍ مَا قَدَّمْتَهُ مِنْ فِعَالِكَ	وَمِسْكِينَةً يَا نَفْسُ أَنْتِ فَقِيرَةٌ
نَجَوْتَ كَفَافًا لَا عَلَيْكَ وَلَا لَكَ	هُوَ الْمَوْتُ فَاحْتَاطِي لَهُ وَابْشِرِي إِذَا

Nasıl davrandığını görmedik mi ey dünya, bize ihanet ettiğini daha sonra yoluna devam ettiğini

Her şeyinle bir kimsenin avucunda da olsan, memnun olunabilecek bir yer de değilsin

Ey dünya haramların hastalığa döner, içimizdeki akıl sahipleri helallerinden kaygılanır

Ey dünya dostluğunun kaygıları çoktur, senden uzaklaşmak dışında kurtuluş yoktur

Ey nefis, kalesi olan evi yurt edinme, ama yola çıkmadan önce azık edin

⁴²⁶ Şükrî Faysal, **Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 272.

Ey nefis, kitabını unutma, eğer onu solundan verilirse kendine yazık edeceğini hatırla

Ey nefis, o gün feragat günüdür, meşguliyet gününden önce o güne sımsıkı sarıl

O gün sorumlusun ey nefis, kıyamet günü sorgulanmadan önce vereceğin cevabı kolaylaştır

Zavallısın ey nefis, önceden sunmuş olduğun hayra muhtaçsın

O ölümdür, ona karşı dikkatli ol, eğer aleyhine ve lehine olanlardan yeterince kurtulursan müjdeler olsun sana

Şair bu sahnede insanoğluna vaaz vererek, amel defterlerinin uçtuğu o gün gelmeden önce dünya hayatında hayırlı çalışmalar yapılması gerektiğini hatırlatmakta, kitabı sol tarafından verilenleri uyarmaktadır. Çünkü kıyamet günü kitabı sol tarafından verilenler helake sürüklenenler ve cehenneme girenlerdir. İnsan oğlu hayatındaki büyük küçük her şeyden sorumludur. Şairimiz yukarıdaki şiir parçasında Hâkka sûresinin, ﴿وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيهِ﴾ “Kitabı sol tarafından verilen ise şöyle der: “Keşke kitabım bana verilmeseydi.”⁴²⁷ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şairin günahları nedeniyle duymuş olduğu büyük korku ve endişe, geçmişte işlediği hatalar hafızasında yer alır ve nefis-i levvâme bir türlü şairi rahat bırakmaz. Bu nedenle şair günahlarını hatırlamayı ihmal edenleri kınar durur. Günahların Müslüman birey üzerindeki büyük etkisini, onları görmezden gelmenin ve önemsememenin yarattığı tehlikeyi ve bu tehlikenin sadece dünya hayatında değil, ahiret yurdunda da büyük olduğunu ve doğuracağı sonuçları göstermek ister şair. Günahlar, gözlerdeki körlükten değil, asıl kalp gözünün körlüğünden kaynaklanmaktadır. Diri kalp günahlarından dolayı bağışlanma diler, tövbe eder ve yaptıklarından pişmanlık duyarak geri döner. Şair bir şiirinde okuru, yalancı emellerinin peşinden gitmemesi hususunda uyararak, dünyanın sonunun ölüm olduğunu belirterek şöyle söyler:⁴²⁸

⁴²⁷ Hâkka, 69/25.

⁴²⁸ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 22-23.

أَلَا لِلَّهِ أَنْتَ فَتَى وَكَهْلًا تَلُوحُ عَلَى مَفَارِقِهِ الذُّنُوبُ
هُوَ الْمَوْتُ الَّذِي لَا بُدَّ مِنْهُ فَلَا تَلْعَبُ بِكَ الْأَمْلُ الْكَذُوبُ
وَكَيْفَ تُرِيدُ أَنْ تُدْعَى حَكِيمًا وَأَنْتَ لِكُلِّ مَا تَهْوَى رَكُوبُ
وَمَا تَعْمَى الْعُيُونُ عَنِ الْخَطَايَا وَلَكِنْ إِنَّمَا تَعْمَى الْقُلُوبُ

Gerçekten sen hem gençsin hem orta yaşlı, her tarafı günahlarla dolu

İşte bu kaçınılmaz ölümdür, öyleyse sahte umutların seninle oynamasına müsaade etme

Arzu ettiğin her şeye sahipken, nasıl bilge olarak anılmak istersin?

Gözler günahlara karşı kör değildir, kör olan kalplerdir asıl.

Ebü'l-‘Atâhiye yukarıdaki şiir beyitlerinde pek çok dinî metinden ilham alarak metinlerarası alıntı yapmıştır. Örneğin ikinci beyitte ölümden ve fanilikten bahsederken, ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ﴾ * كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ﴾ * “Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar?”

*Her canlı ölümü tadacaktır. Biz sizi bir imtihan olarak hem hayırlar hem şerle deniyoruz, son dönüşünüz bizedir.*⁴²⁹ âyetiyle, sonuncu beyitte, ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ

فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي

﴿فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي

*işitecek kulakları olsun? Gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (basiretler) kör olur.*⁴³⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şair bir başka şiirinde yine ölüm ve ahiret hayatına ilişkin şöyle söylemektedir:⁴³¹

⁴²⁹ Enbiyâ, 21/34, 35.

⁴³⁰ Hac, 22/46.

⁴³¹ Şükrî Faysal, Ebü'l-‘Atâhiye eş‘ârüh ve ahhâruh, s. 41.

غَيْرَ أَنَّ الْمَوْتَ شَيْءٌ جَلِيلٌ يَتْرُكُ الدُّورَ يَبَاباً خَرَاباً
أَيُّ عَيْشٍ دَامَ فِيهَا لِحْيٍ أَيُّ حَيٍّ مَاتَ فِيهَا فَآباً
أَيُّ مُلْكٍ كَانَ فِيهَا لِقَوْمٍ قَبْلَنَا لَمْ يُسَلْبُوهُ اسْتِلاباً
إِنَّمَا دَاعِي الْمَنَآيَا يُنَادِي احْمِلُوا الزَّادَ وَشُدُّوا الرِّكَابَا
جَعَلَ الرَّحْمَنُ بَيْنَ الْمَنَآيَا أَنْفُسَ الْخَلْقِ جَمِيعاً نِهَابَا
لَيْتَ شِعْرِي عَنْ لِسَانِي أَيْقَوَى يَوْمَ عَرْضِي أَنْ يَرُدَّ الْجَوَابَا
لَيْتَ شِعْرِي بِيَمِينِي أُعْطَى أَمْ شِمَالِي عِنْدَ ذَاكَ الْكِتَابَا
سَامِحِ النَّاسَ فَإِنِّي أَرَاهُمْ أَصْبَحُوا إِلَّا قَلِيلاً ذُنَابَا
أَفْشِ مَعْرُوفَكَ فِيهِمْ وَأَكْثِرْ ثُمَّ لَا تَبْغِ عَلَيْهِ ثَوَابَا
وَسَلِّ اللَّهُ إِذَا خِفْتَ فَقْراً فَهُوَ يُعْطِيكَ الْعَطَايَا الرِّغَابَا

Oysaki ölüm yüce bir şeydir, evleri harap virane bırakır

Orada hangi yaşam canlı için kalıcıdır, orada hangi canlı öldükten sonra geri dönücüdür

Orada bizden önceki kavmin gasp edemedikleri hangi mülk kalıcı olmuştur

Ölüm çağrıcısı sesleniyor: azıklarınızı yükleyin, üzengileri sabitleyin

Rahman, bütün beşeriyetin ecellerini hedefle yaratmıştır

Soruları cevaplayacağım gün, güçlü olacağımı ah bir bilsem,

Kitabımın sağ taraftan mı, yoksa sol taraftan mı verileceğini ah bir bilsem

İnsanlara müsamahakâr davran, çünkü onların azı dışında hepsinin kurda dönüştüğünü görüyorum

İnsanlar arasında iyiliklerini yay, çoğalt, sonra bunun için bir karşılık bekleme

Fakirlik kaygın olduğunda Allah'tan iste, O sana istediğin her şeyi bol bol verecektir

Şiir sanatından anlayanlar, bu mısraların şiir ruhundan yoksun mısralar olmadığını, Ebü'l-'Atâhiye'nin yüce Allah'ın kitabından ilham alarak, şiirlerine ahenk kattığını görecektir. Yine ahiret, öldükten sonra diriliş ve kabir hayatına dair sahneleri barındıran yukarıdaki şiir parçasının dördüncü beytinde şair, ﴿وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادُ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ﴾ “Çağrıcının yakın bir yerden sesleneceği gün, o sese kulak ver.”⁴³² âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Daha sonra altı ve yedinci mısralarda Ebü'l-'Atâhiye'nin, ﴿فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ﴾ “Kime kitabı sağından verilirse.”⁴³³ ve ﴿وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيهِ﴾ “Kitabı sol tarafından verilen ise şöyle der: “Keşke kitabım bana verilmeseydi.”⁴³⁴ âyetleriyle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir. Akabinde şair, hakketmeseler dahi insanlara müsamahakâr davranılmasını, onlarla iyi geçinilmesinin gerekliliği, karşılıksız yapılan iyilikler gibi İslam'ın yüce ve eşsiz ahlak ve ilkelerinden bahsetmektedir. Şurası bilinmeli ki, insanoğlu dünyada yapmış olduğu iyilikler sayesinde ahirette kitabı sağ taraftan verilenler zümresine ilhak edilecektir.

Kimi zaman şair zihnindeki terkiplere başvurarak az sözle muradını muhataba aktarmaya çalışmaktadır. Ebü'l-'Atâhiye şiirinde bazı dinî içerikli terkiplerle metinlerarasılık örneklerine rastlanılmaktadır. Şair divanında Kur'ân-ı Kerim'den alıntılama yaptığı kelimelerle lafız olarak metinlerarasılık kurmakla yetinmemiş, bunun ötesinde Kur'ân'ın en yüce âyeti sayılan Âyeti'l-Kürsî ile metinlerarası alıntı yapmıştır:⁴³⁵

إِنِّي أَعُوذُ مِنَ الَّتِي شَعَفَتْ
مَنِّي الْفُؤَادَ بِآيَةِ الْكُرْسِيِّ

Kalbimi sevgisiyle kaplayan kimseden Âyet-i Kürsi'ye sığınırım

⁴³² Kâf, 50/41.

⁴³³ İnşikâk, 84/7.

⁴³⁴ Hâkka, 69/25.

⁴³⁵ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 570.

Ebü'l-'Atâhiye'nin hoş tabiatlı bir yapısının olması, şiir kullanım üslubundaki farklılığı ve keskin zekasının kaleme aldığı şiirleri üzerinde büyük etkileri vardır. Yukarıdaki şiir beytinde şair, Bakara sûresinin 255.âyeti olarak bilinen Âyet-i Kürsü ile metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-'Atâhiye bazen Kur'an'da geçen terkip içerikli ifadelerden faydalanarak, güzel bulduğu şeylerin güzelliğini göstermek için bu durumu şiirsel metne ustalıkla yerleştirmektedir. Yine bir başka şiir parçasında şair ölüm olgusuna vurgu yapar, parası, makamı ve mevki olan herkes için ölümün gerçek olduğunu kanıtlamak için Kur'an âyetlerinden ilham alarak bazı terkip ifadelerle metinlerarası alıntı yapar:⁴³⁶

عَشْ مَا بَدَا لَكَ أَنْ تَعِيشَ بِغَيْبَةٍ	مَا أَقْرَبَ الْمَحْيَا الطَّوِيلَ مِنَ الْمَمَاتِ
فَتَجَافَ عَنْ دَارِ الْغُرُورِ وَعَنْ دَوَا	عِيهَا وَكُنْ مُتَوَقِّعًا لِلْحَادِثَاتِ
أَيْنَ الْمُلُوكِ ذُؤُورِ الْمَنَابِرِ وَالْدَّسَا	كِرِ وَالْعَسَاكِرِ وَالْقُصُورِ الْمُشْرِفَاتِ
وَالْمُلْهِيَاتِ فَمَنْ لَهَا وَالْغَادِيَا	تُ الرَّاِيَاتِ مِنَ الْجِيَادِ الصَّافِيَاتِ
هُمْ بَيْنَ أَطْبَاقِ التَّرَابِ فَنَادِهِمْ	أَهْلَ الدِّيَارِ الْخَالِيَاتِ الْخَاوِيَاتِ
هَلْ فِيكُمْ مِنْ مُخْبِرٍ حَيْثُ اسْتَقَرَّ	قَرَارُ أَرْوَاحِ الْعِظَامِ الْبَالِيَاتِ
فَلَقَلَّ مَا لَبِثَ الْعَوَائِدُ بَعْدَكُمْ	وَلَقَلَّ مَا ذَرَفَتْ عُيُونُ الْبَاكِِيَاتِ
وَالدَّهْرُ لَا يُبْقِي عَلَى نَكَبَاتِهِ	ضَمَّ الْجِبَالِ الرَّاسِيَاتِ الشَّامِيَاتِ
مَنْ كَانَ يَخْشَى اللَّهَ أَصْبَحَ رَحْمَةً	لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةً لِلْمُؤْمِنَاتِ

Mutluluk içinde yaşayabildiğin kadar yaşa, hayat ne kadar uzun olsa da ölüme o denli yakındır

O halde gösteriş yurdundan ve onun çağrıcılarından kaçın, hadiselerle karşı uyanık ol

⁴³⁶ Şükrî Faysal, a.g.e. s. 72, 73.

Yüce minberleri, yurtları, orduları ve sarayları olan krallar nerede?

Ve nerede o eğlence sahipleri, nerede çeşitli kokulu yemekler, cins rahvan atlar?

Onlar toprağın katmanları arasında kaldı, onlara “ey ıssız, boş toprak sakinleri” diye seslen

İçinizden, çürümüş kemiklerin ruhlarının bulundukları yeri size haber veren var mı?

Arkanızdan ziyaretçileriniz pek uzun kalmayacak, ağlayanların gözleri pek az yaş dökecek

Zaman afetlerini sağır olan sağlam ve yüksek dağlardan esirgemeyecek,

Kim de Allah’tan korkarsa mümin erkeklere ve mümin kadınlara onun rahmeti olur

Ebü’l-‘Atâhiye yukarıdaki beyitlerde insanı aldatma ve gösteriş yurdu olan dünya hayatının süslerinden kaçınmaya, ona karşı uyanık olmaya çağırmakta, zamanın afetlerinden yalnız takva sahibi müminlerin Allah’ın rahmetinden yararlanabileceklerini belirtmektedir. Şair Kur’ân’da geçen Hz. Süleyman’ın (as) kıssasından esinlenirken, âyette geçen terkiplerle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Örneğin şair, ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ * إِذْ عَرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ﴾

“Biz de Dâvûd’a الجِيَادُ * فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾

Süleyman’ı bahsettik. Süleyman ne güzel kuldu. Şüphesiz o Allah’a yönelen bir kimseydi. Hani kendisine bir zaman akşam üstü güzel cins ve soylu atlar sunulmuştu.

O, “Ben, at sevgisini, Rabbimi anmaktan ötürü tercih ettim” dedi. Nihayet atlar perdenin arkasına saklandı.”⁴³⁷ âyetindeki “الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ” terkipleriyle metinlerarası

alıntı yapmıştır. Yine sekizinci beyitte şair, ﴿وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَّ شَامِخَاتٍ وَأَسْقَيْنَاكُمْ مَاءً﴾

⁴³⁷ Sâd, 38/30-32.

﴿فَرَاتًا﴾⁴³⁸ “Orada yüksek yüksek dağlar yaratıp, size de bir tatlı sulardan içirmedik mi?”

âyetindeki “رَوَّاسِي شَامِيَّاتٍ” ifadeleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şair, amel defterlerinin uçacağı kıyamet sahnesinden bahsederken, o gün insanlığın iki kısma ayrılacağından, bir kısmın nimet yurdu olan cennete, diğerinin pişmanlık diyarı olan cehenneme doğru sürükleneceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda şöyle der:⁴³⁹

تَقَلَّدْتُ الْعِظَامَ مِنَ الْخَطَايَا كَأَنِّي قَدْ أَمِنْتُ مِنَ الْعِقَابِ
وَمَهْمَا دُمْتُ فِي الدُّنْيَا حَرِيصًا فَإِنِّي لَا أُوَفِّقُ لِلصَّوَابِ
سَأْسَأُ عَنْ أُمُورٍ كُنْتُ فِيهَا فَمَا عُذْرِي هُنَاكَ وَمَا جَوَابِي
بِأَيَّةِ حُجَّةٍ أَحْتَجُّ يَوْمَ الـ حِسَابٍ إِذَا دُعِيتُ إِلَى الْحِسَابِ
هُمَا أَمْرَانِ يَوْضِحُ عَنْهُمَا لِي كِتَابِي حِينَ أَنْظُرُ فِي كِتَابِي
فَأَمَّا أَنْ أُخَلَّدَ فِي نَعِيمٍ وَإِمَّا أَنْ أُخَلَّدَ فِي عَذَابٍ

Günahlarla dolu hayat kuşandım, sanki hesaptan kurtulmuşum gibi

Dünyada ne kadar hırslı olduysam, doğrulara muvaffak olamadım

Dünyada yaptıklarımın sorulacağım, orada mazeretim ve cevabım ne olacak

Hesap günü hesaba çağrıldığımda sunacağım hangi bahanem olacak

Kitabıma baktığımda, bunlar kitabımın bana apaçık belirttiği iki konudur

Ya sonsuza kadar cennette kalır ya ebediyen cehenneme duçar olurum

Ebü'l-‘Atâhiye, hesap günü insanoğlunun başına gelecekleri bu beyitlerde pekiştirerek bizlere sunmaktadır. Bu bazen şairin kendisine hitaben yaptığı konuşmasında açık bir tarzda görülmektedir. Şair yukarıda geçen şiir parçasında cennet ve cehennem ehlinin halini tasvir ederek Kur’ân’dan bazı âyetlerle

⁴³⁸ Mürselât, 77/27.

⁴³⁹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘ârüh ve ahhârüh*, s. 34.

﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ﴾ Üçüncü beyitte şair, metinlerarası alıntı yapmıştır.

﴿O gün zulmedenlere mazeretleri fayda vermeyecek, dertlerinin

çaresine de bakılmayacak.﴾⁴⁴⁰ âyetiyle, sonuncu beyitte ise Hûd sûresinde geçen,

﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ * خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا

مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ * وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ

﴿Bedbaht olanlara gelince onlar ateştedirler, ve الْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ مَّجْدُودٍ﴾

orada onlar için farklı bir soluyuş ve haykırış vardır. Gökler ve yer durdukça onlar orada ebedi kalacaklardır. Ancak Rabbinin diledikleri başkadır. Çünkü Rabbin dilediğini yapandır. Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler, orada gökler ve yer durdukça duracaklar, yalnız Rabbinin diledikleri başkadır. Bu ardı kesilmez bir ihsan olacak.﴾⁴⁴¹ âyetleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Âyetlerle metinlerarası alıntı yapmış olduğu şiirin son mısraındaki, “Ya sonsuza kadar cennette kalır ya ebediyen cehenneme duçar olurum” ifadesiyle Ebü’l-‘Atâhiye’nin kendi timsalinde insanlığa hitap ettiğini, dünya hayatında yapılan hayırların âhirette nimetler dolu cennet, işlenen şerhlerin ise pişmanlıklarla dolu ebedi ateşte kalış olduğu görülmektedir.

Yukarıdaki şiir beytinde Ebü’l-‘Atâhiye, kulun ahiretteki halinden, dünyada yaptıklarının bir karşısının olacağından, hesap gününden bahsederken âyetlerin yanı sıra bazı nebevî hadislerle de metinlerarası alıntı yaptığına işaret etmektedir. Şair burada, الْكَافِرُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ، وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا ثُمَّ تَمَنَّى عَلَى

الله “Akıllı kişi kendini hesaba çeken ve ölümden sonraki için çalışandır. Aciz kişi ise arzularına uyan, sonra Allah’tan kuru beklentiler içinde olandır.”⁴⁴² hadisiyle metinlerarası alıntı yaptığı söylenebilir.

⁴⁴⁰ Rûm, 30/57.

⁴⁴¹ Hûd, 106, 107, 108.

⁴⁴² İbn Mâce, **es-Sünen**, thk., Şuayb el-Arnâvût, Dârü’r-Risâle el-Âlemiyye, 1.baskı, 1430/2009, hadis no. 4260, c. V, s. 328; Tirmizî, **el-Câmiü’l-Kebîr**, no. 2459, c. IV, s. 246.

İşlenen hatalar karşında nefsin kınanması kulun, ölüm vaadi yaklaştı düşüncesiyle Allah’a karşı gelmekten sakındırılması kulluk bilincidir. Şair bu hususta şöyle der:⁴⁴³

فَيَا نَفْسُ خَافِي اللَّهَ وَاجْتَهِدِي لَهُ فَقَدْ فَاتَتِ الْأَيَّامُ وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ

Ey nefis, Allah’tan kork ve O’nun uğrunda çalış, çünkü günler geçmekte ve vaat yaklaşmakta

Kendi nefsinı muhatap alan Ebü’l-‘Atâhiye yukarıdaki beytin başında, ﴿يَا أَيُّهَا

﴿وَقَاتِرَبَ الْوَعْدُ﴾ *“Ey mutmain nefis, sen O’ndan razı O da senden razı bir şekilde Rabbine dön!”*⁴⁴⁴ âyetiyle, ikinci mısraında, ﴿وَقَاتِرَبَ الْوَعْدُ﴾ *“Gerçek vaat yaklaşmaktadır, bir de bakarsın inkar edenlerin gözleri açılıp donakalmıştır.”*⁴⁴⁵ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ölüm, fanilik, geçici dünya hayatı, ölümden sonraki berzah ve ahiret hayatı da yer yer Ebü’l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde işlediği konulardandır. Şurası vardır ki şair ölümü çokça zikrettiği için neredeyse divanın büyük kısmını ölüm içerikli anlatımlarla süslemiştir. Bir şiir parçasında şöyle der:⁴⁴⁶

لَمْ لَا بُدَّ مَا نَرَاهُ يَفُوتُ إِذْ نَحْنُ نَعْلَمُ أَنَّ سَنَمُوتُ
مَنْ لَمْ يُوَالِ اللَّهَ وَالرُّسُلَ الَّتِي نَصَحَتْ لَهُ فَوَلَّيْتُهِ الطَّاغُوتُ
عُلْمَاؤُنَا مَتَا يَرُونَ عَجَائِبًا وَهُمْ عَلَى مَا يُبْصِرُونَ سُكُوتُ
تَفْنِيهِمُ الدُّنْيَا بَوْشِكِ زَوَالِهَا فَجَمِيعُهُمْ بَغُورِهَا مَبْهُوتُ
وَبِحَسْبِ مَنْ يَسْمُو إِلَى الشَّهَوَاتِ مَا يَكْفِيهِ مِنْ شَهَوَاتِهِ وَيَقُوتُ

⁴⁴³ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 110.

⁴⁴⁴ Fecr, 89/27.

⁴⁴⁵ Enbiyâ, 21/97.

⁴⁴⁶ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 53.

يَا بَرَزَخَ الْمَوْتَى الَّذِي نَزَلُوا بِهِ فَهَهُمْ رُقُودٌ فِي ثَرَاهُ خُفُوتُ

كَمْ فِيكَ مِمَّنْ كَانَ يُوَصِّلُ حَبْلُهُ قَدْ صَارَ بَعْدُ وَحَبْلُهُ مَبْتُوتُ

Öleceğimizi bildiğimiz halde geçip gidene neden acele etmiyoruz

Kim kendisine nasihatte bulunan Allah'ı ve elçilerini dost edinmezse, onun dostu tâğuttur

Bilginlerimiz bizden gariplikler gördüler, buna rağmen sustular

Dünya yokluğun eşiğindeyken onları yok etti, hepsi onun aldatıcılığına hayran kaldı

Şehvetlerine doğru yükselene, şehvetleri yeter ve onu besler oldu

Ey ölülerin indiği berzah yurdu, sesleri kesilmiş halde toprağın altında yatanlar

Aranızda ipini çözenlerden kaç kişi vardır, zaman geçmiş ve ipi kopmuştur

Şair yukarıdaki şiir parçasında yine Kur'ân-ı Kerim'in bazı âyetlerinden ilham alarak metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin ilk beytinde, ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا

﴿تَرْجَعُونَ﴾⁴⁴⁷ âyetiyle, “Her canlı ölümü tadacaktır, sonra bize döndürüleceksiniz.”⁴⁴⁷ âyetiyle,

ikinci beytinde, ﴿وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ﴾⁴⁴⁸ “Kim Allah'ı,

onun peygamberini, müminleri dost edinirse bilsin ki şüphesiz Allah'ın taraftarları galip gelecek olanlardır.”⁴⁴⁸ âyetiyle, ayrıca aynı beytin ikinci mısraında, ﴿اللَّهُ وَلِيُّ

الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ

﴿إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾⁴⁴⁹ “Allah iman edenlerin dostudur, onları

karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kafirlerin dostu ise tağuttur, onları aydınlıktan

⁴⁴⁷ Ankebût, 29/57.

⁴⁴⁸ Mâide, 5/56.

karanlıklara sürükler. Onlar cehennem ashabıdır, orada ebedi kalacaklardır.”⁴⁴⁹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Altıncı beyitte şair ölümden sonraki hayata dikkat çekerek, ﴿وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾ “Onların arkasında, tekrar diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır.”⁴⁵⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü’l-‘Atâhiye bir başka şiir beytinde yine cenneti ve cennetlikleri, cehennemi ve cehennemlikleri tasvir etmektedir. Şairin divanının neredeyse tamamının züht içerikli şiirlerden oluştuğunu söylemek herhalde hata sayılmaz. Şiirlerinde ölüm olgusuna çokça rastlamaktayız ki, Ebü’l-‘Atâhiye’nin zındıkla itham edilmesine neden olan hususun bu olduğu söylenmiştir. Aslında bu şiirlerin Kur’ân ve nebevî hadis içerikli pasajlarla desteklenmesi, yer yer İslam’ın iki temel kaynağına başvurarak metinlerarası alıntı yapması, şair hakkında zındıklık iddialarını da çürütmektedir. Oysaki şairin ölümü ve kabir alemini zikretmesi, dünyadan yüz çevirmek ve dünyadaki nimetlere karşı züht halinde olma siyahında geçmektedir. Ölüm, onun dehşeti ve kabir alemine ait şiirlerinde örnek verecek olursak bazıları şunlardır:⁴⁵¹

وَالْمَوْتُ يَقْطَعُ حَلِيَّةَ الْمُحْتَالِ	حَيْلُ ابْنِ آدَمَ فِي الْأُمُورِ كَثِيرَةٌ
حَرَكَ الْخَطَى وَطُلُوعُ كُلِّ هِلَالٍ	وَمِنْ النُّعَاةِ إِلَى ابْنِ آدَمَ نَفْسُهُ
أَخْلَقْتَ يَا دُنْيَا وَجُوهَ رِجَالٍ	مَا لِي أَرَاكَ لِخَيْرٍ وَجْهَكَ مُخْلِقًا
مِنْ كُلِّ عَارِفَةٍ أَتَتْ بِسُؤَالٍ	قَسْتُ السُّؤَالِ فَكَانَ أَعْظَمَ قِيَمَةً

Âdemoğlunun hileleri hayli fazladır, ölüm ise hilekarların iflahını kesendir

Âdemoğluna ölüm haberini getiren, ayak seslerinin hareketi ve her hilalin doğuşudur

Seni neden bu kadar yıpranmış bir yüzle görüyorum, ey dünya sen insanların yüzlerini yıprattın

Soruyu tarttım da soruyla gelen her bilge kadının sualinden çok değerliymiş

⁴⁴⁹ Bakara, 2/257.

⁴⁵⁰ Mu'minûn, 23/100.

⁴⁵¹ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘ârûh ve ahhbâruh*, s. 284.

Yukarıdaki şiir parçasına dikkat edilirse, şair ilk beyitte yine âyeti kerime ve hadisle metinlerarası alıntı yaptığı görülecektir. Şair burada En‘âm sûresindeki, ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ﴾ “O, kulları üzerinde mutlak hakimiyet sahibidir ve üzerinize koruyucu melekler gönderir. Nihayet birinize ölüm geldiğinde elçilerimiz onun canını alır ve onlar vazifelerinde kusur da etmezler.”⁴⁵² âyetiyle, ayrıca Hz. Peygamber’in (sav), أَكْثَرُوا ذِكْرَ “Lezzetleri yok eden ölümü çokça anın.”⁴⁵³ hadisi şerifiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü’l-‘Atâhiye’nin ölümü ve acısını zikrettiği bir başka şiir parçası şöyledir:⁴⁵⁴

وَلَا صَغِيرًا وَلَا شَيْخًا وَلَا أَحَدًا	الْمَوْتُ لَا وَالِدًا يُبْقِي وَلَا وَلَدًا
لَوْ خَلَدَ اللَّهُ حَيًّا قَبْلَهُ خَلَدًا	كَانَ النَّبِيُّ فَلَمْ يَخْلُدْ لَأُمَّتِهِ
مَنْ فَاتَهُ الْيَوْمَ سَهْمٌ لَمْ يَفُتْهُ غَدًا	لِلْمَوْتِ فِينَا سِهَامٌ غَيْرُ مُخْطِئَةٍ
أَلَّا يُنَافِسَ فِيهَا أَهْلَهَا أَبَدًا	مَا ضَرَّ مَنْ عَرَفَ الدُّنْيَا وَغَرَّتْهَا

Ölüm ne ebeveynin yakasını bırakır ne evladın ne çocuğun yakasını bırakır ne yaşlının

Peygamber dahi ümmeti için ölümsüz olmadı, şayet Allah isteseydi ondan öncekileri ölümsüz kılardı

Ölümün içimizde şaşmaz okları vardır, bugün sırası gelmeyen yarın sırası gelecektir

Dünya ve onun gafletini bilene zarar olmaz, dünya ve içindekilerle hiçbir zaman yarışmayacak kimse

⁴⁵² En‘âm, 6/61.

⁴⁵³ İbn Mâce, **es-Sünen**, hadis no. 4258, c. V, s. 326; Tirmizî, **el-Câmiü’l-Kebîr**, hadis no. 2307, c. IV, s. 141.

⁴⁵⁴ Şükrî Faysal, **Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 111.

Şair bu şiir parçasında pek çok âyetle metinlerarası alıntı yapmıştır. Örneğin Enbiyâ sûresinin, ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنَّ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ﴾ “Biz senden önce de hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik. Sen ölürsen onlar ebedi mi kalacaklar?”⁴⁵⁵ âyetiyle, ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾ “Her canlı ölümü tadacaktır, sonra bize döndürüleceksiniz.”⁴⁵⁶ âyetiyle, ayrıca “şayet Allah isteseydi ondan öncekileri ölümsüz kılardı” ifadesiyle, ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ “Yeryüzünde bulunan her canlı fanidir.”⁴⁵⁷ ve ﴿قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجَلُهَا فَلَا تَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ “De ki, Allah dilemedikçe ben kendime dahi ne bir zarar, ne de fayda verme gücüne sahibim. Her ümmetin bir eceli vardır, onların eceli geldiğinde ne bir an geri ne bir an ileri kalabilirler.”⁴⁵⁸ âyetleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şair, âyet ve hadislerle yapmış olduğu metinlerarasılık süresince, ölümün acı hakikat olduğunu, çocuk, yaşlı, genç demeden, hatta peygamberler dahi hiçbir canlıyı bırakmayacağına dair kesin kanaatini ortaya koymaktadır. Eceli gelmeyen kimsenin ölmeyeceğini, eceli gelenin de ne bir an geri ne bir an ileri gidemeyeceğini de hatırlatmaktadır. Şaire göre ölümlü ve fani bir dünyada rekabet yürütmek anlamsızdır.⁴⁵⁹

وَأَيُّ بَنِي آدَمَ خَالِدٌ	أَلَا إِنَّا كُلُّنَا بَائِدٌ
وَكُلُّ إِلَى رَبِّهِ عَائِدٌ	وَبَدْوُهُمْ كَانَ مِنْ رَبِّهِمْ
هُ أَمْ كَيْفَ يَجْحَدُهُ الْجَا حِدُ	فَيَا عَجَبًا كَيْفَ يُعْصَى الْإِلَ
عَلَيْنَا وَتَسْكِينُهُ شَاهِدٌ	وَلِلَّهِ فِي كُلِّ تَحْرِيكَةٍ

⁴⁵⁵ Enbiyâ, 21/34.

⁴⁵⁶ Ankebût, 29/57.

⁴⁵⁷ Rahmân, 55/26.

⁴⁵⁸ Yunus, 10/49.

⁴⁵⁹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhbâruh*, s. 102, 103, 104.

وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَّهُ آيَةٌ تَذُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدٌ

İyi biliniz ki hepimiz faniyiz, hangi Âdem oğlu ölümsüz ki

Rablerinden geldiler ve herkes sonunda Rabbine dönecektir

Hayret nasıl olur da Allah'a isyan edilir, inkârcı nasıl olur da O'nu inkâr eder

Ve üzerimizdeki her türlü hareket ve sükûnet Allah'ı gösteren bir şahittir

Her şey de O'na bir işaret vardır, O'nun tek olduğuna delalet vardır

Burada şair, genel anlamıyla yaratılmışların, özel olarak Âdemoğlunun fani olduğunu, Rablerinden geldiklerini ve sonunda yine O'na döneceklerini belirterek, ilk beyitte Rahmân sûresinin, ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ “Yeryüzünde bulunan her canlı fanidir.”⁴⁶⁰ âyetiyle, ikinci beyitte, ﴿اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ “Allah ilkin yaratmayı yapar, sonra onu tekrar eder sonra da O'na döndürüleceksiniz.”⁴⁶¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Yerlerin ve göklerin yaratanın tekliğine delaletinden bahseden şair son iki beyitte, ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ﴾ “Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün birbirini izlemesinde akıl sahipleri için alınacak ibretler vardır.”⁴⁶² âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Yazdığı şiirlerin içeriğini incelediğimizde sanki terki dünya olmuş mutasavvıflar gibi pek fazla dünya ve içindekilere aldırış etmeden sürekli ölümü anan şair yine bir başka yerde şöyle der:⁴⁶³

أَلَا كُلُّ مَوْلُودٍ فَلِلْمَوْتِ يُولَدُ وَلَسْتُ أَرَى حَيًّا لَشَيْءٍ يُخَلَّدُ
تَجَرَّدَ مِنَ الدُّنْيَا فَإِنَّكَ إِنَّمَا سَقَطْتَ إِلَى الدُّنْيَا وَأَنْتَ مُجَرَّدُ

⁴⁶⁰ Rahmân, 55/26.

⁴⁶¹ Rum, 30/11.

⁴⁶² Âl-i İmrân, 3/190.

⁴⁶³ Şükrî Faysal, a.g.e. s. 109.

وَأَفْضَلُ شَيْءٍ نِلْتِ مِنْهَا فَإِنَّهُ
مَتَاعٌ قَلِيلٌ يَضْمَحِلُّ وَيَنْفَدُ
وَكَمْ مِنْ عَزِيزٍ أَذْهَبَ الدَّهْرُ عِزَّهُ
فَأَصْبَحَ مَرْحُومًا وَقَدْ كَانَ يُحْسَدُ
فَلَا تَحْمَدِ الدُّنْيَا وَلَكِنْ فَدُمِّهَا
وَمَا بَالُ شَيْءٍ ذَمُّهُ اللَّهُ يُحْمَدُ

Gerçek şu ki doğan her insan ölmek üzere doğar, ölümsüz olan canlı hiçbir şey görmedim

Kendini dünyadan sakın, çünkü sen yalnız iken dünyaya düşmüştün

Dünyadan elde edebileceğin en iyi şey, tükenip yok olacak az bir metadır

Nice kıymetli kimseler vardır ki zaman kıymetlerini yok etmiştir, rahmetli olmuşlardı, bir zaman kendilerine haset edilenler

Öyleyse dünyayı övmeyi bırak ve onu kötüle, Allah'ın kötülediği şey nasıl övülebilir ki

Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki şiir parçasında Kur'an'ın bazı âyetlerinden ilham alarak metinlerarası alıntı yapmıştır. İlk beytin ikinci mısraında Enbiyâ sûresinin, ﴿وَمَا

﴿جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنَّ مِنْهُمْ الْخَالِدُونَ﴾ “Biz senden önce hiçbir beşeri ölümsüz yaratmadık. Şimdi sen ölürsen onlar ebedi mi kalacaklar?”⁴⁶⁴ âyetiyle, üçüncü beytin

ikinci mısraında Âl-i İmran sûresinin, ﴿مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾ “(Onların bu sevinci) az bir metadan ibarettir. Sonra varacakları yer cehennemdir, orası ne kötü bir yerdir.”⁴⁶⁵ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ayrıca yukarıdaki beyitte dünya hayatının geçici, değersiz olduğuna işaret ederek, Nahl sûresinin, ﴿مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا

﴿عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ﴾ “Sizin yanınızda olan (dünya) tükenir, Allah katında olan ise kalıcıdır.”⁴⁶⁶ âyeti ile metinlerarası alıntı yapmıştır.

⁴⁶⁴ Enbiyâ, 21/34.

⁴⁶⁵ Âl-i İmran, 3/197.

⁴⁶⁶ Nahl, 16/96.

Ölümü anmaya ve dünya hayatının geçici olduğundan bahsetmeye devam eden şairimiz bir başka şiir parçasında şunları der:⁴⁶⁷

وَأَمَّا بَنُو الدُّنْيَا فَفِي غَفْلَاتِهِمْ وَأَمَّا يَدُ الدُّنْيَا فَتَفْرِي وَتَجْزُرُ
وَأَمَّا جَمِيعُ الْخَلْقِ فِيهَا فَمَيِّتٌ وَلَكِنَّ أَجَالًا تَطُولُ وَتَقْصُرُ

Dünya halkı gaflet içindedir, dünyanın eli (önüne geleni) kesmekte ve yok etmektedir

Oradaki yaratılanlara gelince hepsi ölüdür, lakin kimisinin eceli uzun kimisinininki ise kısadır

﴿اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ﴾ Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki beytin ilk mısraında Enbiyâ sûresinin, ﴿وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ﴾ *“İnsanların hesaba çekilmeleri yaklaştı, halbuki onlar gaflet içinde yüz çevirmektedirler.”*⁴⁶⁸ âyetiyle, ikinci beyitte, ﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا﴾ *“Hiç kimse nerede öleceğini bilemez, şüphesiz Allah hakkıyla bilen ve her şeyden haberdar olandır.”*⁴⁶⁹ âyeti ve ayrıca ﴿مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا﴾ *“Eğer Allah insanları, kazandıkları yüzünden cezalandıracak olsaydı yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Lakin onları belirli bir süreye kadar ertelemektedir. Nihayet belirlenen süreleri gelince (Allah canlarını alır). Şüphesiz Allah kullarını görmektedir.”*⁴⁷⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Dünyanın nihyeti gelecektir, bunda hiçbir kuşku yoktur. Dünya ve içindekiler sonunda yok olacaktır. Oradaki tüm sevinç ve mutluluk geçicidir. Ölümü istese de istemese de her bir insanın ölümü sonunda döneceği bir gerçek olarak tasavvur ve

⁴⁶⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 168.

⁴⁶⁸ Enbiyâ, 21/1.

⁴⁶⁹ Lokmân, 31/34.

⁴⁷⁰ Fâtır, 35/45.

idrak etmesi gerekir. İşte şair bu bağlamda yine birbirinden güzel özlü sözlü kelimeleri ile, ahiret yurdu yolcuları için derin anlamlar içeren başka bir kasidesinde aşağıdaki kelimeleri kaleme dökmektedir:⁴⁷¹

قَدْ سَمِعْنَا الْوَعْظَ لَوْ يَنْفَعُنَا وَقَرَأْنَا جُلَّ آيَاتِ الْكُتُبِ
كُلُّ نَفْسٍ سَتُوفَى سَعْيِهَا وَلَهَا مِيقَاتُ يَوْمٍ قَدْ وَجِبَ
جَفَّتِ الْأَقْلَامُ مِنْ قَبْلُ بِمَا خَتَمَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَكَتَبَ
كَمْ رَأَيْنَا مِنْ مُلُوكٍ سَادَةٍ رَجَعَ الدَّهْرُ عَلَيْهِمْ فَأَنْقَلَبَ

Keşke dinlediğimiz vaazın ve Kitaptan okuduğumuz çoğu âyetlerin bize faydası olsa

Herkese kazandığının karşılığı verilecek, üzerine vacip olarak takdir edilen bir günde

Kalemler kurumuş, Allah'ın sonuçlandırdığı ve ezelde üzerimize yazdığı takdir ile

Hüküm süren nice krallar gördük, zaman tekrarlanarak onların aleyhine döndü

Şair yukarıdaki beytin birinci mısraında yüce Allah'ın, ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ﴾

﴿Sakının öyle bir günden ki, o gün hepiniz Allah'a döndürüleceksiniz, sonra da herkese kazandığının karşılığı verilecek ve onlara hiçbir haksızlık da yapılmayacak.﴾⁴⁷² âyetiyle, ikinci mısraında, ﴿قُلْ إِنَّ

﴿De ki, gerçekten öncekiler ve sonrakiler, mutlaka belli bir gün belli bir vaktinde bir araya toplanacaklar.﴾⁴⁷³ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

⁴⁷¹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 29.

⁴⁷² Bakara, 2/281.

⁴⁷³ Vâkıa, 56/50.

Ölümünden kaçmanın imkansız olduğunu belirtmeye çalışan Ebü'l-‘Atâhiye, mahlukattan kimsenin ölümü yenemeyeceğini er geç ona yenik düşeceğini şiir diliyle bizlere nazmetmektedir.⁴⁷⁴

ما يَدْفَعُ الْمَوْتَ أَرْصَادٌ وَلَا حَرَسٌ ما يَغْلِبُ الْمَوْتَ لَا جِنَّ وَلَا أَنْسٌ
ما إِنْ دَعَا الْمَوْتُ أَمْلَاكاً وَلَا سُوقاً إِلَّا ثَنَاهُمْ إِلَيْهِ الصَّرْعُ وَالْخُلْسُ
لِلْمَوْتِ مَا تَلِدُ الْأَقْوَامُ كُلُّهُمْ وَلِلْبَلَى كُلُّ مَا بَنَوْا وَمَا غَرَسُوا
هَلَّا أُبَادِرُ هَذَا الْمَوْتَ فِي مَهَلٍ هَلَّا أُبَادِرُهُ مَا دَامَ بِي نَفْسٌ

Ne bekçi ne muhafız ölümü defedebildi, ne cin ne insan ölüme galip gele bildi

Ölüm krallıkları ve kalabalıkları aramasa da, onlar ölüme hastalık ve uygun bir fırsatta yenik düştüler

Bütün toplumların doğurdıkları ölüm içindir, inşa ettikleri ve diktikleri şeyler de eskimek için

Acaba bu ölümü bir süreliğine hızlandıramaz mıyım, nefes aldığım sürece onu durduramaz mıyım

Burada şair, ﴿قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ﴾ “De ki, sizin kendisinden kaçmaya çalıştığınız ölüm var ya o sizi bulacaktır.”⁴⁷⁵ âyeti ve ﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ﴾ “De ki, eğer siz ölümünden veya öldürülmekten kaçırıyorsanız, kaçmak size asla fayda vermeyecektir.”⁴⁷⁶ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

3. 1. 3. Takva, Tövbe, Allah Korkusu, Dünyanın Yerilmesi, Elindekine Kanaat Konusundaki Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili:

Ebü'l-‘Atâhiye’nin takva kavramı, Allah korkusu, dünya ve içindekilerin yerilmesi ve bunlarla ilgili sebepleri ve gerekçeleri geniş bir şekilde ele alarak

⁴⁷⁴ Şükrî Faysal, Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh, s. 188.

⁴⁷⁵ Cuma, 62/8.

⁴⁷⁶ Ahzâb, 33/16.

kullanması, şairin imanının doğruluğunu göstermekte olup, kendisine yönlendirilen küfür ve zındıklık ithamı gibi suçlamaları çürütmektedir. Dolayısıyla Ebü'l-'Atâhiye takva olgusu, Allah korkusu, insanların elindekilere rağbet etmekten kaçınmak gibi konuların gerekçelerini aktararak farklı imajlar ortaya koymaya çalışmıştır. Şaire göre takva azığı kulu cennete götürecek olan etkenlerden, hatta en faziletli araçlardandır.

Şair, bir başka şiirinde takva kavramına dikkat çekmiş, bu konuya verdiği önemi vurgulamış ve Kur'an-ı Kerim'in bazı âyetleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır:⁴⁷⁷

لَا تَحْقِرَنَّ مِنَ الْمَعْرُوفِ أَصْغَرَهُ	أَحْسِنِ فَعَاقِبَةُ الْإِحْسَانِ حُسْنُهُ
وَكُلُّ أَمْرٍ لَهُ لَا بُدَّ عَاقِبَةٍ	وَحَيْرُ أَمْرِكَ مَا أَحْمَدَتْ عُقْبَاهُ
تَلْهَوْ وَلِلْمَوْتِ مُمَسَّانَا وَمُضْبِحُنَا	مَنْ لَمْ يُصْبِحْهُ وَجْهُ الْمَوْتِ مَسَاهُ
كَمْ مِنْ فَتًى قَدْ دَنَتْ لِلْمَوْتِ رَحْلَتُهُ	وَحَيْرُ زَادِ الْفَتَى لِلْمَوْتِ تَقْوَاهُ

Sakın az dahi olsa hiçbir iyiliği küçük görme, iyilik yap zira iyiliklerin sonucu iyiliktir

Her bir işin kaçınılmaz bir sonucu vardır, senin için en hayırlı iş sonucuna hamdettiğindir

Eğlencedesin, oysaki gecemiz ve gündüzümüz ölüm içindir, ölümün çehresi kime sabahleyin gelmezse akşamleyin gelecektir

Nice gencin ölüm yolculuğu yaklaşmıştır, gencin ölüm için en hayırlı azığı takvadır

Şairin yukarıdaki şiir parçası incelendiğinde, Kur'an ve nebevî hadisler metinlerarası alıntı yaptığını görülecektir. Şiirin ilk beytinde, “Sakın az dahi olsa hiçbir iyiliği küçük görme...” mısrasıyla şair, Hz. Peygamber'in (sav), لَا تَحْقِرَنَّ مِنَ الْمَعْرُوفِ شَيْئًا وَلَوْ أَنَّ تَلَقَّى أَخَاكَ بِوَجْهِ طَلْقٍ “Sakın hiçbir iyiliği küçük görme, velev ki din

⁴⁷⁷ Şükrî Faysal, Ebü'l-'Atâhiye eş'ârüh ve ahhâruh, s. 420.

kardeşini güler yüzle karşılamak gibi iyilik dahi olsa.”⁴⁷⁸ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. İkinci beyitte, ﴿وَالَى اللّٰهُ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾ “İşlerin sonu ancak Allah’a varır.”⁴⁷⁹ âyetiyle, sonuncu beyitte, ﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى﴾ “Azık toplayın, şüphesiz en hayırlı azık takvadır.”⁴⁸⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Yine başka bir şiir dizesinde işlerin sonunun Allah’a ait olduğunu, O’na tövbe edip geri dönenlerin müjdeleneceğini belirten şair Kur’ân’dan ilham alarak şöyle der:⁴⁸¹

طُوبَى لِمُعْتَبِرٍ ذَكَرِ
لِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ
طُوبَى لِكُلِّ مُرَاقِبٍ
وَلِكُلِّ أَوَّابٍ شَكُورٍ

İşlerin sonu Allah’a aittir, hatırlayıp ibret alana müjdelersun

Ne mutlu murakabe bilincinde olanlara ve her tövbe edip şükredenlere

Ebü’l-‘Atâhiye şiirin ilk beytinde, ﴿وَالِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾ “Bütün işlerin sonu Allah’a aittir.”⁴⁸² âyeti ile, ikinci beytinde ﴿نَعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾ “O (Süleyman) ne güzel kuldu! Şüphesiz Allah’a yönelen kimse idi.”⁴⁸³ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü’l-‘Atâhiye, bazen takvayı bir gurur, izzet ve cömertlik nedeni olarak zikreder ve insanlar arasındaki saygınlık ve şeref farklılığının bir ölçüsü olarak tasvir eder ve şöyle der:⁴⁸⁴

أَلَا إِنَّمَا التَّقْوَى هُوَ الْعِزُّ وَالْكَرَمُ
وَحُبُّكَ لِلدُّنْيَا هُوَ الذُّلُّ وَالْعَدَمُ
وَلَيْسَ عَلَى عَبْدٍ تَقِيٍّ نَقِيصَةٌ
إِذَا صَحَّحَ التَّقْوَى وَإِنْ حَاكَ أَوْ حَجَمَ

⁴⁷⁸ Ebü’l-Hasan Müslim b. El-Haccâc, b. Müslim en-Nîsâbü’rî, **el-Câmiü’s-Sahîh**, thk., Mehmet Zihni Efendi vb. Matbaa-i Âmire, İstanbul, hicri 1334, no.2626, c. VIII, s. 37; Tirmizî, **el-Câmiü’l-Kebîr**, no.1833, c. III, s. 416.

⁴⁷⁹ Lokmân, 31/22.

⁴⁸⁰ Bakara, 2/197.

⁴⁸¹ Şükrî Faysal, **Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 165.

⁴⁸² Hac, 22/41.

⁴⁸³ Sa’d, 38/30.

⁴⁸⁴ Şükrî Faysal, **a.g.e.** s. 348-349.

Bilinsin ki takva izzet ve cömertliktir, dünya sevgin ise zillet ve hiçliktir

Takvalı kulun kusuru olmaz, takva doğru ise ister sahibi dokumacı olsun ister hacamatçı

Şair takvadan bahsederken onun izzet ve cömertliğin kaynağı olduğuna, karşılığında dünya sevgisini de yererek dünyaya rağbet beslemenin zillet ve hiçlik olduğuna vurgu yapmaktadır. Burada şairimiz takvanın önemine binaen Hucurât sûresinin, ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ “Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı en çok takvalı olanınızdır.”⁴⁸⁵ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmaktadır.

Takva kavramını devamlı dillendirmeye çalışan Ebü’l-‘Atâhiye, Allah’a karşı gelmekten sakınanların bol kazanç elde edeceklerini aşağıdaki şiirinde ifade etmektedir:⁴⁸⁶

لَا تَظْلِمَنَّ تَكُنْ مِنَ الْ
أَحْرَارِ وَاعْفُ إِذَا ظَلِمْتَ
وَإِنْ اتَّقَيْتَ اللَّهَ فِي
كُلِّ الْأُمُورِ فَقَدْ غَنِمْتَ

Sakın kimseye zulmetme ki hürlerden olasın, haksızlığa uğradığında affet

Eğer her hususta Allah’tan korkarsan, kazananlardan olursun

Şair yukarıdaki şiir parçasının ilk beytinin ilk mısraında, ﴿وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ﴾

﴿وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ﴾ “Eğer tövbe edecek olursanız, sermayeniz sizin olur. Siz de ne başkalarına haksızlık edersiniz ne de başkaları size zulmeder.”⁴⁸⁷ âyetiyle, ayrıca

﴿مُؤْمِنٌ مُّسْلِمٌ أَخُو الْمُؤْمِنِ لَا يَظْلِمُهُ، وَلَا يُسْلِمُهُ﴾ “Müslüman Müslümanın kardeşidir, ona zulmetmez, onu (düşmana) teslim etmez...”⁴⁸⁸ hadisi ile metinlerarası alıntı yapmış,

ikinci mısraında şair takva kavramına vurgu yaparak, ﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللَّهَ﴾

⁴⁸⁵ Hucurât, 49/13.

⁴⁸⁶ Şükrî Faysal, a.g.e. s. 61.

⁴⁸⁷ Bakara, 2/279.

⁴⁸⁸ Müslim, el-Câmiü’s-Sahîh, no. 2580, c. VIII, s. 18; Tirmizî, el-Câmiü’l-kebîr, no. 1426, c. III, s. 96.

﴿وَيَتَّقُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ “Kim Allah’a ve elçisine itaat ederse, Allah’tan korkar ve O’na karşı gelmekten sakınırsa, işte onlar başarıyı elde edenlerdir.”⁴⁸⁹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Nefis terbiyesi, nefsin arzu ve isteklerine karşı yapılan cihad ve çaba da takva çeşitlerindendir. Hatta bu çeşit en büyük cihad sayılır ve nefisle yapılan cihad kulu takvaya ulaştırır. Şair bu minvalde şöyle der:

وَمَا كَرَّمَ الْمَرْءَ إِلَّا التَّقَى	أَشَدُّ الْجِهَادِ جِهَادُ الْهَوَى
بِبَذْلِ الْجَمِيلِ وَكَفِّ الْأَذَى	وَأَخْلَاقُ ذِي الْفَضْلِ مَعْرُوفَةٌ
وَطَوَّلِ التَّعَاشُرِ فِيهِ الْقَلَى	وَكُلُّ الْفُكَاهَاتِ مَمْلُوءَةٌ
وَكُلُّ تَلِيدٍ سَرِيعُ الْبَلَى	وَكُلُّ طَرِيفٍ لَهُ لَذَّةٌ
وَلَا شَيْءَ إِلَّا لَهُ مُنْتَهَى	وَلَا شَيْءَ إِلَّا لَهُ آفَةٌ
وَلَكِنْ غِنَى النَّفْسِ كُلُّ الْغِنَى	وَلَيْسَ الْغِنَى نَشَبٌ فِي يَدٍ
يَدُلُّ عَلَى صَانِعٍ لَا يُرَى	وَإِنَّا لَفِي صُنْعٍ ظَاهِرٍ

En büyük cihad arzulara karşı cihattır, kişi sadece takvayla cömert olur

Erdemli insanın ahlakı, iyilik yaparak ve eziyetten kaçınarak bilinir

Her fazla mizah insanı daraltır, uzun ilişkiler insana sıkıcı gelir

Her tuhaf şeyin bir lezzeti vardır, her kadim şey hızla yıpranır

Afet olmayan hiçbir şey yoktur, her şeyin mutlaka bir sonu vardır

Zenginlik tek elden ortaya çıkmaz, ama tam zenginlik gönül zenginliğidir

Muhakkak apaçık bir yaratılış içindeyiz, görünmeyen bir Yaratıcıya delalet eder

⁴⁸⁹ Nûr, 24/52.

Şair yukarıdaki beyitlerde Kur’ân-ı Kerim’in bazı âyetleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır. İlk beyitte şair Hucurât sûresindeki, ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ “Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı en çok takvalı olanınızdır.”⁴⁹⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Beşinci beyitte şair her bir şeyin mutlaka sonunun geleceğini belirterek, ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ “Yeryüzünde bulunan her canlı fanidir.”⁴⁹¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Daha sonraki beyitte asıl zenginliğin gönül zenginliği olduğunu ifade ederek, لَيْسَ الْغِنَىٰ عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ، وَلَكِنَّ الْغِنَىٰ غِنَى النَّفْسِ “Gerçek zenginlik mal çokluğu değil, asıl zenginlik gönül zenginliğidir.”⁴⁹² nebevî hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Sonuncu beyitte insanın yaratılışına dikkat çeken şair Allah’ın kudretine işaret ederek, ﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنسَانِ مِنْ طِينٍ﴾ “O Allah ki yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı da yaratmaya çamurdan başladı.”⁴⁹³ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İnsanın kendisinden önceki faniler gibi onun da öleceğine dikkat çeker şairimiz bir başka beytinde. Ardından Kur’ân’dan ilham alarak şu mısraları söyler:⁴⁹⁴

وَمَا النَّاسُ إِلَّا مَيِّتٌ وَابْنُ مَيِّتٍ تَأْجَلَ حَيٍّ مِنْهُمْ أَوْ تَعَجَّلَا
فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ يُخْلِفُ وَعْدَهُ بِمَا كَانَ أَوْصَى الْمُرْسَلِينَ وَأَرْسَلَا

İnsanlar ölüdür ve ölü oğlu ölülerdir, kimisinin eceli ertelenir kimisinininki de geliverir

Sakın Allah’ı, elçilerine önerdiği ve gönderdiği şey hususunda verdiği sözden dönecek sanma!

⁴⁹⁰ Hucurât, 49/13.

⁴⁹¹ Rahmân, 55/26.

⁴⁹² Buhârî, el-Câmiü’s-Sâhîh, no. 6081, c. V, s. 368; Müslim, el-Câmiü’s-Sâhîh, no. 1051, c. III, s. 100.

⁴⁹³ Secde, 32/7.

⁴⁹⁴ Şükrî Faysal, Ebû’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhbâruh, s. 304.

Ebü'l-‘Atâhiye yukarıdaki şiirin ikinci mısraında İbrahim sûresinde geçen, ﴿فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخَلَّفَ وَعْدِهِ رَسُولُهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ﴾ “*Sakın Allah’ı, peygamberlerine verdiği sözden cayacak sanma! Muhakkak Allah izzet ve intikam sahibidir.*”⁴⁹⁵ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İnsanın nefsanî arzu ve isteklerini yermeye gayret etmesi, bu uğurda çaba ortaya koyması kulun takvasının göstericilerindendir. İnsanlığı aldatıcı arzu ve isteklere karşı gelmeye çağırın şair, arayan kimse için ilahî delillerin apaçık ortada olduğunu, kurtuluşun ilahî hikmete bağlı olduğunu aktarmaya çalışmaktadır:⁴⁹⁶

خَالَفَ هَوَاكَ إِذَا دَعَاكَ لِرَبِّهِ فَلَرُبَّ خَيْرٍ فِي مُخَالَفَةِ الْهَوَى
عَلَّمَ الْمَحَجَّةَ بَيْنَ لِمُرِيدِهِ وَأَرَى الْقُلُوبَ عَنِ الْمَحَجَّةِ فِي عَمَى
وَلَقَدْ عَجِبْتُ لِهَالِكٍ وَنَجَاتِهِ مَوْجُودَةٌ وَلَقَدْ عَجِبْتُ لِمَنْ نَجَا

Arzularına karşı gel eğer seni şüpheye çağırırsa, arzulara karşı gelmede nice hayırlar vardır

İsteyen için delil belirtileri apaçıktır, nice kalpler görüyorum ki delile karşı kördür

Kurtuluşu var olduğu halde helâk olan kişiye hayret ederim, aynı zamanda kurtulan kimseye de şaşırırım

Şair ilk beyitte Nâziât sûresinin, ﴿وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ * “*Kim de Rabbinin huzuruna gelmekten korkar ve nefsinin arzularından alıkoyarsa, şüphesiz cennet onun sığınağıdır.*”⁴⁹⁷ âyetiyle, ikinci beyitte ﴿قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِظٍ﴾ “*Rabbinizden size gerçekleri gösteren deliller gelmiştir. Artık kim görmek isterse kendi*

⁴⁹⁵ İbrahim, 14/47.

⁴⁹⁶ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘ârûh ve ahhârûh*, s. 14.

⁴⁹⁷ Nâziât, 79/41.

*lehine, kim de körlük ederse kendi aleyhinedir. Ben üzerinize gözetici değilim.”*⁴⁹⁸
âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye şiirinde insan ruhunun Allah’a yaklaşıp kötülüklerden temizlenmesini görmekteyiz. Kulun gerçek teslimiyet ifadesi Allah’a olan ubudiyetinden geçmektedir. Helake sürükleyen afetlerden nefsinin arındırarak Allah’a yönelen insan kamil insan olabilir Ebü'l-‘Atâhiye’ye göre. İşte şairimiz bir şiirinde hakiki kulluğun, Allah dışındakilerden uzaklaşıp Allah’a rağbet etmekle mümkün olabileceğini ifade etmeye çalışmaktadır:⁴⁹⁹

إِلَى اللَّهِ فَارْغَبْ لَا إِلَى ذَا وَلَا ذَاكَ فَإِنَّكَ عَبْدُ اللَّهِ وَاللَّهُ مُؤَلَّكَ
وَإِنْ شِئْتَ أَنْ تَحْيَا سَلِيمًا مِنَ الْأَذَى فَكُنْ لِشَرَارِ النَّاسِ مَا عِشْتَ تَرَاكَ

Allah’a yönel, buna ya da şuna değil, çünkü sen Allah’ın kulusun Allah da efendin

Eziyetten uzak bir halde yaşamak istersen, yaşadığın sürece insanların şerlilerinden uzak ol

Şair yukarıdaki şiir parçasının ilk beytinin birinci mısraında, ﴿وَالَى رَبِّكَ﴾
﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا فَاغْلُظْ﴾⁵⁰⁰ âyetiyle, ikinci mısraında ﴿وَالَى رَبِّكَ﴾⁵⁰¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye şiirlerinde öleceğini bildiği halde dine uymadan hayatlarını boşa harcayanları kınar ve bu kınamasını da şöyle ifade eder:⁵⁰²

وَلَا تَجْعَلَنَّ الْحَمْدَ إِلَّا لِأَهْلِهِ وَلَا تَدْعِ الْإِمْسَاكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى

⁴⁹⁸ Enâm, 6/104.

⁴⁹⁹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 247.

⁵⁰⁰ İnşirâh, 94/8.

⁵⁰¹ Enfâl, 8/40.

⁵⁰² Şükrî Faysal, *a.g.e.* s. 245.

وَلَا خَيْرَ فِيمَنْ لَا يُؤَاسِي بِفَضْلِهِ وَلَا خَيْرَ فِيمَنْ لَا يُرَى وَجْهَهُ طَلْقًا

Övgüyü hak edenden başkasına verme, sağlam kulpa tutunmayı da ihmal etme

O'nun lütfuyla teselli bulmayan kimsede hayır yoktur, yüzünün güldüğü görünmeyen kimsede hayır yoktur

Yukarıdaki şiir parçasında Ebü'l-'Atâhiye, Kur'ân-ı Kerimden ilham alarak, ﴿وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾ “Kim iyilik yaparak kendini Allah’a teslim ederse, şüphesiz en sağlam kulpa yapışmıştır. İşlerin sonu Allah’a aittir.”⁵⁰³ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İyilik ve takva hususunda şairin Kur'ân âyetletinden ilham alarak atıfta bulunduğu başka bir şiiri şöyledir:⁵⁰⁴

لَا فَخْرَ إِلَّا فَخْرُ أَهْلِ التَّقَى
عَدَا إِذَا ضَمَّهُمُ الْمَحْشَرُ
لَيَعْلَمَنَّ النَّاسُ أَنَّ التَّقَى
وَالْبِرَّ كَانَا خَيْرَ مَا يُذْخَرُ
مَا أَحَقَّ الْإِنْسَانَ فِي فَخْرِهِ
وَهُوَ عَدَا فِي حُفْرَةٍ يُقْبَرُ
مَا بَالُ مَنْ أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ
وَجِيفَةٌ آخِرُهُ يَفْخَرُ

Yarın mahşer günü bir araya getirildiklerinde, takva ehlinen başkası övülmeyecek

İnsanlar iyi bilsinler ki takva ve iyilik, edinilmesi gereken en hayırlı azıktır

Yarın bir çukura gömüleceğini bildiği halde gururlanan insan ne kadar da ahmaktır

Başlangıcı nutfе, sonu leş olan insan ne diye övünüyor?

Şair bu şiir parçasında Kur'ân âyeti ve aynı zamanda nebevî hadisle metinlerarası alıntı yapmıştır. ﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ﴾ “Azık

⁵⁰³ Lokmân, 31/22.

⁵⁰⁴ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 152.

toplayın, kuşkusuz azığın en hayırlısı takvadır.”⁵⁰⁵ âyetiyle, üçüncü ve dördüncü beyitte ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ * الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ * فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا بَيِّتَ﴾⁵⁰⁶ “Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçü veren, dilediği bir biçimde seni oluşturan Rabbine karşı aldatan (gururlandıran) şey nedir?”⁵⁰⁶ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ayrıca şairimiz burada, إِنَّ اللَّهَ أَوْحَىٰ إِلَيَّ أَنْ تَوَاضَعُوا حَتَّىٰ لَا يَبْغِيَ أَحَدٌ “Allah bana, alçakgönüllü olunuz, hiçbir kişi diğerine karşı haddi aşır zulmetmesin, yine hiçbir kişi bir başkasına karşı gururlanmasın diye vahyetti.”⁵⁰⁷ hadisiyle de metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin son beytinde Ebü'l-‘Atâhiye, Hz. Ali’ye nispet edilen, “Âdemoğluna ne oluyor da övünüyor! Halbuki onun başlangıcı bir nutfe, sonu da leştir.”⁵⁰⁸ sözüyle metinlerarası alıntıda bulunmuştur.

Dünyaya rağbet beslenmemesi gerektiğini savunan şair aynı zamanda muhatabına terki dünyalığı da aşılamaktadır. Şöyle diyor:⁵⁰⁹

اِقْطَعْ الدُّنْيَا بِمَا انْقَطَعَتْ وَادْفَعْ الدُّنْيَا بِمَا اِنْدَفَعَتْ
وَأَقْبَلِ الدُّنْيَا إِذَا سَلَسَتْ وَأَتْرِكِ الدُّنْيَا إِذَا امْتَنَعَتْ
يَطْلُبُ الْعَيْشَ الْفَتَى عَبَثًا وَالْغِنَى فِي النَّفْسِ إِنْ قَنَعَتْ

Dünyayı koptuğu şeyle kopar, itildiği şeyle (elinin tersiyle) it

Uyumluysa dünyayı kabul et, imtina ederse sen de ondan imtina et

Genç abes yere geçim ister, nefis zenginliği ise ikna olmasıyla olur

⁵⁰⁵ Bakara, 2/197.

⁵⁰⁶ İnfitâr, 82/6, 7, 8.

⁵⁰⁷ Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî, **Süneni Ebî Dâvud**, thk., Şu‘ayb el-Arnâvut, nşr., Dârü’r-Risâle el-‘Âlemiyye, 1.baskı, 143/2009, no. 4896, c. VII, s. 257.

⁵⁰⁸ Ebû Fadl İbrahim el-Meydânî, **Mecma‘ü’l-emsâl**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, nşr. Dârü’l-Ma‘rife, Beyrut, c. II, s. 454; Kazvînî, **el-İzâh fî ‘ulûmi’l-belâga**, nşr. Dâru İhyâi’l-‘Ulûm, Beyrut, 1998, s. 386.

⁵⁰⁹ Şükrî Faysal, **Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 82.

Şair burada ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ﴾ “Kim dünya sevabı istiyorsa, dünya sevabı da âhiret sevabı da Allah katındadır.”⁵¹⁰ âyetiyle, ayrıca ﴿وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾ “Allah’ın sana verdiği şeylerde âhiret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma...”⁵¹¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İnsanın anlam arayışında kendisini bilmesi, başkalarının hatasını değil kendi hatalarını görmesi, insanlara müsamaha ettiği takdirde Allah’ın da onu affedeceğinden haberdar olması o insanın yüce değerlerle süslenmiş erdemli bir şahsiyet olduğunun göstergesidir. Tam da bu bağlamda Ebü’l-‘Atâhiye şunları söyler:⁵¹²

رَأَيْتَكَ فِيمَا يُخْطِئُ النَّاسُ تَنْظُرُ	وَرَأْسُكَ مِنْ مَاءِ الْخَطِيئَةِ يَقْطُرُ
تَوَارَى بِجُدْرَانِ الْبُيُوتِ عَنِ الْوَرَى	وَأَنْتَ بِعَيْنِ اللَّهِ لَوْ كُنْتَ تَشْعُرُ
وَتَحْشَى عُيُونَ النَّاسِ أَنْ يَنْظُرُوا بِهَا	وَلَمْ تَحْشَ عَيْنَ اللَّهِ وَاللَّهُ يَنْظُرُ
وَكَمْ مِنْ قَبِيحٍ قَدْ كَفَى اللَّهُ شَرَّهُ	أَلَا إِنَّهُ يَغْفُو الْقَبِيحَ وَيَسْتُرُ

Kafandan günah damlaları damlarken, insanların hatasına baktığını gördüm

Evlerin duvarlarının arkasına saklanırsın insanlardan, Allah’ın nazarından kaçamadığını keşke bilseydin

Hatalarını insanların bakışından sakınırsın, Allah görendir, ama Allah’ın görmesinden sakınmazsın

Nice kötülükler vardır ki Allah şerrine kâfi gelir, şüphesiz O, kötülükleri affeder ve gizler

Şair bu beyitte yine Kur’ân’dan bazı âyetlerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Örneğin ikinci beyitte, Şuarâ sûresindeki, ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ الَّذِي يَرِيكَ حِينَ

⁵¹⁰ Nisâ, 4/134.

⁵¹¹ Kasas, 28/77.

⁵¹² Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘ârüh ve ahhâruh*, s. 168.

﴿تَقُومُ﴾ “Namaza kalktığında seni gören mutlak izzet ve merhamet sahibi olan Allah’a tevekkül et.”⁵¹³ âyeyitle ve Âl-i İmrân sûresindeki, ﴿وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ âyetiyle, ﴿بَصِيرٌ﴾ “Allah yaşatan ve öldüren, Allah yaptıklarınızı görmektedir.” âyetiyle, üçüncü beytin ilk mısraında Ahzâb sûresindeki, ﴿وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ﴾ “İnsanlardan sakınıyordun, oysa ki kendisinden sakınılmaya daha layık olan Allah’tır”⁵¹⁴ âyetiyle, dördüncü beyitte, Şûrâ sûresinin, ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ﴾ “O, kullarının tövbesini kabul eden, kötülüklerini bağışlayan ve yaptıklarınızdan haberdar olandır.”⁵¹⁵ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Dünya ve içindekilerin yerilmesine, dünya nimetlerinin geçici olmasına yönelik bir şiirinde şair şöyle der:⁵¹⁶

أَلَا إِنَّمَا الدُّنْيَا مَتَاعٌ غُرُورٌ وَدَارُ صُغُودٍ مَرَّةً وَخُدُورٍ

Gerçekten dünya hayatı aldatıcı metadır, bir kere yükseliş ve düşüş yurdu

Şair bu beytinde dünya hayatının aldatıcı bir eğlence yurdu olduğunu belirterek Âl-i İmrân sûresindeki, ﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾ “Dünya hayatı aldatıcı metadan başka bir şey değildir.”⁵¹⁷ ve yine aynı mealdeki Hadîd sûresinin 20.âyetile metinlerarası alıntı yapmıştır.

Bir başka beytinde yine benzeri hususa dikkat çekmektedir:⁵¹⁸

أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ مَا أَنْتَ يَا دُنْيَايَ إِلَّا غُرُورُ

⁵¹³ Şuarâ, 26/218.

⁵¹⁴ Ahzâb, 33/37.

⁵¹⁵ Şûrâ, 42/25.

⁵¹⁶ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 170.

⁵¹⁷ Âl-i İmrân, 3/185.

⁵¹⁸ Şükrî Faysal, *a.g.e.* s. 172.

لَغَافِلٌ عَمَّا تُجِنُّ الْقُبُورُ إِنَّ امْرَأً يَصْفُو لَهُ عَيْشُهُ
مِنْهَا خُلِقْنَا وَإِلَيْهَا نَحُورُ نَحْنُ بَنُو الْأَرْضِ وَسُكَّانُهَا
مَا دَامَ فِي الدُّنْيَا لِعَبْدٍ سُرُورُ لَا وَالَّذِي أَمْسَيْتُ عَبْدًا لَهُ

Her şey Allah’a döner elbet, bil ey insan, Dünya dediğin, sadece bir aldaniş, bir yalan.

Eğer bir kimse ki hayatı hep huzurla dolmuş, kabirlerin sakladıklarından habersizdir, yanılmış.

Biz, yeryüzünün çocukları, toprağın sakinleriyiz, oradan yaratıldık ve ona geri döneceğiz.

And olsun, ait olduğum Rabb'ime, bu dünyada bir kulun sevinci sürse de gerçek değil yine.

Ebü'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde, metinlerarasılığın bir yöntemi olarak Kur’ân’la iktibasa sıkça başvurduğu açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim onun bir beytinde geçen ifade, okuyucunun zihnini doğrudan şu âyete yönlendirmektedir: ﴿أَلَا إِلَى اللَّهِ

﴿تَصِيرُ الْأُمُورُ﴾⁵¹⁹ “İyi biliniz ki, bütün işler sonunda Allah’a döner.” Şair şiirin ikinci

mısraında, ﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾ “Dünya hayatı aldatıcı metadan başka bir

şey değildir.”⁵²⁰ âyetiyle, üçüncü beyitte, ﴿مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً﴾

﴿أُخْرَى﴾ “Sizi topraktan yarattık, sonra sizi oraya döndüreceğiz, sonra sizi bir daha

tekrar oradan çıkaracağız.”⁵²¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şair âyetin bir

bölümünü olduğu gibi, herhangi bir değişiklik yapmadan şiirine taşımış ve böylece Kur’ân lafzını hem yüzey yapıda hem de anlam katmanında olduğu gibi muhafaza

⁵¹⁹ Şûrâ, 42/53.

⁵²⁰ Âl-i İmrân, 3/185.

⁵²¹ Tâhâ, 20/55.

etmiştir. Bu durum, şiirinde derin bir anlam ve estetik değer kazanmasına vesile olmuştur.

Ebü'l-Atâhiye gibi üstün bir şiir yeteneğine sahip bir şairden bu tür bir yaklaşımın görülmesi şaşırtıcı değildir. Onun Kur'an'a yönelimi, bir şairin dilinin ve kimliğinin kaynağına, yani Arap-İslâm kültürüne dönüşünü simgelemektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim, en üstün dil ve en veciz anlam ile nazil olmuştur. Bu sebeple, Ebü'l-Atâhiye'nin Kur'anî ifadeleri şiirine dahil etmesi, bir yandan köklerine bağlılığını ortaya koyarken diğer yandan da şiirine derinlik ve estetik güzellik kazandırmaktadır.

3. 1. 4. İslâmî Değerler ve Ahlak, Kardeşlik, Namaz, Zekât Hususundaki Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili

İnceleme konusu olan Ebü'l-Atâhiye divanı'nda, ahlak, İslâmî değerler, kardeşlik ve benzeri konulara da yer verildiği görülmektedir. Şair ahlâkî değerleri hatırlatırken, bazen münakaşa üslubu, bazen de nasihatle insanlığı doğruya irşat etmeğe çalışıyor. Bu konuları sürekli dillendirmesi, Ebü'l-Atâhiye'nin iman ve İslâm'la ilgili meselelere vakıf olduğunun göstergesidir. Asıl iman ahlakın ta kendisidir, kimin ahlakı güzelleşirse imanı fazlalaşır. Divanda yer yer Ebü'l-Atâhiye'nin muhatabını mütevazi bir ahlaka çağırdığı görülmektedir. Ayrıca şair Kur'an hakikatinden ilham alarak şiirlerinde namaz ve zekât konusuna da yer vermektedir. Namazın vaktinde ikame edilmesi, dinin temeli olması, doğru yol üzere olmanın göstergelerinden olması, namaz temizliğinin kıyamet gününde müminler için bir nur olacağı gibi hususları şiirlerinde dillendirdiği görülmektedir.

Şairin üzerinde durduğu ahlâkî değerlerden biri de Kur'an'da anlatılan, Lokman'ın (as) evladına olan nasihatidir. Konuşurken kullandığı kelimeleri dikkatli bir şekilde incelemesi, ölçüp biçtikten sonra ağzından çıkarması insanoğlunu değerli kılan olgun davranışlardandır. Şair ayrıca şiirlerinde İslâmî kardeşlik ve hakları konusunu da işlemektedir. Bu hususa dikkat çeken şair şöyle der:⁵²²

وَإِذَا نُكِبْتَ فَأَظْهِرِ الْجَدْلَا لَا تَفْرَحَنَّ بِمَا ظَفِرْتَ بِهِ

⁵²² Şükrî Faysal, *Ebü'l-Atâhiye eş'ârûh ve ahhâruh*, s. 118.

وَإِذَا نَطَقْتَ فَلَا تَكُنْ هَذِرًا وَأَقْصِدْ فَخَيْرُ النَّاسِ مَنْ قَصَدَا
وَاحْفَظْ أَخَاكَ لِمَا رَجَاكَ لَهُ وَإِذَا دَعَاكَ فَكُنْ لَهُ عَصَدَا
وَارْفَعْ نَوَاطِرَهُ وَكُنْ سَنَدًا فَلَقَدْ يَكُونُ أَخُو الرِّضَا سَنَدَا
وَتَعَاهَدِ الْإِخْوَانَ إِنَّهُمْ زَيْنُ الْمَغِيبِ وَزَيْنُ مَنْ شَهِدَا

Kazandın diye mutlu olma, başına musibet geldiğinde metanet göster

Konuştuğunda sakın ha saçmalama, tabii ol zira insanların en hayırlısı tabii olanlardır

Senden bir şey istediğinde kardeşini koru, seni aradığında ona destek ol

Bakışını kaldır ona destek ol, kardeşin rızası dayanak olur

Kardeşlerinle ahitleş zira onlar yokluğun da şehadetin de süsleridir

Şair yukarıdaki şiirde Kur'ân'da varit olan yüce İslâmî değerlerden yararlanarak bazı âyetlerle metinlerarası alıntı yapmıştır. İlk beyitte, ﴿وَلَيْنُ صَبَرْتُمْ لَهُوَ﴾

“Eğer sabrederseniz, elbette bu sabredenler için daha hayırlıdır.”⁵²³ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ ﴿

âyetiyle, ikinci beyitte, ﴿وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ﴾

﴿الْحَمِيرِ﴾ “Yürüyüşünde tabii ol, sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini merkeplerin

sesidir.”⁵²⁴ âyetiyle, üçüncü beyitte, ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾

“Ancak müminler kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını bulun.”⁵²⁵ âyetiyle ayrıca,

﴿الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ لَا يَظْلِمُهُ، وَلَا يُسْلِمُهُ، مَنْ كَانَ فِي حَاجَةِ أَخِيهِ كَانَ اللَّهُ فِي حَاجَتِهِ، وَمَنْ فَرَّجَ

عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً فَرَّجَ اللَّهُ عَنْهُ بِهَا كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Müslüman Müslümanın kardeşidir, ona zulmetmez, onu (düşmana) teslim etmez. Kim

⁵²³ Nahl, 16/126.

⁵²⁴ Lokmân, 31/19.

⁵²⁵ Hucurât, 49/10.

*din kardeşinin ihtiyacını giderirse, Allah da onun ihtiyacını giderir. Kim bir Müslümanın sıkıntısını giderirse, Allah da onun kıyamet sıkıntılarından birini giderir. Kim de bir Müslümanın ayıbını örterse, Allah da kıyamet günü onun ayıbını örter.*⁵²⁶ hadisiyle de metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şair İslâmî değerleri ön planda tutmaya çalıştığı gibi, gayri İslâmî davranışları da yerer ve hatta dahası, bir damla sudan yaratılan insanoğlunun nasıl olur da yaratıcısına karşı başkaldıracağını, böbürlenebileceğini dile getirerek, böyle rezil davranışları terk etmeye çağırır:⁵²⁷

فَلَا تَمْشِ يَوْمًا فِي ثِيَابٍ مَخِيلَةٍ فَإِنَّكَ مِنْ طِينٍ خُلِقْتَ وَمَاءٍ
لَقَلَّ امْرُؤٌ تَلْقَاهُ لِلَّهِ شَاكِرًا وَقَلَّ امْرُؤٌ يَرْضَى لَهُ بِقَضَاءِ

Hiçbir zaman gösterişli elbiselerle yürüme, çünkü sen çamurdan ve sudan yaratıldın

Allah’a şükür ile kavuşanlar pek azdır, O’nun kaderine rıza gösterenler pek azdır

﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾
*“İnsanlara surat asma, yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Zira Allah hiçbir böbürlenene övüngeyi sevmez.”*⁵²⁸ âyetiyle, ikinci mısraında, ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ﴾
*“Andolsun ki biz insanı, çamurdan, bir sülaleden yarattık.”*⁵²⁹ âyetiyle, sonuncu beyitte, ﴿وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾
*“Kullarımdan şükredenler pek azdır.”*⁵³⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

⁵²⁶ Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 2580, c. VIII, s. 18; Tirmizî, *el-Câmiü’l-kebîr*, no. 1426, c. III, s. 96.

⁵²⁷ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 3.

⁵²⁸ Lokmân, 31/18.

⁵²⁹ Mu’minûn, 23/12.

⁵³⁰ Sebe, 34/13.

Ahlâkî ilkeleri övdüğü, her toplumda insanlar arası muamele ve davranışlarda olması gereken değerleri ön plana çıkardığı bir başka şiirinde Ebü'l-'Atâhiye şöyle der:⁵³¹

دَاوِ بِالرِّفْقِ جِرَاحَاتِ الْخَرْقِ	وَابْلُ قَبْلَ الْحَمْدِ وَالذَّمِّ وَدُقْ
وَسِعَ النَّاسُ بِخُلُقٍ حَسَنِ	لَمْ يَضِقْ شَيْءٌ عَلَى حُسْنِ الْخُلُقِ
كُلُّ مَنْ لَمْ تَتَّسِعْ أَخْلَاقُهُ	بَعْدَ الْإِحْسَانِ مِنْهُ وَسَحُقْ
كَمْ تَرَانَا يَا خِي نَبْقَى عَلَى	جَوْلَانِ الْمَوْتِ فِي هَذَا الْأُفُقِ
نَحْنُ أَرْسَالٌ إِلَى دَارِ الْبَلَى	تَتَوَالَى عُنُقًا بَعْدَ عُنُقِ

Delinmiş yaraları nezaket ilacıyla tedavi et, övgüden ve yergiden önce tecrübe et ve tat

İnsanlarla güzel ahlakla davran, güzel ahlak için hiçbir şey zor değildir

Ahlakı güzel olmayan her kesten, iyilik uzak olur ve yok olup gider

Kardeşim daha ne kadar bizi bu ufukta, ölüm gezisini beklerken göreceksin?

Bizler imtihan yurduna gönderilmiş kimseleriz, birer birer giden canları takip ederiz

Görüldüğü üzere yine Ebü'l-'Atâhiye bu şiirinde İslâmî değerlere yer vererek bazı âyet ve hadislerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şair iyilik ve güzel ahlaka atıf yaparak, ﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ

﴿الْمُحْسِنِينَ﴾ “Onlar ki, bollukta ve darlıkta Allah yolunda infak ederler, öfkelerini

yenerler ve insanları affederler. Allah iyilik edenleri sever.”⁵³² âyetiyle, ayrıca الْبِرُّ

“İyilik güzel ahlaktır. حُسْنُ الْخُلُقِ وَالْإِثْمُ مَا حَاكَ فِي صَدْرِكَ وَكَرِهْتَ أَنْ يَطَّلَعَ عَلَيْهِ النَّاسُ

⁵³¹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 247.

⁵³² Âl-i İmrân, 3/134.

Günah ise kalbini tırmalayıp duran ve insanların bilmesini istemediğin şeydir.”⁵³³
hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye şiirlerinde işlenen hususlardan bir diğeri de İslâm kardeşliği mevzusudur. Şaire göre gerçek kardeşlik Allah rızası için yapılan kardeşliktir. Kötü ahlak sahibi kimselerle yapılan dostluk ve kardeşliğin faydası olmayacağı gibi kişiye zarar da üretmektedir. Dolayısıyla şairin görmek istediği İslâmî kardeşlik dini inancı düzgün olan, belalar karşısında sabır ve kararlılık gösterebilecek kıvamda olan dostluk ve kardeşliktir.⁵³⁴

وَلَا خَيْرَ فِي وُدِّ الصَّدِيقِ الْمُمَازِقِ	أَلَا إِنَّمَا الْإِخْوَانُ عِنْدَ الْحَقَائِقِ
أَقَرُّ لِعَيْنِي مِنْ صَدِيقٍ مُوَافِقِ	لَعَمْرُكَ مَا شَيْءٌ مِنَ الْعَيْشِ كُلِّهِ
فَإِنِّي بِهِ فِي وُدِّهِ غَيْرُ وَائِقِ	وَكُلُّ صَدِيقٍ لَيْسَ فِي اللَّهِ وُدُّهُ
وَأَفْرِشُهُ مَا يَشْتَهِي مِنْ خَلَائِقِ	أَحِبُّ أَخِي فِي اللَّهِ مَا صَحَّ دِينُهُ
وَأَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ مَا عِشْتُ رَازِقِي	وَأَرْغَبُ عَمَّا فِيهِ ذُلٌّ وَرَبِيبُهُ
صَبُورٍ عَلَى مَا نَابَ عِنْدَ الْحَقَائِقِ	صَفِيِّ مِنَ الْإِخْوَانِ كُلِّ مُوَافِقِ

Biliniz ki kardeşlik gerçek zamanlarda belli olur, ikiyüzlü bir arkadaşla dostluk kurmanın hiçbir faydası yoktur

Yemin ederim ki hayatın tamamı, aynı fikri paylaşan göz aydınlığım olan bir dost olmadan anlamsızdır

Allah ile bağı olmayan her dost, benim de sevgisine güvenmediğim dosttur

Dini sağlam olan kardeşimi ben de Allah için severim, istediği her şeyi önüne sererim

Zillet ve şüpheli şeylerden uzak olurum, bilirim ki Allah yaşadığım sürece rızıkma kefildir

⁵³³ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 2553, c. VIII, s. 6; Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, no. 2389, c. IV, s. 196.

⁵³⁴ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 250.

Dost olan, gerçekler karşısında ortaya çıkanlara karşı sabırlı olan kardeşler anlaşılır kimselerdir

Okura kardeşlik duygularını ifade eden, asil dostta aranması gereken özellikleri şiirle yazıya dökmeğe çalışan şair, burada da bazı âyet ve hadislerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şair, kardeşlik haklarının sergilendiği ilahi hikmetle peygambere tecellisi olan Hucurât sûresindeki, ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾ “Ancak müminler kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını bulun.”⁵³⁵ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Daha sonraki beyitlerde gerçek kardeşlikte aranan sağlam din hususuna dikkat çekerek, ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾ “Şüphesiz Allah katında gerçek din İslam’dır.”⁵³⁶ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ayrıca Allah için sevmek, Allah için engel olmak Hz. Peygamber’den (sav) rivâyet edilen, مَنْ أَحَبَّ لِلَّهِ وَأَبْغَضَ لِلَّهِ وَأَعْطَى “Kim Allah için sever, Allah için öfkelenir, Allah için verir, Allah için engel olursa imanını kemale erdirmiş olur.”⁵³⁷ hadisi ve لَا تَصَاحِبْ إِلَّا مُؤْمِنًا “Müminden başkasını arkadaş edinme, yemeğini de sadece takva sahibi kimse yesin.”⁵³⁸ metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir.

Dinî motifli metinlerarasılık açısından incelenmekte olan Ebü’l-‘Atâhiye Divanı’nın, İslâmî içerikli ve temel dinî esaslarla şekillenmiş bir zühd divanı olarak nitelendirilmesinin isabetli bir değerlendirme olacağı kanaatine varılmıştır. Çünkü şair nerdeyse her şiirinde dinî şiarlara, namaz, zekât, İslâm akaidi ve Allah inancı, dünyanın faniliği, ölüm gerçeği, ahiret odaklı yaşama ve daha pek çok bunun gibi İslâm’ın temelinde var olan kavramlara atıf yapmıştır. Değinmemiz gereken kavramlardan bir diğeri de namaz ve zekât kavramlarıdır. Ebü’l-‘Atâhiye şiirlerinde namazın zikri, bir Kur’ân-ı Kerim kavramı olarak, dinin direği ve temeli olarak geçmekte, yine Kur’ân’daki önemine binaen vaktinde kılınmasına, zayi edilmemesine

⁵³⁵ Hucurât, 49/10.

⁵³⁶ Âl-i İmrân, 3/19.

⁵³⁷ Ebû Dâvud, *Süneni Ebî Dâvud*, no. 4681, c. VII, s. 69.

⁵³⁸ Tirmizî, *el-Câmiü’l-kebîr*, no. 2389, c. IV, s. 1

vurgu yapılmaktadır. Hatta şair, bir şiir parçasında namaz ile zekâtı beraber zikretmektedir. Bu bağlamda şöyle der:⁵³⁹

أَقِمِ الصَّلَاةَ لَوْ قَتَلَهَا بِطَهْرِهَا وَمِنَ الضَّلَالِ تَفَاوُثُ الْمِيقَاتِ
وَإِذَا اتَّسَعَتْ بِرِزْقِ رَبِّكَ فَاجْعَلْنِي مِنْهُ الْأَجَلَ لِأَوْجِهِ الصَّدَقَاتِ
فِي الْأَقْرَبِينَ وَفِي الْأَبَاعِدِ تَارَةً إِنَّ الزَّكَاةَ قَرِينَةُ الصَّلَوَاتِ

Namazı vaktinde temizliğe riayet ederek kıl, vaktini gözetmemek dalalete alamettir

Rabbinin rızıkıyla zengin olursan, en güzelinden sadaka vererek ikramda bulun

Akrabaya bazen de uzak olanlara, şüphesiz zekât namazın kardeşidir

İslâmî bir kavram olan namaz kavramını şiirinde işleyen Ebü'l-'Atâhiye'nin bazı âyetlerle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir. Örneğin ilk beyitte namaz vakitlerine işaret ederek, ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ﴾

﴿السَّيِّئَاتِ﴾ “Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın olan vakitlerinde namaz

kıl. Şüphesiz iyilikler kötülükleri giderir.”⁵⁴⁰ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Mezkûr beytin ikinci mısraında şair namaz vaktini gözetmemenin sapıklık alameti olduğunu ifade ederek, ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ * الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ﴾ “Yazıklar olsun

o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar.”⁵⁴¹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-'Atâhiye namaz ile zekât arasındaki bağlantıyı iyi fark etmiş olacak ki, konuyu Kur'an âyetleri üzerinden değerlendirerek namaz ile zekât arasındaki alakaya dikkat çekmiştir. Şöyle ki namaz, kul ile Rabbi arasındaki alakayı, zekât ise kul ile Allah'ın kulları arasındaki iyilik alakasını ifade etmektedir. Bu nedendir ki şair Kur'an adabından ilham alarak, Allah'ın pek çok âyetlerde yan yana zikretmeye

⁵³⁹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahbâruh*, s. 59.

⁵⁴⁰ Hûd, 11/114.

⁵⁴¹ Mâ'ûn, 107/5.

çalıştığı namaz ile zekât kavramını şiirinde yan yana zikrederek, ihtiyaç sahiplerine infaka teşvik etmiştir. Şair bu minvalde, ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاٰكِعِينَ﴾⁵⁴² “*Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin ve rükû edenlerle beraber siz de rükû edin.*”⁵⁴² âyeti ve Kur’ân’ın yirmi beşten fazla yerinde namaz ile zekâtın beraber zikredildiği diğer âyetlerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Kulun malında bazen yakın akrabasının hakkı olduğu gibi uzakta olanların da hakkının olduğuna işaret ederek sadaka ve zekât kavramına yer veren şair, yukarıdaki şiirinde ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهِمَا وَالْمَوْلَاةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾⁵⁴³ “*Sadaklara (zekatlar) Allah’tan bir farz olarak yalnız fakirlere, yoksullara, zekât toplayan memurlara, kalpleri İslam’a ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda cihad edenlere, yolda kalmış yolculara mahsustur. Allah alimdir, hakimdir.*”⁵⁴³ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şair sadaka ve infak hususunda akrabaya öncelik vererek, ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ﴾⁵⁴⁴ “*Akraba olanlar Allah’ın kitabına göre birbirilerine daha yakındırlar.*”⁵⁴⁴ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İncelemesi yapılan şiirlerin içeriğinden, Ebü’l-‘Atâhiye’nin Allah’ın Kitabı hususunda samimi bir Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Dönemindeki hasımlarının şairi dinsizlik ve düalist inançla itham edenler, onun ölüm odaklı bazı şiirlerinden istidlal etmeye çalışmış olsalar da, şairin Allah Teâlâ’nın zatına ve sıfatlarının methine, Yüce Mevlâ’nın şanına övgü içerikli şiirler kaleme alması, evladının ölümü sırasında kaza ve kadere teslimiyetini gösteren şiir beyitlerinin var olması, yine Kur’ân içerikli ahiret hayatı ve kıyamet manzaralarına dair şiirlerinin varlığı şaire yönlendirilen ithamların asılsız veya farklı faktörlerden kaynaklı olduğunu söylemek için yeterlidir. Namaz, zekât, infak, sadaka gibi dinî kavramların içeriğini, Kur’ân âyetleri ve sünnette varit olan hadislere göre doldurmaya çalışması Ebü’l-‘Atâhiye’nin bir İslâm şairi, bir

⁵⁴² Bakara, 2/43.

⁵⁴³ Tövbe, 9/60.

⁵⁴⁴ Enfâl, 8/75.

züht şairi olması hususundaki kanıttır. Buraya kadar aktarılanlar, Ebü'l-'Atâhiye şiirinde dinî motifli metinlerarası alıntı olgusunun Kur'ân âyetleri bağlamında incelenmesini içermekteydi. Bundan sonra divanda inceleyeceğimiz şiirlerde hadis-i şeriflerle yapılan metinlerarası alıntı üzerinde durulacaktır. Yüce Allah'ın fazlı ve inayetiyle Ebü'l-'Atâhiye divanının nebevî hadislerle metinlerarasılık açısından incelenmesine geçelim.

3. 2. HADİS-İ ŞERİFLERLE METİNLERARASILIK

Hadislerle metinlerarasılık örnekleri de Ebü'l-'Atâhiye şiirlerinde bariz bir şekilde gözükmektedir. Onun, birçok şiirinde hadis metinlerinden iktibaslarla bulunması, hadis ilmine dair geniş bir birikime sahip olduğunun göstergesidir. Bu durum, şairin yaşadığı dönemin hadislerin tedvin ve tasnif sürecine denk gelmesinden veya onun Hz. Peygamber'in (sav) asrına yakın bir dönemde yaşamış olmasından kaynaklanabilir. Ayrıca, çocukluk döneminde aldığı eğitimin de bu tutumunda etkili olduğu düşünülebilir. Zira İslâm toplumunda çocukların zihni, öncelikle Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünnetiyle şekillenmiş, onların ilk öğrendikleri ve ezberledikleri sözler Allah ve Resulüne ait kelimeler olmuştur. Konuyu izah mahiyetinde İsfahânî'nin *el-Egânî*'sinde Sümâme b. Eşras'tan aktarılan rivâyet, şu şekilde özetlenebilir:

“Ebü'l-'Atâhiye bana şu şiiri okudu:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُعْتِقْ مِنَ الْمَالِ نَفْسَهُ تَمْلِكُهُ الْمَالُ الَّذِي هُوَ مَالِكُهُ

أَلَا إِنَّمَا مَالِي الَّذِي أَنَا مُنْفِقٌ وَلَيْسَ لِي الْمَالُ الَّذِي أَنَا تَارِكُهُ

إِذَا كُنْتُ ذَا مَالٍ فَبَادِرْ بِهِ الَّذِي يَحِقُّ وَإِلَّا اسْتَهْلَكَتَهُ مَهَالِكُهُ

İnsan kurtarmazsa paradan nefsi, sahip olduğunu sanır oysa esiridir paranın kendisi

Bilinsin ki, yalnız harcadığım para bana ait, geride bıraktığım ise artık benim değildir.

Şayet paran varsa hızlıca onu hak sahibine ulaştır, yoksa tehlikeler onu tüketir

Bunun üzerine Sümame, “Bunu nereden aldın?” diye sorduğunda, Ebü'l-‘Atâhiye de bunu, Hz. Peygamber’in (sav), وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبِستَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ (Ey âdemoğlu!) Yiyip tükettiğin, giyip eskittiğin veya sadaka olarak verip önden gönderdiğinden başka malın mı var ki?⁵⁴⁵ hadis-i şerifinden aldım” diye cevap verdi. Bunun üzerine ben ona, “Sen bunun Hz. Peygamber’in kavli olduğuna ve onun hak peygamber olduğuna iman ediyor musun?” diye sorduğumda o, “Evet” dedi...”⁵⁴⁶

Ebü'l-‘Atâhiye şiirinde kimi zaman Allah’a iman, O’nun esmâ ve sıfatlarına ilişkin hadislerle metinlerarasılık yaparken, kimi zaman ahiret hayatını zikreder, kimi zaman ölüm ve dehşetlerinden bahsederken, kimi zaman takva, dünyada zahit yaşamdan söz ederek nebevî hadislerle metinlerarası alıntı yapmaktadır.

Ebü'l-‘Atâhiye’nin hayatının ikinci evresinde gazel içerikli şiirleri bıraktığını, hatta bıraktığı için halifeler tarafından azarlandığını ve bunun yerine, halifelerin meclislerinde övgüler, bazen mersiye, ağıt tarzı şiirler okuduğu görülmektedir. Artık şairin ilgi alanı zühd, öğüt ve hikmet temalı şiirlerdir. Dolayısıyla geçmişte yaptıklarını, hatalarını düşünerek pişmanlıklarını dile getirir, mütevazî tavırla Allah’a samimi bir şekilde yalvarır, affedilmesini ister ve çokça dualarda bulunur.⁵⁴⁷

إِلَهِي لَا تُعَذِّبْنِي فَإِنِّي	مُقَرَّرٌ بِالَّذِي قَدْ كَانَ مِنِّي
وَمَا لِي حِيلَةٌ إِلَّا رَجَائِي	وَعَفْوُكَ إِن عَفَوْتَ وَحُسْنُ ظَنِّي
فَكَمْ مِنْ زَلَّةٍ لِي فِي الْبَرَايَا	وَأَنْتَ عَلَيَّ ذُو فَضْلٍ وَمَنْ
إِذَا فَكَّرْتُ فِي نَدَمِي عَلَيْهَا	عَضَضْتُ أَنَامِلِي وَقَرَعْتُ سِنِّي
يَظُنُّ النَّاسُ بِي خَيْرًا وَإِنِّي	لَشَرُّ النَّاسِ إِن لَمْ تَعْفُ عَنِّي
أُجِنُّ بِزَهْرَةِ الدُّنْيَا جُنُونًا	وَأُفْنِي الْعُمَرَ فِيهَا بِالتَّمَنِّي

⁵⁴⁵ Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 2958, c. VIII, s. 211; Tirmizî, *el-Câmiü’l-kebîr*, no. 2342, c. IV, s. 165.

⁵⁴⁶ el-İsfahânî, *el-Egânî*, c. IV, s. 15.

⁵⁴⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 375, 376.

وَيَيْنَ يَدَيِّ مُحْتَبَسٍ طَوِيلٌ كَأَنِّي قَدْ دُعِيتُ لَهُ كَأَنِّي
وَلَوْ أَنِّي صَدَقْتُ الزُّهْدَ فِيهَا قَلَبْتُ لِأَهْلِهَا ظَهَرَ الْمَجَنِّ

Allah'ım, bana azap etme, ben daha önce yaptıklarımı kabul ediyorum

*Umudumdan başka bir çarem kalmadı, sen istersen affedersin, sana olan hüsnü
zannım budur*

Ne çok hata işledim, sen ise bana hep lütufta ve ikramda bulundun

*İşlediğim günahlarımdan ötürü pişmanlık çekince tırnaklarımı ısıyor,
dişlerimi sıkıyorum*

*İnsanlar hakkımda iyi düşünüyorlar, oysaki beni affetmezsen, yaratılmışların
en şerlisi benim*

Dünyanın güzelliklerine deliriyorum ve hayatımı temennilerle heba ediyorum

Sanki ona çağırılmışım gibi önümde uzun bir engel vardır

*Şayet dünyayı terk etme hususunda sadık olsaydım, oradakilere sırtımı
çevirirdim.*

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin el-Egânî'sinde Muhammed b. Ebi'l-'Atâhiye'den aktarıldığına göre Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki şiirini ölüm hastalığına yakalandığı sırada söylemiş. Şairimiz geçmişte yaşadıklarının pişmanlığını dile getirirken, Allah'tan af ve bağışlanmada bulunarak Hz. Peygamber'in (sav), اللَّهُمَّ إِنَّكَ عَفُوٌّ كَرِيمٌ "Allah'ım, sen affedersin, cömertsin, affetmeği seversin, öyleyse beni de affet."⁵⁴⁸ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

3. 2. 1. İman, Tevekkül, Takva, Gönül Zenginliği, İyilik Konusundaki Dinî Motifli Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili

Ebü'l-'Atâhiye şiirinin belirgin özelliklerinden biri de çokça yer verdiği ölüm içerikli temaların yanı sıra, yüce Allah'a iman, zatına övgü, esmâ ve sıfatları, kâdir-i

⁵⁴⁸ Tirmizî, el-Câmiü'l-Kebîr, no. 3513, c. V, s. 490.

mutlak oluşu, yaratması, kulları üzerinde hükmetmesi gibi dinî içerikli konulara yer vermesidir. Şiirlerini dikkatli bir şekilde incelendiğinde, âyeti kerimelerin yanı sıra hadisi şeriflerle de metinlerarası alıntı yaptığı tespit edilmektedir.

Allah’a imanı kesin bir bilgi olarak niteleyen şair, ayrıca yaratıcı sıfatıyla da yaratana övgüde bulunarak şöyle der:⁵⁴⁹

آمَنْتُ بِاللّٰهِ وَأَيَّقَنْتُ وَاللّٰهُ حَسْبِي حَيْثُمَا كُنْتُ
كَمْ مِنْ أَخٍ لِّي خَانَنِي وَدُّهُ وَلَا تَبَدَّلْتُ وَلَا خُنْتُ
الْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلَى صُنْعِهِ إِنِّي إِذَا عَزَّ أَخِي هُنْتُ
مَا أَعْجَبَ الدُّنْيَا وَتَضَرَّيْفَهَا كَمْ لَوْنَتَنِي فَتَلَوْنْتُ

Allah’a iman ettim, tam bir yakınle, nerede olsam Allah bana yeter her halimle,

Nice kardeşim vardır ki severek yanıldım, ne ihanet ettim ne de sadakatten ayrıldım

Yarattığı her şeyle Allah’a hamdolsun, kardeşimin izzetiyle gönüm huzur bulsun.

Ne gariptir şu dünyanın türlü halleri, renk kattıkça bana, ben oldum o renklerle mahkûm eri.

Bir şairin inanç şeklini öğrenmenin yollarından biri de yazmış olduğu şiirleridir. Şiirleriyle kendi inanç biçimini ifade eden aynı zamanda nasihat ve vaaz üslubuyla bunu muhatabına ulaştırmaya çalışan Ebû’l-‘Atâhiye, yukarıdaki şiir parçasında anlattıklarıyla İslâm ve züht şairi olarak bir daha karşımıza çıkmaktadır.

Şair yukardaki şiirin ilk beytinin ilk mısraında Hz. Peygamber’in (sav), وَعَنْ أَبِي عَمْرٍو،

وقيل أبي عمرة سُفْيَانُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ قُلْ لِي فِي الْإِسْلَامِ قَوْلًا

“Ebû ‘Amr veya Ebû ‘Amre Sufyân لا أَسْأَلُ عَنْهُ أَحَدًا غَيْرَكَ قَالَ: قُلْ: آمَنْتُ بِاللّٰهِ: ثُمَّ اسْتَقِمَّ

b. Abdullah’tan rivayet edildiğine göre o şöyle dedi: “Ey Allah’ın elçisi bana İslâm’ı

⁵⁴⁹ Şükrî Faysal, **Ebû’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 80.

öyle anlat ki onu senden başkasına bir daha sorma ihtiyacı hissetmeyeyim, dedim. Allah'ın resulü: “Allah’a iman ettim de, sonra dosdoğru (yakın üzere) ol!” buyurdu.”⁵⁵⁰ hadisiyle, ikinci mısraında, اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ “Nerede olursan ol Allah’tan kork....”⁵⁵¹ hadisiyle, üçüncü beyitte Allah’ın yaratmasına vurgu yaparken, إِنَّ اللَّهَ يَصْنَعُ “Şüphesiz Allah, üreten kişiyi de üreticisini de yaratandır.”⁵⁵² hadisiyle, son beyitte أَلَا إِنَّ الدُّنْيَا مَلْعُونَةٌ مَلْعُونٌ مَا فِيهَا إِلَّا ذَكَرَ اللَّهُ تَعَالَى وَمَا وَالَاهُ وَعَالَمًا وَمُتَعَلِّمًا “Dünya ve içindekiler değersizdir. Sadece Allah’ı zikretmek, O’na yaklaştıracak şeylerle ilim sahibi ve talebe olmak müstesnadır.”⁵⁵³ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

“Allah’a iman ettim” diyerek iman hakikatine vurgu yapan şair, bir başka şiirinde bu sefer “Allah’a ve âyetlerine şehadet ederim” diyerek İslâm hakikatine vurgu yapmaktadır. Ahiret hayatının varlığına dikkat çeken şair, dünya hayatının ancak ahiret hayatı ile anlam kazandığına inanmaktadır:⁵⁵⁴

أَشْهَدُ بِاللَّهِ وَآيَاتِهِ شَهَادَةً بَاطِنَةً ظَاهِرَةً
مَا شَرَفُ الدُّنْيَا بِشَيْءٍ إِذَا لَمْ يَتَّبِعْهُ شَرَفُ الْآخِرَةِ

Allah’a ve O’nun âyetlerine ederim şehadet, zahirde ve bâtında ederim teslim,

Ahiret değeriyle donanmaz ise, dünya hayatı bir hiçtir, etmez bir değer

İslâm’a girmenin yolu ve cennetin anahtarı olan şehadet kelimesi, hadislerde ve Hz. Peygamber’in (sav) siyerinde çokça zikredilmektedir ki, şairimiz bu kaynaklardan ilham alarak meseleyi şiirlerine de konuk edinmiştir. Şiirin ilk beytinde, بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ،

⁵⁵⁰ Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 38, c. I, s. 47.

⁵⁵¹ Tirmizî, *el-Câmiü’l-kebîr*, no. 1987, c. III, s. 526.

⁵⁵² Buhârî, *Halku ef’âli’l-‘ibâd*, thk., Abdurrahman ‘Amîre, nşr., Dârü’l-Meârifî’s-Su’udiyye, Riyad, t.y., s. 46.

⁵⁵³ Tirmizî, *el-Câmiü’l-kebîr*, no. 2322, c. IV, s. 151.

⁵⁵⁴ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş’âruh ve ahhâruh*, s. 176.

لَوْ كَانَتْ *İslâm beş esas üzerine bina edilmiştir: Allah'tan başka hak ilahın olmadığına, Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehadet etmek, namaz kılmak, zekat vermek, hacetmek ve Ramazan orucunu tutmak.*"⁵⁵⁵ hadisiyle, ikinci beytinde dünyanın ahiret yurduyla kıyasta değersiz olduğunu ifade ederek, *الدُّنْيَا تَعْدِلُ عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحَ بُعُوضَةٍ، مَا سَقَى كَافِرًا مِنْهَا شَرْبَةً مَاءٍ سِوَرِسِينَك كَادَر دَغَـرِي أَلَسَايْدِي، أَوْدَان كَافِرِي بَر يُوْدُم سُو دَاـهِي إِـچِرْمَـزْدِي.*"⁵⁵⁶ hadisiyle metinlerarası alıntı yaptığını görmekteyiz.

Yaratıcıyı yücelten ve O'na kul olduğunu ifade eden şair bununla iftihar hissi duyar. Öncesinde de sonrasında da mülkün O'na ait olduğunu, izzet ve kerem sahibi olduğunu şiirleştirerek sunan şair hakiki ölümün Allah yolunda şehadet olduğuna da ayrıca dikkat çeker:⁵⁵⁷

وَسُبْحَانَهُ سُبْحَانَهُ وَلَهُ الْحَمْدُ	تَبَارَكَ مَنْ فَخْرِي بِأَنِّي لَهُ عَبْدُ
هُوَ الْقَبْلُ فِي سُلْطَانِهِ وَهُوَ الْبَعْدُ	وَلَا مُلْكَ إِلَّا مُلْكُهُ عَزَّ وَجْهَهُ
فَقَدْ فَاتَتْ الْآيَّامَ وَأَقْتَرَبَ الْوَعْدُ	فِيَا نَفْسُ خَافِي اللَّهِ وَاجْتَهِدِي لَهُ
وَخَيْرَ الْمَعَاشِ الْخِفُّ وَالْحِلُّ وَالْقَصْدُ	فَخَيْرَ الْمَمَاتِ قَتْلُهُ فِي سَبِيلِهِ

Ne yücedir Allah, noksanlardan münezzehtir, kul olmakla övünür O'na ederim tenzih

Mülk yalnız O'nundur, izzet yalnız O'nadır, başlangıç da O'dur, son hüküm de O'nundur

Ey nefis, Allah'tan kork, çalış O'nun uğrunda, günler geçer, vaat yaklaşır sonunda

⁵⁵⁵ Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 8, c. I, s. 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, no. 4798, c. IV, s. 403; Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 16, c. I, s. 34.

⁵⁵⁶ Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, no. 2320, c. IV, s. 150.

⁵⁵⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahbâruh*, s. 110.

En kutlu ölüm şehadetle gelen sondur, en hayırlı hayat helâl ve kanaatkâr olandır

Burada da şairimiz pek çok nebevî hadisle metinlerarası alıntı yapmıştır. Birinci beytin başında kulluk mertebesine dikkat çeken şair, لَا تُطْرُونِي كَمَا أَطَرْتُ “Hristiyanların Meryem oğlu İsa’yı yücelttikleri gibi sizler de beni yüceltmeyiniz. Ben ancak Allah’ın kuluyum. Allah’ın kulu ve resulü deyiniz.”⁵⁵⁸ hadisi ve اللَّهُمَّ إِنِّي عَبْدُكَ ، ابْنُ عَبْدِكَ ، ابْنُ أَمَتِكَ ، نَاصِيَتِي بِيَدِكَ ، “Allah’ım ben senin kulunum, senin kulunun kuluyum, perçemim senin elinde, benim hakkımdaki hükmün yazıldı, hakkımda verdiğin hükmün adildir...”⁵⁵⁹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. İkinci beyitte mülkün sadece Allah’a ait olduğunu ifade eden şair, لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ ، “Allah’tan başka ilah yoktur, O tektir ve ortağı da yoktur, mülk O’nundur, hamd O’na mahsustur ve O her şeye kadirdir.”⁵⁶⁰ hadisiyle, sonuncu beyitte en hayırlı ölümün Allah yolunda şehitlik mertebesi olduğuna vurgu yaparak, مَا مِنْ عَبْدٍ يَمُوتُ، لَهُ عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ، يَسْرُهُ أَنْ يَرْجَعَ إِلَى الدُّنْيَا، وَأَنَّ لَهُ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا، إِلَّا الشَّهِيدُ، “Öldükten sonra lma یری مِنْ فَضْلِ الشَّهَادَةِ، فَإِنَّهُ يَسْرُهُ أَنْ يَرْجَعَ إِلَى الدُّنْيَا، فَيَقْتَلَ مَرَّةً أُخْرَى Allah katında hayırlı bir mertebeye erişenler içinde, şehitten başka hiç kimse kendisine içindekilerle birlikte dünya verilecek olsa bile yeniden dünyaya gelmek istemez. Şehit, şehadet ne kadar üstün bir mertebe olduğunu gördüğü için, dünyaya dönüp bir kez daha şehit olmayı arzular.”⁵⁶¹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Âyetlerle metinlerarasılık bölümünde şiirlerinden parçalar sunulmaya çalışılan Ebü’l-‘Atâhiye, bu kısımda da yer yer Allah’ın esmâ ve sıfatlarından bahsederek

⁵⁵⁸ Buhârî, **el-Câmiü’s-Sâhîh**, no. 3261, c. III, s. 371.

⁵⁵⁹ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Ebû Abdullah, **Müsned**, thk., Ahmed Muhammed Şakir, 1.baskı, Dârü’l-Hadis, Kahire, 1416/1995, no. 4318, c. IV, s. 215.

⁵⁶⁰ Buhârî, **a.g.e.** no. 6022, c. V, s. 346; Müslim, **el-Câmiü’s-Sâhîh**, no. 594, c. II, s. 96.

⁵⁶¹ Buhârî, **a.g.e.** no. 2642, c. III, s. 1029.

yaratanın azametine atıfta bulunmaktadır. Şairin Allah inancına dair bu tarz yanaşma üslubu, henüz yeni teşekkül bulan ve temelleri atılan ilim dallarına rağmen, dinî ilimlerde bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Yine bir şiirinde şöyle der:⁵⁶²

أَلَا إِنَّ رَبِّي قَوِيٌّ مَجِيدٌ لَطِيفٌ جَلِيلٌ غَنِيٌّ حَمِيدٌ
رَأَيْتُ الْمُلُوكَ وَإِنْ عَظُمَتْ فَإِنَّ الْمُلُوكَ لِرَبِّي عَبِيدٌ
تَنَافَسَ فِي جَمْعِ هَذَا الْحُطَامِ وَكُلُّ يَزُولُ وَكُلُّ يَبِيدُ

Biliniz ki Rabbim azizdir, yücedir, lütüfkârdır, azametlidir, zengindir ve ebedîdir,

Nice krallar gördüm, yüce sanılır, hepsi Rabbimin kölesidir diye anılır

Yıkıntılar peşinde yarışır onlar, fakat hepsi son bulur, böylece biter yollar.

Şair Allah'ın güzel isimleri hususunda bazı hadislerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Örneğin ilk beyitte, مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَعَلَيْهِ الْجُمُعَةُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ إِلَّا مَرِيضٌ أَوْ مُسَافِرٌ أَوْ صَبِيٌّ أَوْ مَمْلُوكٌ فَمَنْ اسْتَعْنَىٰ بِهِمْ أَوْ تِجَارَةً اسْتَعْنَىٰ اللَّهُ عَنْهُ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ

“Kim Allah’a ve ahiret gününe iman ediyorsa cuma günü Cuma namazına gitsin. Hasta, yolcu, çocuk, köle bundan istisnadır. Kim de eğlence ve ticaretini tercih ederse, Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, Allah zengindir ve övgüye layıktır.”⁵⁶³ hadisiyle, ikinci beyitte kutsî hadis olan، أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا، خَالِقُ الْخَلْقِ، أَنَا الْمَلِكُ الْعَظِيمُ، دَيَّانُ الدِّينِ،

“Ben Allah'ım, Benden başka ilah yoktur. Mahlukatın yaratıcısıyım, Ben yüce melikim, din günün sahibiyim, kralların Rabbim, kalpleri benim elimdedir...”⁵⁶⁴ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

⁵⁶² Şükrî Faysal, **Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 106.

⁵⁶³ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, thk., Şu‘ayb el-Arnâvut, 1.baskı, nşr., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1424/2004, no. 1576, c. II, s.305.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Mübârek Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî, **Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik**, thk., Habîburrahman el-A‘zâmî, nşr., Muhammed ‘Afif ez-Za‘bî, t.y., no. 1055, s. 371.

Bir başka şiirinde mülkün sahibi olan Allah'ın ezelden beri malik olduğunu, yarattıklarının hayatına yön verdiğini, mahlukatın müdebbiri olduğunu, ortağı olmadığını söyler:⁵⁶⁵

وَهُوَ الْخَفِيُّ الظَّاهِرُ الْمَلِكُ الَّذِي هُوَ لَمْ يَزَلْ مَلِكًا عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

وَهُوَ الْمُقَدِّرُ وَالْمُدَبِّرُ خَلَقَهُ وَهُوَ الَّذِي فِي الْمُلْكِ لَيْسَ لَهُ سِوَى

وَهُوَ الَّذِي يَقْضِي بِمَا هُوَ أَهْلُهُ فِينَا وَلَا يَقْضِي عَلَيْهِ إِذَا قَضَى

Gizli, açık, tükenmez mülke sahip, arşa istiva eden meliktir O,

Yarattıklarını (ecelini ve rızkını) takdir eden ve yöneten, mülkünde tek hükümünde üstün olandır O,

Hakkımızda mutlak hüküm veren O'dur, O'nun hükmü geçer, üzerine hüküm yoktur.

Şair burada Hz. Peygamber'den (sav) rivâyet edilen şu hadisle metinlerarası alıntı yapmıştır:

وَعَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ : كَانَ نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَمَسَى قَالَ : أَمْسَيْنَا وَأَمْسَى الْمُلْكُ لِلَّهِ ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ... وَإِذَا أَصْبَحَ قَالَ ذَلِكَ أَيْضًا : أَصْبَحْنَا وَأَصْبَحَ الْمُلْكُ لِلَّهِ.

“İbn Mes‘ûd (r.a.)’dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Allah’ın nebisi (sav) akşamleyin şöyle dua ederdi: “*Akşama girdik, bütün mülk Allah’ındır. Hamdü senâ da O’nadır. Allah’tan başka ibadete layık hak ilah yoktur, O tektir, ortağı da yoktur. Mülk O’nundur, hamd O’nadır ve O her şeye kadirdir...*” Sabahleyin de, “*Sabaha girdik, bütün mülk Allah’ındır...*” duasını okurdu.”⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 15.

⁵⁶⁶ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 2723, c. VIII, s. 82; Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, no. 3390, c. V, s. 39; Ebû Dâvud, *Sünen*, no. 2653, c. VIII, s. 51.

Şair yukarıdaki şiirin ikinci beytinde mahlukatın kaderinin, ecelinin Allah'ın elinde olduğuna dikkat çekerken, كَتَبَ اللَّهُ مَقَادِيرَ الْخَلَائِقِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ “Allah gökleri ve yeri yaratmadan elli bin sene önce mahlukatın kaderini yazdı...”⁵⁶⁷ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Allah'a iman hususu kadar niyetler mevzusu da hadis literatüründe muhaddislerin eserlerine konu edindikleri ilk başlıklarındadır. Zira niyet olmadan yapılan amellerin dergâhı ilahide herhangi bir değeri olmaz. Bu nedenledir ki şairimiz Ebü'l-‘Atâhiye de Hz. Peygamber'in (sav) niyetlerle ilgili meşhur hadisini divanına konu edinmeden geçememiştir. Şair bu hususta şöyle der:⁵⁶⁸

وَاللَّهُ لِلنَّاسِ بِأَعْمَالِهِمْ
وَكُلُّ نَاوٍ فَلَهُ مَا نَوَى

Amelle tartar kullarını Yüce Mevlâ, her niyet sahibine niyeti kadar ihsân ola

Ebü'l-‘Atâhiye bu mısırada Hz. Ömer'den rivâyet edilen إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، “Ameller niyetlere göredir ve her kişiye niyet ettiği şey vardır.”⁵⁶⁹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Tevekkül olgusu da Ebü'l-‘Atâhiye'nin şiirlerinde karşılaştığımız konulardandır. Allah'a övgü ile başladığı başka bir şiirinde insanın acizliğine, bazen hiç ummadığı yerden rızıklandırıldığına dikkat çekmektedir:⁵⁷⁰

تَبَارَكَ اللَّهُ وَسُبْحَانَهُ
لِكُلِّ شَيْءٍ مُدَّةٌ وَانْقِضَا
يُقَدِّرُ الْإِنْسَانُ فِي نَفْسِهِ
أَمْرًا وَيَأْبَاهُ عَلَيْهِ الْقَضَا
وَيُزَرِّقُ الْإِنْسَانُ مِنْ حَيْثُ لَا
يَرْجُو وَأَخْيَانًا يُضِلُّ الرَّجَا

Ne yücedir Allah, her işte noksansızdır, her şeyin bir zamanı ve sonu vardır

⁵⁶⁷ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 2723, c. VIII, s. 82.

⁵⁶⁸ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 12.

⁵⁶⁹ Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 1, c. I, s. 3; Müslim, *a.g.e.* no. 1907, c. VI, s. 48.

⁵⁷⁰ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 8.

İnsan ister, diler ve tertip eyler hâlini, ilahi takdir önüne geçer, bozar tüm hayalini

Rızkı gelir insanın ummadığı yerden, bazen de umudu saptırır onu doğrudan

Övgü ile şiire başlayan şair ilk beyitte Hz. Peygamber'in (sav), سُبْحَانَ اللَّهِ عَدَدَ

“Mahlukatı sayısınca

Allah'ı noksanlardan tenzih ederim, nefsinin rızasınca Allah'ı noksanlardan tenzih ederim, arşının ağırlığına Allah'ı noksanlardan tenzih ederim, kelimelerinin sayısınca Allah'ı noksanlardan tenzih ederim.”⁵⁷¹ hadis-i şerifiyle, son beyitte وَلَوْ أَنَّكُمْ

“Şayet Allah'a كُنْتُمْ تَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرِزْقْتُمْ كَمَا يُرْزَقُ الطَّيْرُ تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا hakkıyla tevekkül edebilseydiniz, sabah aç çıkıp akşam tok dönen kuşların rızıklandırıldığı gibi siz de rızıklandırılırdınız.”⁵⁷² ve مَنْ لَزِمَ الْاِسْتِغْفَارَ جَعَلَ اللَّهُ لَهُ مِنْ كُلِّ

“Kim sürekli istiğfar ederse, Allah ona her darlıktan bir çıkış, her üzüntülü durumdan bir kurtuluş gösterir ve ummadığı yerden onu rızıklandırır.”⁵⁷³ hadisleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ayrıca şair son beyitte, ﴿وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا﴾ “Kim de Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu açar.”⁵⁷⁴ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Takva, gönül zenginliği, kadere rıza, ölüm için hazırlık ve benzeri konular Ebü'l-‘Atâhiye şiirlerinin vazgeçilmezlerindedir. Dünya hayatının çekilmez zorlukları içinde insanı yaşama bağlayan asil duyguların Allah'a kul olarak teslimiyetten geçtiğini ifade etmeğe çalışan şairdir Ebü'l-‘Atâhiye. O, duygularını şiirleştiren ve şiirlerini dinî içeriklerle süsleyen gönül şairidir. Bir şiirinde şöyle der:⁵⁷⁵

⁵⁷¹ Müslim, a.g.e. no. 2726, c. VIII, s. 83.

⁵⁷² Tirmizî, el-Câmiü'l-kebir, no. 2344, c. IV, s. 166.

⁵⁷³ Ebû Dâvud, Sünen, no. 1518, c. II, s. 618.

⁵⁷⁴ Talak, 65/3.

⁵⁷⁵ Şükrî Faysal, Ebü'l-‘Atâhiye eş‘ârüh ve ahhâruh, s. 33.

لِدُوا لِلْمَوْتِ وَإِثْنُوا لِلْخَرَابِ	فَكُلُّكُمْ يَصِيرُ إِلَى ذَهَابٍ
لِمَنْ نَبِيٍّ وَنَحْنُ إِلَى تُرَابٍ	نَصِيرُ كَمَا خُلِقْنَا مِنْ تُرَابٍ
أَلَا يَا مَوْتُ لَمْ أَرِ مِنْكَ بُدًّا	أَيَّتَ فَلَا تَحِيفُ وَلَا تُحَابِي
كَأَنَّكَ قَدْ هَجَمْتَ عَلَى مَشِيبِي	كَمَا هَجَمَ الْمَشِيبُ عَلَى شَبَابِي

Ölüm için doğurunuz, virane için inşa, hepiniz yok olup gideceksiniz, yolun sonu fena

Sonumuz toprak iken kim için bu gayret, topraktan geldiğimiz gibi yine ona döneriz nihayet

Ey ölüm, şu ana kadar vazgeçtiğini görülmemiştir hiç, kimseye zulmetmedin, kimseyi suçlamadın hiç

Yaşlılığın gençliğime saldırdığı gibi, sanki sen de yaşlılığıma saldırmış oldun

Yukarıdaki beyitte fanilik yurdunda fani olan insanın sonunda yine toprağa karışarak fani olacağına dikkat çeken şair Ebü'l-'Atâhiye aslında Hz. Peygamber'in (sav), النَّاسُ بَنُو آدَمَ، وَآدَمُ خُلِقَ مِنْ تُرَابٍ, *‘İnsanlar Âdem’in evlatlarıdır. Âdem de topraktanır.’*⁵⁷⁶ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Kur’ân’la metinlerarası alıntı bölümünde de belirtildiği üzere, sâlih amellerin basamaklarından olan takva ve hayırlarda çaba sarfetmek mevzusu Ebü'l-'Atâhiye şiirlerinin ana temalarından birini oluşturmaktadır. Muhatabına takva bilinci aşılayan şair bu çizgisiyle kendi düşünce dünyasını da ortaya koymaktadır.⁵⁷⁷

إِتَّقِ اللَّهَ بِجُهِدِكَ	قَاصِدًا أَوْ بَعْضَ جَهْدِكَ
أَيُّهَا الْعَبْدُ إِلَى كَمْ	تَشْتَرِي الْعَيَّ بِرُشْدِكَ
كَمْ وَكَمْ عَاهَدْتَ مَوْلَا	كَ فَلَمْ تُوفِ بِعَهْدِكَ

⁵⁷⁶ Beyhakî Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, **es-Sünenü'l-kübrâ**, thk., Muhammed Abdülkadir 'Atâ, nşr., Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 3.baskı, 1424/2003, no. 21062, c. X, s. 391.

⁵⁷⁷ Şükrî Faysal, **Ebü'l-'Atâhiye eş-âruh ve ahbâruh**, s. 128.

أَعْطِ مَوْلَاكَ كَمَا تَطُ _____ لُبٌ مِنْ طَاعَةِ رَبِّكَ

Ey kul, ister çabayla ister az bir emekle, Allah'a saygılı ol, dön gönlünle yürekle

Ne zamana kadar doğru yolu bırakıp, dalâleti satın alacaksın hâlâ?

Mevlân'la yaptığın nice ahdi unuttun, verdiğin sözü tutmadın peki neye aldandın?

Rabbinin lütfundan istediğin gibi, sen de kölene ikram et

Çalışarak, emek sarfederek Allah'a karşı gelmekten sakınmak, çevresiyle iyi geçinmek, hidayet üzere olmak müminin özelliklerindendir. İlk beyitte, اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا "Nerede olursan ol Allah'tan kork..."⁵⁷⁸ hadisiyle metinlerarası alıntı yapan şair, مَا اسْلَمَ فِي يَدِهِ "Hiçbir kimse asla kendi kazancından hayırlı bir rızık yememiştir."⁵⁷⁹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin son beytine baktığımızda, insanoğluna lütuf olarak bahşedilenlerden onun da ikram etmesinden, vermesinden söz edildiğini görürüz ki burada şair, قَالَ اللَّهُ: أَنْفَقَ يَا ابْنَ آدَمَ "Allah buyurdu: Ey Âdemoğlu! İnfak et ki ben de sana vereyim."⁵⁸⁰ kutsi hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Tevekkül, ilahi takdire boyun eğme, bela ve musibetlere rıza gibi îmânî konular şairin şiirlerine renk katan ve onu diğer pek çok şairden farklı kılan özelliklerdendir. Bir şiirinde şunları söyler:

لَعَمْرُ أَبِي لَوْ أَنَّنِي أَتَفَكَّرُ رَضِيتُ بِمَا يُقْضَى عَلَيَّ وَيُقَدَّرُ

⁵⁷⁸ Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, no. 1987, c. III, s. 526.

⁵⁷⁹ Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 1966, c. II, s. 730.

⁵⁸⁰ Buhârî, *a.g.e.* no. 5037, c. V, s. 2047.

تَوَكَّلْ عَلَى الرَّحْمَانِ فِي كُلِّ حَاجَةٍ أَرَدْتُ ، فَإِنَّ اللَّهَ يَقْضِي وَيَقْدِرُ
مَتَى مَا يُرَدُّ ذُو الْعَرْشِ أَمْرًا بِعَبْدِهِ يُصَبُّهُ وَمَا لِلْعَبْدِ مَا يَتَخَيَّرُ
وَقَدْ يَهْلِكُ الْإِنْسَانُ مِنْ بَابِ أَمْنِهِ وَيَنْجُو لَعَمْرُ اللَّهِ مِنْ حَيْثُ يَحْذَرُ

Yemin olsun, eğer düşünseydim hakkıyla derinden, razı olurdum kaderden ve hükümden.

İhtiyaç duyduğun her hususta Rahman'a dayan, zira Allah hükmeder, takdir eder her zaman,

Arşın sahibi ne zaman kuluna isterse bir dilek, kuluna musibet verir, kul seçemez başka bir gerek,

Bazen insan güvendiği yerden helake gider, Allah'a yeminle sakıncalı yerden de kurtuluş eder

Yukarıdaki şiirin ilk beytinde, Allah'ın mümin kulu için takdirine ve hükmüne işaret eden şair Hz. Peygamber'in (sav), عَجِبْتُ لِلْمُؤْمِنِ لَا يَقْضِي اللَّهُ لَهُ شَيْئًا إِلَّا كَانَ خَيْرًا (sav), "Müminin durumuna gıpta ederim. Allah'ın onun hakkında takdir ettiği her hüküm onun hayrınadır."⁵⁸¹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin üçüncü beytini incelediğimizde şairimizin, "Allah kimin için hayır murad ederse onu musibetlere maruz bırakır."⁵⁸² nebevî hadisiyle metinlerarası alıntı yaptığını görüyoruz. Son beyitte ise şair, ﴿فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُمْ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ "Eğer onlardan hoşlanmazsanız olabilir ki, hoşlanmadığınız bir şeyde Allah pek çok hayır yaratmış olur."⁵⁸³ âyeti ile metinlerarası alıntı yapmıştır.

⁵⁸¹ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân Ahmed et-Temîmî, *Sahîh-i İbn Hibbân et-Tekâsim ve'l-Envâ'*, thk., Muhammed Ali Sönmez, Halis Aydemir, nşr., Dârü İbn Hazm, Beyrut, 1433/2012, no. 4642, c. V, s. 406.

⁵⁸² Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 5321, c. V, s. 138.

⁵⁸³ Nisâ, 4/19.

Takva inanan bir insan için var olması gereken manevi süslerdendir. Takvasız insan üstüne elbise giyinse de çıplaklar gibidir. Çünkü takva ruhun gıdasıdır. Aynı zamanda insanlara karşı sürekli beklenti ve umut içinde olmak ruhu yorduğu halde Allah’a umut beslemek, O’na rağbet etmek ruhu diri tutan etkenlerdendir. Takva mevzusuna ilişkin başka bir şiirinde şair şu satırlara yer vermektedir:⁵⁸⁴

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَلْبَسْ ثِيَاباً مِنَ التَّقَى تَقَلَّبَ عُرْيَاناً وَإِنْ كَانَ كَاسِيَا
أَخِي كُنْ عَلَى يَأْسٍ مِنَ النَّاسِ كُلِّهِمْ جَمِيعاً وَكُنْ مَا عِشْتَ لِلَّهِ رَاجِيَا

Eğer insan giymezse takva elbisesini, her ne giyinse çıplak kalır

Kardeşim tüm insanlardan ümidini kesiver, Allah’a ümit bağla daim, her sefer

Bu beyitte Ebü'l-‘Atâhiye, Hz. Peygamber’den (sav) aktarılan, رُبَّ كَاسِيَةٍ فِي

الدُّنْيَا عَارِيَةٍ فِي الْآخِرَةِ “Dünyada nice giyinenler vardır ki, ahirette çıplak olacaklar.”⁵⁸⁵

hadis-i şerifle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İyiliğe teşvik ve sâlih amel, kişiyi ebedi kurtuluşa götüren etkenlerdendir. Fakat Allah’ın rahmeti olmaksızın kulun kurtuluşu söz konusu olamaz ve dolayısıyla yapılan iyilikler merhamet edenlerin en yücesinin merhametine ihtiyaç duymaktadır. Ebü'l-‘Atâhiye şiirinde bu konuya yer verir:⁵⁸⁶

سَاعَاتُ لَيْلِكَ وَالنَّهَارِ كِلَيْهِمَا رُسُلٌ إِلَيْكَ وَهَنٌ يُسْرِعَنَّ الْخُطَا
وَلَيْتَن نَجَوْتَ فَإِنَّمَا هِيَ رَحْمَةُ ال مَلِكِ الرَّحِيمِ وَإِنْ هَلَكَتْ فَبِالْجَزَا

Gece ve gündüzünüzün saatleri gönderilmiş elçilerdir size, adımları hızla ilerler

Eğer kurtulursan bu Rahim ve Melik olanın merhameti sayesinde, helak olursan bunun karşılığı vardır

⁵⁸⁴ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 434.

⁵⁸⁵ Buhârî, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 1074, c. I, s. 379.

⁵⁸⁶ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 14.

Şair yukarıdaki şiir parçasında Hz. Peygamber'in (sav), لَنْ يُنْجِيَ أَحَدًا مِنْكُمْ عَمَلُهُ (Bir defasında Allah'ın elçisi) "Sizden hiçbiriniz ameli sayesinde kurtulamaz" buyurdular, bunun üzerine bir adam: "Sen de mi kurtulamazsın ey Allah'ın elçisi?" diye sorunca, , "Ben dahi kurtulamam, şu kadar vardır ki, Allah beni rahmeti ile kuşatmış olursa bu başka. O halde müstakim olunuz!" dedi.⁵⁸⁷ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Mal zenginliği değil, gönül zenginliği Ebü'l-Atâhiye şiirinin önemli gördüğü konulardandır. Şair gönül zenginliğini takvayla aynı kefedede bulundurarak aralarındaki bağlantıya dikkat çekmektedir. Ayrıca muhatabını kanaat sahibi, cömert kimse olmaya davet etmektedir. Şöyle der:⁵⁸⁸

وَبِالرِّضَى وَالتَّسْلِيمِ يَنْقَطِعُ الـ	هَمْ وَبِالْكُفْرِ يَكْثُرُ الْعَطَبُ
وَعِنْدَ حُسْنِ التَّقْدِيرِ يَسْتَحْكِمُ الـ	جَدُّ وَيَنْبُتُ اللَّهْوُ وَاللَّعِبُ
وَفِي جَمِيلِ الْقُنُوعِ يَنْخَفِضُ الـ	عَيْشُ وَبِالْحِرْصِ يَعْظُمُ التَّعَبُ
إِنَّ الْغِنَى فِي النُّفُوسِ وَالْعِزُّ تَقْدِيرُ	وَيَا أَللهُ لَا فِضَّةَ وَلَا ذَهَبُ

Rıza ve teslimiyetle kaygılar yok olur, inkarla musibetler artar

Hüsnü takdir ile ciddiyet sağlam olur, oyun ve eğlence ile her şey son bulur

Güzel kanaatle geçim koşulları azalır, hırsla yorgunluk artar

Gerçek zenginlik gümüş ve altında değil, gönüldedir, izzet ise Allah korkusudur

Gerçek rıza ve teslimiyetin kaygıları yok edeceğini, küfürle helakin artacağını ifade eden şair, daha sonra kanaat sahibi kimselerle dünya malına karşı hırslı olan kimseleri ayırarak okura ulvî ahlaki değerler aşılacaktır. Müslümanın kanaat sahibi, طُوبَى لِمَنْ هُدِيَ لِلْإِسْلَامِ، وَكَانَ عَيْشُهُ, gözü tok bir kimliği olmalı gerçeğine işaret şair,

⁵⁸⁷ Müslim, **el-Câmiü's-Sahîh**, no. 2816, c. VIII, s. 139; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, no. 7578, c. VII, s. 345.

⁵⁸⁸ Şükrî Faysal, **a.g.e.** s. 45.

كَفَافًا وَفَنَعَ “Müslüman olup, Allah’ın kendisine verdiği kanaat eden kimseye müjdeler olsun.”⁵⁸⁹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Gerçek zenginliğin çokça mal-mülk ve evlat sahibi olmakta değil, kalpteki takvada olduğunu ifade ederek ahlâkî bir ilkeye dikkat çekerek, لَيْسَ الْغِنَى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ، وَلَكِنَّ الْغِنَى عَنْ النَّفْسِ “Gerçek zenginlik mal çokluğu değil, asıl zenginlik gönül tokluğudur.”⁵⁹⁰ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İyilik, dünya hayatını anlamlandıran, iyi insanlar nezdinde hayata renk katan güzelliklerdendir. Şair dünyanın bir eğlence yurdu olduğunu ifade eder ve ondan uzak durulmasını, insanın dünyaya aldanmamasını, gururlanmamasını tavsiye ederek şunları söyler.⁵⁹¹

تَخَفَّ مِنَ الدُّنْيَا لَعَلَّكَ أَنْ تَنْجُو فِي الْبِرِّ وَالتَّقْوَى لَكَ الْمَسْلُكُ النَّهْجُ
رَأَيْتُ خَرَابَ الدَّارِ يَحْكِيهِ لَهْوُهَا إِذَا اجْتَمَعَ الْمَزْمَارُ وَالْعُودُ وَالصَّنْجُ
أَلَا أَيُّهَا الْمَغْرُورُ هَلْ لَكَ حُجَّةٌ فَأَنْتَ بِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُحْتَجٌّ

Dünyayı hafife al belki kurtulursun, zira sen doğru yol iyilik ve takvada bulursun

Harap olmuş ev gördüm o evin eğlencesi, anlatırdı zurna, ut ve zilin birleşmesinden ortaya çıkan sesi

Ey aldanan kimse, Kıyamet günü ihtiyaç içinde olacağın halde suna bileceğin mazeretin nedir?

Yukarıdaki şiirin ilk beytinde insanı doğruya iletecek şeyin iyilik ve takva olduğuna işaret eden şair, سُبُّلُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَكْثَرِ مَا يَدْخُلُ النَّاسَ الْجَنَّةَ şair, فَقَالَ: تَقْوَى اللَّهِ، وَحُسْنُ الْخُلُقِ “Allah’ın resulüne: “İnsanları en fazla cennete götürecek

⁵⁸⁹ Tirmizî, *el-Câmiü’l-kebîr*, no. 2349, c. IV, s. 170; Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 1054, c. III, s. 102.

⁵⁹⁰ Buhârî, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 6081, c. V, s. 368; Müslim, *a.g.e.*, no. 1051, c. III, s. 100.

⁵⁹¹ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 93.

şey nedir?” diye soruldu. Resulullah (sav): “Allah’a karşı takva bilincinde olmak ve güzel ahlak.” buyurdu.”⁵⁹² hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İnsanlar çeşit çeşittirler. Kimileri temiz olup temiz kalmaya çalışmakta, kimileri de temizlerden faydalanmaktadır. Hayırlı ve faydalı işlerle uğraşmak, çevresine hayır ve neşe katmak erdemli insanların vasıflarındadır. Ebü’l-‘Atâhiye bir şiir dizesinde insanların çeşit çeşit olduklarını ifade ederek şöyle der:

الْخَلْقُ مُخْتَلَفٌ جَوَاهِرُهُ وَلَقَلَّ مَا تَزْكُو سَرَائِرُهُ
وَلَقَلَّ مَا تَصْفُو طَبَائِعُهُ وَيَصِحُّ بَاطِنُهُ وَظَاهِرُهُ

İnsanlar cevherleri açısından çeşit çeşittir, içi temiz olanlar pek azdır!

Tabiatları temiz, içi ve dışı düzgün olanlar ender rastlanılanlardır

النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الْفِضَّةِ وَالذَّهَبِ،
Ebü’l-‘Atâhiye yukarıdaki şiir parçasında, “İnsanlar gümüş ve altın madenleri gibidirler. Cahiliye döneminde hayırlı olanları, dini emirleri anladıkları sürece İslâm’da da hayırlıdır.”⁵⁹³ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü’l-‘Atâhiye divanında sıkça karşılaştığımız kadere rıza, başa gelene sabır içerikli şiirler, sıkça belirtmeğe çalıştığımız ölüm ve ahiret temalı şiirler misali divanın omurgasını oluşturmaktadır. Bu minvalde şair şöyle der:⁵⁹⁴

أَقُولُ وَيَقْضِي اللَّهُ مَا هُوَ قَاضٍ وَإِنِّي بِتَقْدِيرِ الْإِلَهِ لَرَاضٍ
أَرَى الْخَلْقَ يَمْضِي وَاحِدًا بَعْدَ وَاحِدٍ فَيَا لَيْتَنِي أَذْرِي مَتَى أَنَا مَاضٍ

Hüküm verici Allah ne buyurursa evet derim, her takdirine razıyım O’na güvenirim

⁵⁹² Tirmizî, *el-Câmiü’l-kebîr*, no. 2004, c. III, s. 536.

⁵⁹³ Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 2638, c. VIII, s. 41.

⁵⁹⁴ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 201.

İnsanların birer birer geçip gidiyor önümden, keşke ben de ne zaman gideceğimi bilsem.

Allah'ın hükmüne boyun eğdiğini, Malik'in mülkünde mutlak tasarruf hakkının olduğunu, kulun takdiri ilâhiye razı olduğunu ifade ederek okura İslâmî bilinç sunan Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki şiir parçasında, وَإِنْ أَصَابَكَ شَيْءٌ قَدَرُ اللَّهِ وَمَا شَاءَ فَعَلْ فَإِنَّ لَوْ تَفْتَحُ عَمَلَ الشَّيْطَانِ: لَوْ أَنِّي فَعَلْتُ كَانَ كَذَا وَكَذَا، وَلَكِنْ قُلْ: فَلَا تَقُلْ “Allah’tan yardım dile ve asla acizlik yapma. Başına bir şey geldiğinde, “Eğer şöyle yapsaydım, böyle olurdu.” diyerek hayıflanıp durma. Sen, “Bu Allah’ın takdir ettiğidir, O dilediğini yapar.” de. Çünkü “Keşke şöyle yapsaydım.” sözü şeytanın kapısını açar.”⁵⁹⁵ nebevî hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ayrıca şair ikinci beyitte ecelin ne zaman gelip çatacağına kendisinin bu konuda bilgisinin olmadığına işaret ederek Hz. Peygamber’in (sav) şu hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır:

خَطَّ النَّبِيُّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) خُطُوطًا فَقَالَ: هَذَا الْأَمَلُ وَهَذَا أَجَلُهُ، فَبَيْنَمَا هُوَ كَذَلِكَ إِذْ جَاءَهُ الْخَطُّ الْأَقْرَبُ “yere birtakım çizgiler çizdi ve sonra şöyle buyurdu: “*Bunlar insanın istek ve arzularıdır, şu da onun ecelidir. İnsan hayal içinde yaşayıp giderken bir de bakar ki en yakın ölüm çizgisi karşısına gelivermiş.*”⁵⁹⁶

Ebü'l-'Atâhiye şiirinde Allah'ın verdiği hükümler hususunda kaza ve kaderine rıza gösterdiğini ifade eder. Zira şaire göre ilahi takdire rıza nefsi rahatlatan unsurlardandır. O şöyle der:⁵⁹⁷

وَإِذَا مَا رَضِيتَ كُلَّ قَضَاءِ اللَّهِ لَمْ تَحْشَ أَنْ يُصِيبَكَ ضَرْ

Allah'ın bütün hükümlerine razıysan, başına gelecek zarardan da korkmazsın

⁵⁹⁵ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 2664, c. VIII, s. 56; İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk., Şuayb el-Arnâvut, nşr., Dârü'r-Risâle el-'Âlemiyye, 1430/2009, Kahire, no. 4168, c. V, s. 268.

⁵⁹⁶ Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 6055, c. V, s. 359.

⁵⁹⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 140.

واَعْلَمَ أَنَّ مَا أَخْطَأَكَ لَمْ يَكُنْ لِيُصِيبَكَ ، وَمَا أَصَابَكَ لَمْ يَكُنْ
“Bil ki senin لِيُخْطِئَكَ واعْلَمَ أَنَّ النَّصْرَ مَعَ الصَّبْرِ ، وَأَنَّ الْفَرْجَ مَعَ الْكَرْبِ ، وَأَنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا
hakkında yazılmamış olan başına gelmez. Senin için takdir seni atlayıp başkasına
gitmez. Bilesin ki zafer sabırla beraber, kurtuluş üzüntüyle, kolaylık da zorlukla
beraberdir.”⁵⁹⁸ hadis-i şerifiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

3. 2. 2. Ölüm, Ahiret Yurdunun Tasviri, Cennet ve Cehennem, Fanilik İçerikli Şiirlerin Metinlerarasılık Açısından Tahlili:

Ölüm olgusu kadim zamanlardan beri hem şiirde hem nesirde sürekli konu edilen, çağlar değişse dahi insanlar arasında dinî ve kültürel farklılıklara rağmen canlılığını koruyan konulardandır. İnsanoğlu tarih boyunca ölüm olgusu üzerinde durmuş, ölümü anlamlandırmaya çalışmış, imkânsız olmasına rağmen ölümsüzlük arayışı içinde hep olmuştur. Ölüm hakikati ve ölüme dair her şey çağlar boyunca şair ve ediplerin zihinlerini meşgul ettiği için bu konuda birbirinden farklı şiirler ve eserler üretmeğe çalışmışlar. Ölümü dinî felsefi açıdan anlamlandırmaya çalışan şairler hep var olagelmıştır. İslâm medeniyeti ve bu medeniyetin yetiştirdiği İslâm şairleri, ölümü farklı bir anlam çerçevesine oturtarak, genel edişe ve korkuları gidermeye gayret etmiş, ölümü bir yok oluş değil, ebedî hayata bir geçiş olarak ele almış ve bu bakış açısıyla toplumların manevi dünyasında derin bir tesir bırakmıştır. Bir züht şairi olan Ebü'l-‘Atâhiye şiirlerinde ölüm teması, İslâmî bir perspektiften değerlendirilmiş, dinî duygularla anlamlandırılmış, ölüm ile ahiret arasındaki bağ kurulmaya çalışılmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye ölümü zikrederken soyut bir kavram olarak zikretmez, bilakis ölümden sonraki hayat için dünyada amel edilmesi gerektiğini belirterek okura sağlam dinî düşünce empoze eder, yaşamın anlamını idrak etmeğe yönelik içerik sunmaya çalışır. Çünkü dünya hayatı bir geçiş yeridir ve dolayısıyla geçici bir konumu olanı, kalıcı ve ebedi bir hayata değişmek akıl kârı değildir.

Şair, ölüm ve sonrasındaki hayat hususunda insanları bilinçlendirme gayreti göstermiş, onları nelerin beklediğini ifade etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda, felsefi

⁵⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, no. 2802, c. III, s. 246.

bir yaklaşımla ölümü, gerçek hayata geçiş için bir kapı olarak nitelendirmiştir. Bir şiirinde bu hususu şöyle dile getirmektedir:⁵⁹⁹

المَوْتُ بَابٌ وَكُلُّ النَّاسِ دَاخِلُهُ فَلَيْتَ شِعْرِي بَعْدَ الْبَابِ مَا الدَّارُ
الدَّارُ جَنَّةٌ خُلِدَ فِيهَا عَمِلْتَ بِمَا يُرْضِي الْإِلَهَ وَإِنْ قَصُرَتْ فَالنَّارُ

Ölüm bir kapıdır, herkes oradan girer içeri, ah keşke görebilsem kapının arkasındaki yeri

Eğer razı edersen o İlah'ı hayır işleyerek, orası ebedi cennet olur sana, ihmal edersen olur ateş

Ölüm, ölüme hazırlık, cennet ve cehennem konularını şiir edinen şair, yukarıdaki beyitte Hz. Peygamber'den (sav) rivâyet edilen, *فَمَنْ أَحَبَّ أَنْ يُزَخَّرَ عَنِ النَّارِ وَيُدْخَلَ الْجَنَّةَ، فَلْتَأْتِهِ مَيِّتُهُ وَهُوَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، وَلَيَأْتِ إِلَى النَّاسِ الَّذِي يُحِبُّ أَنْ يُؤْتَى إِلَيْهِ* “Kim de cehennemden kurtulup cennete girmeği istiyorsa, ölümünü Allah’a ve ahiret gününe iman edermiş gibi karşılasın. Ayrıca insanlara karşı, kendine davranıldığı gibi davransın.”⁶⁰⁰ hadis-i şerifiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Müminin ölümü, onun için bir sevinç ve müjde olmalı, çünkü yaratanına kavuşması vardır. Her fani gibi mümin kul da ölür, fakat mümin ölüm halinde dahi Allah’a karşı bir haya içindedir. Şair burada ’e isnat edilen bir başka hadis-i şerifle, *“مُؤْمِنٌ يَمُوتُ بِعَرَقِ الْجَبِينِ”* “Mümin alın teriyle ölür.”⁶⁰¹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde sık sık ölümden söz etmesi, sürekli ölüm hallerinden bahsetmesi, ölüme olan duyguyu tazeler, takvayı artırır ve kulu ölümden sonrası için çalışmaya teşvik eder. Bir şiirinde şöyle der:⁶⁰²

وَإِنِّي لَمَمَّنْ يَكْرَهُ الْمَوْتَ وَالْبَلَى وَيُعْجِبُنِي رَوْحُ الْحَيَاةِ وَطَبِئُهَا

⁵⁹⁹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 141.

⁶⁰⁰ Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 1844, c. VI, s. 18.

⁶⁰¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, no. 1452, c. II, s. 442.

⁶⁰² Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 48.

فَحَتَّى مَتَى حَتَّى مَتَى وَإِلَى مَتَى يَدُومُ طُلُوعُ الشَّمْسِ ثُمَّ غُرُوبُهَا
أَيَا هَادِمِ اللَّذَاتِ مَا مِنْكَ مَهْرَبٌ تُحَاذِرُ نَفْسِي مِنْكَ مَا سَيُصِيبُهَا
كَأَنِّي بِرَهْطِي يَحْمِلُونَ جَنَازَتِي إِلَى خُفْرَةٍ يُحْتَى عَلَيَّ كَثِيرُهَا

*Ben ölümü sevmem, musibetten kaçırım, hayatın güzelliğine hayranlık
saçarım,*

*Güneş doğup batar, ne zamana dek sürer? Hangi gün tükenir bu, hangi gün
biter?*

*Ey zevkleri yok eden, kaçış yoktur ki senden, nefsim endişelidir başa gelecek
dertten,*

Sanki yakınlarım taşırlar cenazemi, kumulları kazılan derin bir çukura doğru

İlk beyitte şair, birtakım insanların dünyanın süs ve zinetlerine hayran kaldıklarını, ölüm ve musibetlerden hoşlanmadıklarını hatırlatmaya çalışmış, kâinatın efendisinin şu kelamıyla metinlerarası alıntı yapmıştır. يُوشِكُ الْأُمَمُ أَنْ تَدَاعَى عَلَيْكُمْ كَمَا تَدَاعَى الْأَكَلَةُ إِلَى قَصْعَتِهَا، فَقَالَ قَائِلٌ: وَمِنْ قَلَّةٍ نَحْنُ يَوْمَئِذٍ؟ قَالَ: بَلْ أَنْتُمْ يَوْمَئِذٍ كَثِيرٌ وَلَكِنَّكُمْ غُثَاءٌ كَعُثَاءِ السَّيْلِ، وَلَيَنْزِعَنَّ اللَّهُ مِنْ صُذُورِ عَدُوِّكُمْ الْمَهَابَةَ مِنْكُمْ، وَلَيَقْذِفَنَّ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمُ الْوَهْنَ، فَقَالَ قَائِلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ: وَمَا الْوَهْنُ؟ قَالَ حُبُّ الدُّنْيَا وَكَرَاهِيَةُ الْمَوْتِ “Yakında milletler, yemek yiyenlerin yemek tabağına üşüşükleri gibi, üzerinize üşüşecekler.” Orada bulunanlardan birisi: “O gün bizler az mı olacağız?” dedi. Nebi (sav), “Hayır, bilakis sizler o gün kalabalık olacaksınız, fakat selin önüne alıp getirdiği çerçöp gibi olacaksınız. Allah düşmanlarınızın kalbinden size olan korkuyu söküp alacak, sizin de kalbinize vehn atacak.” buyurdu. Adam, “Vehn nedir ya Resulullah?” diye sorunca, “Dünya sevgisi ve ölümden hoşlanmamak.” buyurdu.”⁶⁰³ hadis-i şerifiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Üçüncü beyitte şair, أَكْثَرُوا ذِكْرَ هَادِمِ اللَّذَاتِ “Lezzetleri yok eden ölümü

⁶⁰³ Ebû Dâvud, Süneni Ebî Dâvud, no. 4296, c. VI, s. 355;

çokça anın.”⁶⁰⁴ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şairin ölüm karşısına endişelenmesi, aslında ölüme karşı değil öldükten sonraki evrelerle ilgilidir. İnkarcıların iddia ettikleri gibi, ölümden sonrası hiçlik olsaydı, ölüm her kesin arzuladığı bir teselli aracı olurdu.

İnsanoğlu ölümün pençesinde yaşar, ölüm onun yanı başında dolaşır, fakat ne zaman ve nerede öleceğini bilemez. Gece gündüz çalışır, çabalar, hayaller peşinde koşuşturur durur, fakat istenmedik bir durumda hakkında yazılı olan ecel aniden gelip yakalayır. Dünya zevklerini tatmaya ve eğlenmeye devam eden insan, bir gün öleceği bilincini kaybederek gaflete dalar ve öncekileri yakalayıpveren ölüm kendisine de de gelip çatar. Muhatabını gaflete dalma hususunda uyaran, ameli, eceli ve başına gelecekler hususunda bilgilendirmeğe çalışan şair şöyle der:⁶⁰⁵

إِنْ كُنْتَ تَطْمَعُ فِي الْحَيَاةِ فَهَاتِ كَمْ مِنْ أَبٍ لَكَ صَارَ فِي الْأَمْوَاتِ
مَا أَقْرَبَ الشَّيْءِ الْجَدِيدَ مِنَ الْبَلَى يَوْمًا وَأَسْرَعَ كُلِّ مَا هُوَ آتٍ
الَّيْلُ يَعْمَلُ وَالنَّهَارُ وَنَحْنُ عَمَّا يَعْمَلَانِ بِأَغْفَلِ الْغَفَلَاتِ
يَا ذَا الَّذِي اتَّخَذَ الزَّمَانَ مَطِيَّةً وَخُطَا الزَّمَانِ كَثِيرَةً الْعَثَرَاتِ

Hayata karşı çok istekliysen, ölüp giden nice atalarını getir bana

Her yeni şey çürür gider er geç, bir o kadar hızla gelir kader bunu böyle geç,

Gece ve gündüz boyunca çalışırız, oysaki en çok gaflete dalanlarız,

Ey zamanı bineği edinen şaşkın, zamanın adımları tökezler her an.

Şair burada da dünya süsünün geçiciliğinden, her yeni olanın bir gün eskiyeceğinden, gecesini gündüzüne katarak çalışan insanın gaflet içinde ölümü unutmamasından bahsederek, ölümle ilgili bazı hadislerle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Çevresi ölümle sarılı insandan bahseden şair ilk beyitte, *مَثَلُ ابْنِ آدَمَ وَإِلَى جَنْبِهِ تِسْعَةٌ*,

⁶⁰⁴ İbn Mâce, **es-Sünen**, hadis no. 4258, c. V, s. 326; Tirmizî, **el-Câmiü'l-Kebîr**, hadis no. 2307, c. IV, s. 141.

⁶⁰⁵ Şükrî Faysal, **Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh**, s. 56.

وَتَسْعُونَ مِئْتَةً إِنَّ أَخْطَأَتْهُ الْمَنَآيَا وَقَعَ فِي الْهَرَمِ
olduğu halde tasvir edilmiştir. Ölüm sıkıntılarını atlatırsa, ihtiyarlaşır (sonunda
ölür).”⁶⁰⁶ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. İkinci beyitte, وَتَذْكُرُ الْمَوْتَ وَالْبَلَى، “Ölümü ve
sonrasında cesedin çürümesini hatırlayın. Kim ahireti arzu ederse, dünya süsünü terk
eder. Kim de bunu yaparsa Allah’a karşı hakkıyla utanma bilincinde olur.”⁶⁰⁷
hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Divanında ölüm temasını işleyen Ebü’l-‘Atâhiye’nin, bazen ölümü farklı isim
ve niteliklerle anlattığını görüyoruz. Bir şiirinde şöyle der:⁶⁰⁸

مَاذَا تَقُولُ وَلَيْسَ عِنْدَكَ حُجَّةٌ لَوْ قَدْ أَتَاكَ مُنْغَضُ اللَّذَاتِ
أَوْ مَا تَقُولُ إِذَا حَلَلْتَ مَحَلَّةً لَيْسَ الثِّقَاتُ لِأَهْلِهَا بِثِقَاتِ

Zevkleri darmadağın eden (ölüm) sana gelince, hiçbir mazeretin olmadığında
ne diyeceksin?

Güvenilen kişiler dahi ailesine güven veremeyince, bir sorunu çözsen bile ne
diyeceksin?

Şair yukarıdaki beyitte, ölümden sonrası için gayret ortaya koymayan insanı
kınamış, akıl sahibi kimselerin ölümden sonrası için hazırlık yaptığına işaret ederek,
Hz. Peygamber’in (sav), الْكَئِيسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ, “Akıllı kişi kendini
hesaba çeken ve ölümden sonraki için çalışandır.”⁶⁰⁹ hadisi ile metinlerarası alıntı
yapmıştır. Dikkat edersek, ölüm temasını ön planda tutan Ebü’l-‘Atâhiye, ölümden
sonrası için çalışma hususunda okura İslâmî bir bilinç aşılamaktadır. Ayrıca bazen
Kur’ân-ı Kerim’den, bazen hadis-i şeriflerden iktibas yapan şair ölümü farklı isimler
ve hallerle anlatmaktadır.

⁶⁰⁶ Tirmizî, *el-Câmiü’l-Kebîr*, hadis no. 2456, c. IV, s. 244.

⁶⁰⁷ Tirmizî, *el-Câmiü’l-Kebîr*, hadis no. 2458, c. IV, s. 246.

⁶⁰⁸ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş’âruh ve ahhâruh*, s. 57.

⁶⁰⁹ İbn Mâce, *es-Sünen*, no. 4260, c. V, s. 328; Tirmizî, *el-Câmiü’l-Kebîr*, no. 2459, c. IV, s. 246.

Kabir ziyaretleri, toprağın altında hareketsiz yatan bedenler, yarım kalmış arzu ve hayaller, emellerine ulaşamadan dünyaya veda eden kimseler gibi ölüm temalı konular, Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Şair, bu bağlamda bir şiirinde şöyle ifade eder:⁶¹⁰

زُرْتُ الْقُبُورَ قُبُورَ أَهْلِ الْمُلْكِ فِي الْ
دُنْيَا وَأَهْلِ الرِّعَى فِي الشَّهَوَاتِ
كَانُوا مَلُوكَ مَأْكِلٍ وَمَشَارِبٍ
وَمَلَابِيسٍ وَرَوَائِحِ عَطِرَاتِ

Ziyaret ettim dünyada mal-mülk sahiplerinin kabirlerini, arzu-şehvet sahiplerinin kabirlerini

Oysaki onlar yeme, içme, kılık-kıyafet, güzel kokularla süslenmenin krallarıydı

Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki şiir parçasında kabir ziyaretlerini ele alırken, Hz. Peygamber'in (sav): *“Ben size KUNْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَرُورُوهَا فَإِنَّهَا تُذَكِّرُ الْآخِرَةَ قَدْ* kabir ziyaretini yasaklamıştım. Artık ziyaret edebilirsiniz, çünkü kabir ziyaretleri size Ahireti hatırlatır.”⁶¹¹ hadis-i şerifiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Bu bağlamda şair, kabir ziyaretlerinin ahiret bilincini pekiştiren ve insanı dünya nimetlerine karşı zühd ile donatan önemli bir vesile olduğunu hatırlatmaktadır.

Ebü'l-'Atâhiye bazen ağıt ve mersiye tarzı kullanarak şiirindeki etkileşim gücünü artırmaktadır. Ölümü ve ölüm sonrasını hatırlatmak için şiirindeki üslubu değiştiren şair, kabir halkına hitabıyla okurun dikkatini düşünmeye ve tefekküre yönlendirmektedir.⁶¹²

يَا مَعَسَرَ الْأَمْوَاتِ يَا ضَيْفَانَ ثَرٍ
بِ الْأَرْضِ كَيْفَ وَجَدْتُمْ طَعْمَ الثَّرَى
أَهْلَ الْقُبُورِ مَحَا التُّرَابِ وَجُوهَكُمْ
أَهْلَ الْقُبُورِ تَعَيَّرَتْ تِلْكَ الْحَلَى
أَهْلَ الْقُبُورِ كَفَى بِنَايِ دِيَارِكُمْ
إِنَّ الدِّيَارَ بِكُمْ لَشَاحِطَةُ النَّوَى

⁶¹⁰ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'ârüh ve ahhâruh*, s. 57.

⁶¹¹ Tirmizî, *el-Câmiü'l-Kebîr*, no. 1054, c. II, s. 358; Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 1977, c. VI, s. 82.

⁶¹² Şükrî Faysal, *a.g.e.* s. 16.

أَهْلَ الْقُبُورِ لَا تَوَاضَلْ بَيْنَكُمْ مَنْ مَاتَ أَصْبَحَ حَبْلُهُ رَثَّ الْقَوَى

Ey ölüler topluluğu, ey toprağın misafirleri, nasıl buldunuz toprağın tadını?

Ey kabir ehli, toprak yüzünüzü silip yok etti, ey kabir ehli o süsler, her şey bitti

Ey kabir ehli, uzaklıktır yurdunuz, sonsuz ayrılıkta kaybolur adınız,

Ey kabir ehli, artık aranızdaki bağlar kopup gitti, ölenin ipini zaman ekşitti.

Birinci beyitte ölülere seslenen şairin, Hz. Peygamber'in (sav) Bedir savaşının ardından Kureyşlilerin cesetlerine seslenerek, *هَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا*, ⁶¹³ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Sonraki beyitlerde, "Ey kabir halkı" hitabıyla şair, mezarlığa uğradığında Hz. Peygamber'den (sav) bizlere tevarüs edilen kabir ziyaretlerinde okunan, *السَّلَامُ عَلَيْكُمْ*, *"Selâm olsun size ey kabir halkı, Allah bizi de sizi de bağışlasın. Siz bizden önce gittiniz, biz de peşinizden geleceğiz."* ⁶¹⁴ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Dünyanın faniliğini, sırası geldiğinde en çok sevenler ve sevilenler dahi insanlar arasında ayrılığın kaçınılmaz olacağını dile getiren şair, bu hususta başkalarına da uyarı ve öğüt mahiyetinde şöyle der: ⁶¹⁵

تَمَسَّكَتْ بِأَمَالٍ طَوَالَ بَعْدَ آمَالٍ
وَأَقْبَلَتْ عَلَى الدُّنْيَا بَعَزَمَ أَيَّ إِقْبَالٍ
وَمَا تَنْفَكُ أَنْ تَكْدَ حَ أَشْغَالًا بِأَشْغَالٍ
فَيَا هَذَا تَجَهَّزْ لِ فِرَاقِ الْأَهْلِ وَالْمَالِ
فَلَا بُدَّ مِنَ الْمَوْتِ عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالِ

⁶¹³ Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 3760, c. IV, s. 462; Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 2875, c. VIII, s. 163.

⁶¹⁴ Tirmizî, *el-Câmiü'l-Kebîr*, no. 1053, c. II, s. 357.

⁶¹⁵ Şükrî Faysal, *a.g.e.* s. 305-306.

*Uzun uzun umutlara sarıldın ey insan,
Azimle dünyaya döndün, ama nasıl bir dönüştü bu
Dünya meşgalesiyle dolup taşıyor ömrün,
Vedalaş ailenle, malınla, gelecektir o son günün
Çünkü ölüm gelir, her halükârda kaçınılmazdır o gün.*

Ölüm, ayrılık, mal ve servet sevgisinden uzaklaşmak, aldatıcı dünya meşguliyeti ve bundan kurtuluş yolları gibi temalar Ebü'l-‘Atâhiye şiirinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu şiir parçasında şair, insanın dünyaya ve dünya işlerine duyduğu bağlılığı, hayallerini ve azmini anlatırken, aynı zamanda bu bağlılıkların geçici olduğuna vurgu yapmaktadır. Şair, "uzun uzun umutlara sarıldın" diyerek kendi hayallerine ve arzularına olan bağlılığını ifade ediyor. Fakat ardından, dünyanın sürekli meşguliyetle dolu olduğuna dikkat çekerek, dünyevi hırsların aslında insanı sürekli oyaladığını ve asıl anlamdan uzaklaştırdığını belirtiyor. Şiirin üçüncü ve dördüncü mısralarında, okuyucuya bir uyarı yapılmaktadır: "Ey insan! Ailen ve malınla vedalaşmaya hazır ol!" Burada şair, dünya hayatının geçici olduğunu ve bu dünyadan ayrılmanın kaçınılmaz olduğunu hatırlatıyor. Ölümün her insanın başına geleceğini, dünyevi bağlılıklardan vazgeçmenin ve bu gerçeği kabullenmenin önemini vurguluyor. İşte tam da burada şair, يَتَّبِعُ الْمَيِّتَ ثَلَاثَةً: أَهْلُهُ وَمَالُهُ وَعَمَلُهُ فَيَرْجِعُ أَثْنَانِ وَيَبْقَى عَمَلُهُ "Ölüyü üç şey takip eder: Ailesi, malı ve ameli. İki geri döner, biri onunla kalır. Ailesi ve malı geri döner, amelleri ise onunla kalır."⁶¹⁶ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmaktadır.

Ebü'l-‘Atâhiye bir başka şiirinde sona ermiş olan gençlik dönemine duyduğu pişmanlık ve özlemini ifade etmektedir. Ağlamak ve feryat etmek, onun pişmanlık ve özlem sembolleridir, fakat şairin düşünce dünyasında bunların hiçbir yararı yoktur, çünkü gençlik gitmiş ve geri gelmeyecektir. Şair, hayatın geçiciliği ve hızla sona erışı

⁶¹⁶ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no.2960, c. VIII, s. 211.

üzerine derin bir tefekkür sergiler ki bu, Ebü'l-'Atâhiye'nin züh'd şiirlerinde öne çıkan özelliklerden biridir. O şöyle der:⁶¹⁷

بَكَيْتُ عَلَى الشَّبَابِ بِدَمْعٍ عَيْنِي فَلَمْ يُغْنِ الْبُكَاءُ وَلَا التَّحِيْبُ

فَيَا أَسَفًا أَسَفْتُ عَلَى شَبَابٍ نَعَاهُ الشَّيْبُ وَالرَّأْسُ الْخَضِيْبُ

عَرَيْتُ مِنَ الشَّبَابِ وَكُنْتُ غَضًّا كَمَا يَغْرَى مِنَ الْوَرَقِ الْقَضِيْبُ

فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا فَأُخْبِرُهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشِيْبُ

Gençliğe ağladım yaşla doldu gözüm, ne feryadım çare oldu ne de sızım sözüm,

Ah gençliğim, saçlarım beyazlamış, rengim solmuş, ölüm habercisi olmuş, her halim yorulmuş.

Gençlikten soyundum taze bir filizken, dalın yapraktan ayrılır ya, öyle bir erken

Ah bir gün dönse de gençlik ona kavuşsam, ihtiyarlığın neler yaptığını ona anlatsam.

Şair yukardaki şiir parçasında gençliğin, tazeliğin insan hayatında öneminden ve değerinden, ihtiyarlığın kaçınılmaz hakikatinden bahsederken Hz. Peygamber'in (sav),

اَعْتَنِمْ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ: شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ، وَغِنَاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ،

اَعْتَنِمْ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ: شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ، وَغِنَاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ، وَحَيَاتِكَ قَبْلَ مَوْتِكَ
*İhtiyarlığından önce gençliğini, hastalığından önce sağlığını, fakirliğinden önce zenginliğini, meşgul olmadan önce boş vaktini, ölümünden önce hayatını.*⁶¹⁸ hadisiyle

metinlerarası alıntı yapmıştır.

⁶¹⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'ârüh ve ahhârüh*, s. 32.

⁶¹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk, Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001, Kitâbü'l-mevâiz, no. 11832, c. X, s. 400.

İnsan, öleceğini bildiği halde yaşamaya devam eden tek varlıktır. Ancak insan, en aşikâr hakikatleri dahi çabuk unuttur. Oysa ölüm, ansızın gelir ve kişiyi hiç beklemediği bir anda yakalar. Şair yine ölüm gerçeğine işaret ederek şöyle der:⁶¹⁹

إِنِّي سَأَلْتُ الْقَبْرَ مَا فَعَلْتَ بَعْدِي وَجُوهٌ فَيْكَ مُنْعَفِرَةٌ
فَأَجَابَنِي صَيَّرْتُ رِيحَهُمْ تُؤْذِيكَ بَعْدَ رَوَائِحِ عَطَرِهِ
وَأَكَلْتُ أَجْسَاداً مُنْعَمَةً كَانَ النَّعِيمُ يَهْزُهَا نَضْرَهُ
لَمْ أَبْقِ غَيْرَ جَمَاجِمٍ عَرِيَتْ بِيضُ تَلُوحٍ وَأَعْظَمُ نَخْرَهُ

Mezara sordum, benden sonra toza toprağa bulanmış yüzlere ne yaptın diye

Dedi ki: seni rahatsız eden kokularını güzel kokularla değiştirdim ben,

Nimetin kendilerini sarstığı güzellikle, bolluk içinde yaşamış cesetleri yedim,

Parlayan, bembeyaz ve soyulmuş kafataslarından başka geriye bir şey bırakmadım geriye.

Yukarıdaki şiir parçasında mezarı canlı olarak tasvir eden şair, onu muhatap kabul edip soru cevap şeklinde diyalog sunmaktadır. Kabirleri, cesetleri yiyen, geriye o güzelim görüntüden hiçbir şey bırakmayan bir varlık olarak tanımlamaktadır. Şairin buradaki soyut bir şeyi somutlaştırarak tasvir etmesi örnekleri, pek çok Kur’ân-ı Kerim ve sünnet naslarında da gözlemlene bilinmektedir. Örneğin Kur’ân’da bal arısına hitap, kuşlara hitap, cansız varlıklardan yere ve göğe hitap, ateşe hitap örnekleri bulunmaktadır. Bu bağlamda Ebü’l-‘Atâhiye Kur’ân-ı Kerim’den ilham alarak, Kâf sûresindeki, ﴿يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ﴾ “O gün biz cehenneme, “Doldun mu?” deriz. O da, “Dahası var mı?” der.”⁶²³ âyeti ile metinlerarası alıntı yapmıştır. Yine Hz. Peygamber’in (sav) de Uhud’a selâm vererek, إِنَّ أَحَدًا جَبَلٌ يُحِبُّنَا “Uhud bir dağdır ki, biz Uhud’u severiz, Uhud da bizi sever.”⁶²⁴ hadisi ile içerik bakımından metinlerarası alıntı yapmıştır.

⁶²³ Kâf, 50/30.

⁶²⁴ Müslim, el-Câmiü’s-Sahîh, no. 1393, c. IV, s. 124.

أَمَّا وَاللَّهِ إِنَّ الظُّلْمَ لَوُمٌّ وَمَا زَالَ المُسِيءُ هُوَ الظُّلُومُ
إِلَى دَيَّانٍ يَوْمَ الدِّينِ نَمُضِي وَعِنْدَ اللَّهِ تَجْتَمِعُ الخُصُومُ
لَأَمْرِ مَا تَصَرَّفَتِ اللَّيَالِي وَأَمْرٍ مَا تُؤَلِّتِ النُّجُومُ
سَتَعَلَّمُ فِي الحِسَابِ إِذَا التَّقَيْنَا غَدًا عِنْدَ الإِلَهِ مِنَ المَلُومُ

Doğrusu, vallahi zulüm kınanmıştır, sürekli kötülük işleyen zalimdir, suçlu olandır

Hepimiz din gününün sahibine gideceğiz bir gün, hasımlar Allah'ın huzurunda toplanacak o gün

Gecelerin hangi emirle hareket ettiğini, yıldızların hangi emirle yönetildiğini

Yarın hesap günü Allah'ın huzurunda toplanınca, o zaman anlarsın, kimin suçlu olduğunu.

el-Egânî'de anlatıldığına göre Ebü'l-'Atâhiye sûf giyerek bir daha gazel şiiri söylemeyeceğine yemin eder. Bu olayın üzerine Hârûnürreşîd onu hapse attırır ve gazel söylemesini şiddetle ister. Zorlamalara dayanamayan Ebü'l-'Atâhiye halifenin söylediğini yaptığını belirtir. Buna rağmen Hârûnürreşîd olup bitenlere fazla aldırış etmez, Ebü'l-'Atâhiye ile arasındaki iletişimi sağlamak için bir adam görevlendirir. Görevli Ebü'l-'Atâhiye'nin yukarıdaki şiirini halifeye ulaştırır ve bunun üzerine Hârûnürreşîd ağlar, Ebü'l-'Atâhiye'nin getirilmesini emreder. Şair getirildikten sonra kendisine iki bin dinar hediye edilir ve serbest bırakılır.⁶²⁸

Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki beyitleri ile âyet-i kerime ve hadis-i şeriflerden ilham alarak metinlerarası alıntı yapmıştır. Örneğin şair ilk beyitte zulüm ve haksızlık konusuna dikkat çekerken, اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ “Zulümden sakınınız.

Çünkü zulüm, kıyamet günü (zalim için) karanlık olacak.”⁶²⁹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. İkinci beyitte şair, ﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ﴾ “Sonra hiç

⁶²⁸ İsfahânî, el-Egânî, c. IV, s. 55; Şükrî Faysal, Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh, s. 353.

⁶²⁹ Müslim, el-Câmiü's-Sahîh, no. 2578, c. VIII, s. 18.

şüphesiz sizler Kıyamet günü, Rabbinizin huzurunda muhakeme edileceksiniz.”⁶³⁰
âyeti ile metinlerarası alıntı yapmıştır.

Kendi kusurlarıyla uğraşmayı bırakıp, başkalarında kusur arayan kimseler insanlar arasında en aciz ve hayırlardan yoksun kimselerdir. Böyle kimseler yaptıkları cürmün boyutundan dolayı peygamber ifadesiyle müflislerdir.⁶³¹ Ebü'l-‘Atâhiye her insanın kendi günahlarını görmezden gelmesini şirkten sonra en büyük günahlar sırasında zikretmektedir. Şair şöyle der:⁶³²

يا واعِظَ النَّاسِ قَدْ أَصْبَحْتَ مُهْتَمًّا إِذِ عِبْتَ مِنْهُمْ أُمُورًا أَنْتَ تَأْتِيهَا
كَالْمُفْلِسِ الثَّوْبَ مِنْ عُرْيٍ وَعَوْرَتُهُ لِلنَّاسِ بَادِيَةٌ مَا إِنَّ يُوَارِيهَا
وَأَعْظَمَ الْإِثْمَ بَعْدَ الشِّرْكِ نَعْلَمُهُ فِي كُلِّ نَفْسٍ عَمَاهَا عَنْ مَسَاوِيهَا
وَشُغْلُهَا بِغُيُوبِ النَّاسِ تُبْصِرُهَا مِنْهُمْ وَلَا تُبْصِرُ الْعَيْبَ الَّذِي فِيهَا

Ey vaiz, kendi kusurların var iken, insanlarda kusur ararsın,

Avretini gizlemek için elbise giyenin hali misali, insanlar tarafından avreti açıkça görülen kimse gibisin

Şirkten sonra en büyük günah kör olmaktır kendi nefesine, kendi hatalarını görmemek, başkalarinkiyle meşgul olmaktır yine,

Ve kendi kusurlarını görmezden gelerek, insanların kusurlarıyla aramaktır haliyle.

Yukarıdaki şiir parçasını incelediğimizde şairin hem Kur’ân âyeti hem hadisle metinlerarası alıntı yaptığını görürüz. Kur’ân-ı Kerim’e gelince şair, ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ

⁶³⁰ Zümer, 39/31.

⁶³¹ Ebû Hureyre’den rivâyet edildiğine göre bir defasında Resulullah (sav), “Müflis kimdir bilir misiniz?” diye sordu. Sahabe efendilerimiz, “Bizim bildiğimiz müflis parası olmayan kimsedir” dediler. Resulullah (sav) şöyle buyurdu: “Ümmetimden müflis olan kimseler, kıyamet gününde namaz, oruç, zekât sevaplarıyla gelecek, fakat şuna sövmüş, şuna zina iftirasında bulunmuş, şunun haksız yere malını yemiş, bunun kanın dökmüş, şunu dövmüştür. İyiliklerinin sevapları alınır şuna buna verilir ve üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları biter. Sonra hak sahiplerinin günahları o adama yükletilir ve en sonunda cehenneme atılır.” Müslim, a.g.e. no. 2582, c. VIII, s. 18; Tirmizî, el-Câmiü’l-Kebîr, no. 2418, c. IV, s. 217.

⁶³² Şükrî Faysal, a.g.e. s. 425.

﴿بِالْبَيِّنَاتِ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ “Sizler Kitab’ı okuyup durduğunuz halde kendinizi unuttur, başkalarına iyiliği emrediyorsunuz. Hala akıllanmayacak mısınız?!”⁶³³ âyetiyle, ayrıca peygamberden rivayet edilen, طُوبَى لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ غُيُوبِ النَّاسِ “Başkalarının kusurlarını bırakıp kendi kusurlarıyla uğraşan kimseye müjdeler olsun.”⁶³⁴ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

el-Egânî’de yukarıdaki şiir parçasının vürut sebebine ilişkin şunlar aktarılmıştır.⁶³⁵

Yahyâ b. Ali dedi, bize İbn Mahrûyeh tahdîs etti, dedi ki bana Ebû ‘Amr el-Kuraşî tahdîs etti ve şöyle dedi: “Mansûr b. ‘Ammâr insanlara sivrisinek meclisini anlattığı sırada Ebü’l-‘Atâhiye şöyle dedi: “Şüphesiz Mansûr bu sözü Kûfeli bir adamdan çalmıştır.” Ebü’l-‘Atâhiye’nin sözü Mansûr’a ulaşınca Mansûr dayanamayıp, “Ebü’l-‘Atâhiye zındıktır. Şiirlerinde sadece ölümden bahsettiğini, cennet ve cehennemden bahsetmediğini görmüyor musunuz?” dedi. Daha sonra Mansûr’un konuşması Ebü’l-‘Atâhiye’ye ulaşınca yukarıdaki şiiri okuyuverdi. Bu olayın üzerinden birkaç gün geçmedi ki Mansûr b. ‘Ammâr vefat etti. Ebü’l-‘Atâhiye adamın mezarına gelerek şöyle dedi: “Ey Eba’s-Serî bana attığın iftiradan dolayı Allah seni bağışlasın.”

Şaire göre Âdemoğlu dünyada ne kadar fazla mala-mülke sahip olsa dahi kanaat etmesi gerekir. Zira son menziline götürülürken hiç kimse sahip olduğu ne mal-mülk ne de evlatları onunla kalıcı olur, o gün tek başına kalır, çok sevdiği mal ve çok değer verdiği kimseler onu bırakıp giderler. Şairimiz bir şiirinde şöyle diyor:⁶³⁶

إِذَا كُنْتَ بِالْدُّنْيَا بَصِيرًا فَإِنَّمَا بَلَغُكَ مِنْهَا مِثْلُ زَادِ الْمُسَافِرِ

Dünyada ne kadar basiretin olsa da, ondan kazancın yolcunun azığı kadardır

⁶³³ Bakara, 2/44.

⁶³⁴ Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, thk., Abdülali Abdülhamid Hâmid, nşr., Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd, 1.baskı, 1423/2003, no. 10079, c. XIII, s. 142.

⁶³⁵ İsfahânî, *el-Egânî*, c. IV, s. 29.

⁶³⁶ Şükrî Faysal, *Ebü’l-‘Atâhiye eş‘ârüh ve ahhâruh*, s. 149.

Ebü'l-‘Atâhiye yukarıdaki şiir dizesinde, Hz. Peygamber’in (sav), لَيْكُنْ بَلَغُ “Sizlerden birinin dünyadaki mal varlığı, bir yolcunun azığı kadar olsun.”⁶³⁷ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye’ye göre gerçek bir müminin nazarında dünya hayatının pek fazla kıymeti olmamalı. Çünkü mümin kul dünyada yolcudur. Onun için dünya sadece bir yolcunun, bir ağacın altında gölgelenip daha sonra yoluna devam ettiği bir konaklama mekanıdır. Yaratıcıya gelince onun için dünyanın hiçbir değer yoktur. İşte bu bağlamda şair şöyle der:⁶³⁸

وَمَا تَعْدِلُ الدُّنْيَا جَنَاحَ بَعُوضَةٍ لَدَى اللَّهِ أَوْ مِقْدَارَ زَغَبَةٍ طَائِرٍ
فَلَمْ يَرْضَ بِالدُّنْيَا ثَوَاباً لِمُؤْمِنٍ وَلَمْ يَرْضَ بِالدُّنْيَا عِقَاباً لِكَافِرٍ

Dünyanın Allah indinde bir sivrisinek kanadı veya bir kuş tüyü kadar değeri yoktur

Allah, müminin mükafatı için, kafirin de cezası için dünyadan memnun değildir

Ebü'l-‘Atâhiye burada, Hz. Peygamber’in (sav), لَوْ كَانَتِ الدُّنْيَا تَعْدِلُ عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحَ “Dünyanın Allah katında bir sivrisinek kadar değeri olsaydı, ondan kafire bir yudum su dahi içirmezdi.”⁶³⁹ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Mümin haramlardan kaçınan, bunun ötesinde şüpheli şeylere bulaşmaktan uzak duran kimsedir. Ebü'l-‘Atâhiye muhatabını nebevî tavsiyeye kulak vermeye çağırarak şöyle der:⁶⁴⁰

إِذَا عِبْتُ أَمْرًا فَلَا تَأْتِهِ وَذُو اللَّبِّ مُجْتَنِبٌ مَا يَعْيبُ

⁶³⁷ İbn Ebî Âsım, **Kitâbü’z-zühd**, thk. Abdülalî Abdülhamid Hamid, 2.baskı, nşr. Dârü’r-Reyyân li’t-Turâs, Kahire, hadis no: 168, s. 82.

⁶³⁸ Şükrî Faysal, **a.g.e.** s. 150.

⁶³⁹ Tirmizî, **el-Câmiü’l-kebîr**, no. 2320, c. IV, s. 150.

⁶⁴⁰ Şükrî Faysal, **Ebü’l-‘Atâhiye eş’âruh ve ahbâruh**, s. 37.

وَدَعْ مَا يَرِيكَ لَا تَأْتِهِ وَجُزْهُ إِلَى كُلِّ مَا لَا يَرِيكَ

Eleştirdiğin şeyi yapma, çünkü akıllı kimse kusurlardan kaçandır,

Seni şüpheye düşüren şeyi bırak, onu yapma geç, şüphe vermeyen şeylere bak

Şair bu beyitte, Peygamber Efendimizin (sav) “دَعْ مَا يَرِيكَ إِلَى مَا لَا يَرِيكَ”⁶⁴¹

“Sana şüphe veren şeyi bırak, şüphe vermeyen şeye bak.”⁶⁴¹ şeklindeki hadisine atıfta bulunmaktadır. Burada, hayır işlemek, ahirette kurtuluşa götüren yol olarak gösterilmektedir. Ayrıca, şüpheli şeylerden kaçınmak, müminin uzak durması gereken hususlardandır. Zira müminin nefsi, onun saf ve temiz yapısı sebebiyle onu kötülüklerden sakındırır. Bu sebeple, insanın kötülüklerden uzaklaşıp, sadece iyiliğe yönelmesi gerekmektedir. Şair, muhatabını şüpheli şeylerden sakınmaya çağırmaktadır. Mümin kimse peygamberin buyruklarına kulak veren, onun tavsiyelerini izleyendir.

Kaza ve kadere iman konusu mümin kulun inanç esaslarındandır. Ebü'l-‘Atâhiye’nin kaza ve kader konusunu hem Kur’ân’la hem hadislerle metinlerarası alıntı bağlamında değerlendirerek şiir haline getirmesi şairin bu konudaki kesin imanını göstermektedir. Allah’ın kitabı ve peygamberin sünnetine Müslümanca yaklaşımı ve bu alandaki bilgi birikimi, hakkındaki bazı olumsuz iddiaları da çürütmektedir. Şair şöyle der:⁶⁴²

جَفَّتِ الْأَقْلَامُ مِنْ قَبْلِ بِمَا خَتَمَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَكَتَبَ
كَمْ رَأَيْنَا مِنْ مُلُوكٍ سَادَةٍ رَجَعَ الدَّهْرُ عَلَيْهِمْ فَأَنْقَلَبَ

Kalemler kurudu, Allah’ın ezelde üzerimize yazdığı kader ile

Hüküm süren nice krallar geldi, zaman döndü tekrar aleyhlerine.

⁶⁴¹ Tirmizî, a.g.e. no. 2518, c. IV, s. 286.

⁶⁴² Şükrî Faysal, a.g.e. s. 29.

وَاعْلَمَ: أَنَّ الْأُمَّةَ لَوْ
اجْتَمَعَتْ عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ ، لَمْ يَنْفَعُوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ لَكَ ، وَإِنْ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ
يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ ، لَمْ يَضُرُّوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيْكَ ، رُفِعَتِ الْأَقْلَامُ ، وَجَفَّتِ الصُّحُفُ
ki, bütün ümmet toplanıp sana fayda vermeğe çalışsalar, Allah'ın sana takdir ettiğinden başka bir fayda sağlayamazlar. Yine bütün ümmet sana bir zarar vermek için bir araya gelseler, Allah'ın senin için yazdığından başka zarar veremezler. Zira kalemler kalkmış, sayfalar kurumuştur."⁶⁴³ hadisiyle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir.

İslâm ahlak düşüncesinde kişi yeryüzündekilere merhameti sayesinde gökyüzündekilerden saygınlık ve merhamet görür. Merhamet ve tevazu insanı kâmil insan yapan duygu ve davranışlardandır. Ebü'l-'Atâhiye divanı bir bütün olarak değerlendirilirse, neredeyse İslâmî her konuya temas ettiği tespit edilecektir. Ahlaki değerler kapsamında merhamet duygusu da bunun bir parçasıdır. Yaratılmışlara merhamet insanı insan yapan değerlerdendir. Şair bir şiirinde şöyle der:⁶⁴⁴

وَارْحَمْ لِرَبِّكَ خَلْقَهُ فَلْيَرْحَمَنَّكَ إِنْ رَحِمْنَا
لَا تَظْلِمَنَّ تَكُنْ مِنْ آلِ أَحْزَارٍ وَاعْفُ إِذَا ظَلِمْنَا

*Rabbinin yarattıklarına et merhamet, merhamet edersen görürsün merhamet,
Zorbalardan olup da kimseye zulmetme, zulme maruz kaldığında affet elbet.*

مَنْ لَا يَرْحَمِ النَّاسَ لَا Merhamet ve şefkat duygusunu işleyen şair ilk beyitte,
يَرْحَمُهُ اللَّهُ "İnsanlara merhamet etmeyene, Allah da merhamet etmez."⁶⁴⁵ hadisiyle,
أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى أَكْرَمِ أَخْلَاقِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؟ تَغْفُو عَمَّنْ ظَلَمَكَ، وَتُعْطِي مَنْ حَرَمَكَ، ikinci beyitte,

⁶⁴³ Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, no. 2516, c. IV, s. 284.

⁶⁴⁴ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 61.

⁶⁴⁵ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 2319, c. VII, s. 77; Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 5667, c. V, s. 239.

وَتَصِلُ مِنْ قَطْعِكَ “Size dünya ve ahiretin en üstün ahlakından haber vereyim mi? Sana zulmedenı affetmen, sana vermeyene vermen, sana gelmeyene gitmendir.”⁶⁴⁶ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

şair Allah rızası için birbirini sevenleri cömert olmaya çağırıyor, çünkü nezaket, toplumdaki sağlam iletişimi sağlayan unsurlardandır. Alçakgönüllü olmaktan mahrum kalan kimse dinî ve dünyevî faydalardan da mahrum kalır. Nezaket, insanlar arası ilişkilerde yumuşaklık gibi ahlaki ilkelere önem veren Ebü’l-‘Atâhiye şöyle der:⁶⁴⁷

وَأَمْسِكْ مِنَ الدُّنْيَا الْكَفَافَ وَجُدْ عَلَى أَخِيكَ وَخُذْ بِالرِّفْقِ واجْتَنِبِ الْخُرْقَا
فَإِنِّي رَأَيْتُ الْمَرْءَ يُحْرَمُ حَظَّهُ مِنَ الدِّينِ وَالْدُّنْيَا إِذَا حُرِمَ الرِّفْقَا

Dünyadan al payını, kardeşine karşı ciddi ol, yumuşak huylu ol, sakın beceriksizlikten,

Çünkü ben, dinden ve dünyadan nasibini alamayan, yumuşak huyluluktan mahrum kalan, gördüm nice insan

Ebü’l-‘Atâhiye yukarıdaki şiir parçasında Hz. Peygamber’den (sav) nakledilen, “Yumuşak davranmaktan mahrum kalan kimse, tüm hayırlardan mahrum kalmıştır.”⁶⁴⁸ hadis-i şerifiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

İnsanlara karşı alçak gönüllü olmaya, ahlakın en ulvi duygularını yaşamaya, çevreye nezaketle davranmaya, güler yüzlü olmaya çağırın Ebü’l-‘Atâhiye bir şiirinde şöyle der:⁶⁴⁹

عَامِلِ النَّاسِ بِرَأْيِ رَفِيقِ وَأَلْقِ مَنْ تَلَقَّى بِوَجْهِ طَلِيقِ
فَإِذَا أَنْتَ جَمِيلُ الثَّنَاءِ وَإِذَا أَنْتَ كَثِيرُ الصَّدِيقِ

⁶⁴⁶ Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, no. 21091, c. X, s. 398.

⁶⁴⁷ Şükrî Faysal, **a.g.e.** s. 245.

⁶⁴⁸ Müslim, **el-Câmiü’s-Sahîh**, no. 2592, c. VIII, s. 22; Ebû Dâvud, **Sünen**, no. 4809, c. VII, s. 187.

⁶⁴⁹ Şükrî Faysal, **Ebü’l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 247.

İnsanlara nazik ol, karşılaştığın kimseye güler yüzle yaklaş,

O zaman övgüye layık olursun, dostların çoğalır bir baş.

Şair yukarıdaki şiir parçasında insanlarla güzel muamele ve güler yüzlü olma gibi ahlâkî değerleri göz önünde bulundurarak bazı nebevî hadislerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şair ilk beyitte, اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ وَأَتَّبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمَحُّهَا وَخَالِقِ النَّاسَ, “Nerede olursan ol Allah’tan kork, kötülük işlediğinde arkasından iyilik yap ki, o kötülüğü silsin ve insanlarla güzel ahlakla muamele et.”⁶⁵⁰ hadisi ve ayrıca, كُلُّ مَعْرُوفٍ صَدَقَةٌ وَإِنَّ مِنَ الْمَعْرُوفِ أَنْ تَلْقَى أَخَاكَ بِوَجْهِ طَلِقٍ “Her maruf sadakadır. Din kardeşini güler yüzle karşılayan da maruftur.”⁶⁵¹ hadisi ile metinlerarası alıntı yapmıştır.

Kişinin kendisi için istediği şeyi kardeşi hakkında da istemesi, aynı zamanda kendisine yapılmasından hoşlanmadığı bir şeyi başkalarına da yapmaması, İslâm’ın hoş gördüğü güzel ahlaktır. Şair şöyle der:⁶⁵²

لَا تَكُ فِي كُلِّ هَوًى تَنَهَمُكَ وَلَا تَكُونَنَّ لَجُوجًا مَحِكُ
نَافِسٍ إِذَا نَافَسَتْ فِي حِكْمَةٍ وَلَا تَدْعُ خَيْرًا وَلَا تَتْرُكُ
وَاصِّنْ إِلَى النَّاسِ جَمِيلًا كَمَا تُحِبُّ أَنْ يَصْنَعَهُ النَّاسُ بِكَ

Her heves konusunda aç göz olma, sakın cedelci inatçılardan, akıllıca yol al,

Hikmetle yarış yarıştığında, iyiliği ihmal etme, hiçbir hayırdan geri durma,

İnsanların sana karşı davranmasını istediğin gibi, insanlarla iyi davran,

Şair yukarıdaki şiir parçasında yine nebevî bir hadisten ilham alarak, وَأَنْ تُحِبَّ

“Kendin için

⁶⁵⁰ Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, no. 1987, c. III, s. 526.

⁶⁵¹ Tirmizî, *a.g.e.*, no. 1956, c. III, s. 506.

⁶⁵² Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 269.

sevdiğini insanlar için sevmen, kendin için nefret ettiğin şeyler hususunda insanlar için de nefret etmen, hayır söylemen yoksa susman mümin için en faziletli amellerdendir.”⁶⁵³ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şaire göre İslâm kardeşliği, her türlü hayırda bir araya gelebilmek, ayrıca hayatta iken ve öldükten sonra kardeşinin hakkını savunabilmek ve nasihat ederek yardımlaşabilmektir. İşte böyle vasıflara sahip olan arkadaşlar sevilmeğe değer vefakâr kimselerdir. Şair şöyle der:⁶⁵⁴

أَحِبُّ مِنَ الْإِخْوَانِ كُلِّ مُؤَاتٍ	وَفِيَّ يَعْضُّ الطَّرْفَ عَنْ عَثْرَاتِي
يُؤَافِقُنِي فِي كُلِّ خَيْرٍ أُرِيدُهُ	وَيَحْفَظُنِي حَيًّا وَبَعْدَ وَفَاتِي
وَمَنْ لِي بِهَذَا لَيْتَ أَنِّي أَصَبْتُهُ	فَقَاسَمْتُهُ مَالِي مِنَ الْحَسَنَاتِ
تَصَفَّحْتُ إِخْوَانِي فَكَانَ أَقْلُهُمْ	عَلَى كَثْرَةِ الْإِخْوَانِ أَهْلَ ثِقَاتِ

Severim, kardeşlerim arasında hatalarımı görmezden gelen her türlü vefalı olanı severim.

İstediğim her hayırda benimle aynı fikirde olanı, diri iken de öldükten sonra da beni koruyanı severim,

Böyle bir vasıfta kimse var mı ki, ona uysam, iyiliklerimi onunla paylaşmayı severim.

İnceledim kardeşlerimi, sayıları fazla olmasına rağmen, güvenilir kimseler pek azdır (azları severim).

Ebü'l-‘Atâhiye şiirin ilk beytinde din kardeşine olan sevgisinden bahsederek, *“Din kardeşini seven kişi ona sevdiğini bildirsin.”*⁶⁵⁵

hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Müslümanın müslüman üzerindeki haklarından sayılan nasihat etmek, öldükten sonra hakkını korumak gibi konuları

⁶⁵³ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, no. 21627, c. V, s. 247.

⁶⁵⁴ Şükrî Faysal, **a.g.e.** s. 59.

⁶⁵⁵ Ebû Dâvud, **Süneni Ebî Dâvud**, no. 5124, c. VII, s. 444.

rastlanmaktadır. Zira Abbasîler dönemindeki şairlerin telif ettikleri şiir türlerinin daha gerçekçi ve yaşanılan hayata yönelik didaktik türü şiirler olduğu da bir gerçektir. Bu başlık altında Ebü'l-'Atâhiye şiirinde Peygamberin hayatından bazı karelerle metinlerarası alıntı örneklerine yer verilecektir.

Ebü'l-'Atâhiye şiirinde, şairin Hz. Peygamber'e (sav) olan sevgisinden kaynaklanan, onun ahlakını anlatan, yumuşak huyluluğu ve merhametinin tecellilerini sıralayan metinlerarası alıntı örneklerine rastlanmaktadır. Bu bağlamda şair şöyle der:⁶⁵⁷

وَأَفْضَلُ هَدْيٍ هَدْيِ سَمْتِ مُحَمَّدٍ	نَبِيٍّ تَنْقَاهُ الْإِلَهُ لِدِينِهِ
عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ فِي النُّصْحِ رَحْمَةً	وَفِي بَرِّهِ بِالْعَالَمِينَ وَلِينِهِ
إِمَامٌ هُدًى يَنْجَابُ عَنْ وَجْهِهِ الدُّجَى	كَأَنَّ الثُّرْيَا غُلَّقَتْ بِجَبِينِهِ
بِحَبْلِ رَسُولِ اللَّهِ أَوْثَقْتُ عِصْمَتِي	وَخَيْرَتِهِ فِي خَلْقِهِ وَأَمِينِهِ

Yolların en hayırlısı, dini için Allah'ın arındırdığı Muhammed'in yolu,

Selâm olsun O'na, nasihatinde rahmet vardır, alemlere karşı hayırlı ve yumuşak huylu.

Hidayet imamıydı, karanlıklar yüzünün nuruyla aydınlanırdı, sanki Süreyya alnından ışık saçardı,

Resulullah'ın ipiyle, bağladım ismetimi, beşeriyet üzerindeki hayırseverliği ve emin oluşuyla.

Ebü'l-'Atâhiye burada, bir ahlak ve âlemlere rahmet örneği olarak gönderilen Peygamber'in (sav) faziletlerinden bahsetmiş, peygamber şairi olarak bilinen Hassan b. Sâbit (ö. 60/680) ve sonraki şairler de dahil olmak üzere seleflerin övgülerinden etkilenererek, peygamberin ümmetine olan şefkat ve merhametinin boyutunu gösteren hayat hikayesinden pek çok olayı ve kareleri metinlerarasılık kullanarak ele almıştır.

⁶⁵⁷ Şükrî Faysal, **Ebü'l-'Atâhiye eş'ârûh ve ahhbâruh**, s. 402.

Şurası bir gerçek ki Hz. Muhammed (sav), mümin kalplerin kendisiyle sükûnet bulduğu, özlem duyduğu tartışılmaz örnek bir modeldir.

Yolların en hayırlısının Hz. Muhammed'in (sav) hidayet yolu olduğunu ifade eden Ebü'l-'Atâhiye ilk beyitte, *وَأَنَّ أَفْضَلَ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ، وَشَرُّ الْأُمُورِ مُحَدَّثَاتُهَا*, “Yolların en faziletlisi Muhammed'in yoludur. İşlerin en kötüsü (dinde) sonradan uydurulanlardır...”⁶⁵⁸ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ayrıca şair burada peygamberin Allah'ın rahmetiyle yumuşak davranışına dikkat çekerek, ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ

اللَّهِ لَنتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Şayet kaba ve katı kalpli olsaydın onlar etrafından dağılıp giderlerdi.”⁶⁵⁹ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şair şiirde saydığı bunca ulvî vasıfları peygambere olan sevgisini açıklamak için zikretmiştir. Ayrıca burada peygamber ahlakını örnek almaya yönelik zımnî çağrı vardır. Ebü'l-'Atâhiye şiirin üçüncü beytinde “*Hidayet imamı...*” sözleriyle, peygamber efendimizin hayatından bir kare olan peygamber şairi Hassân b. Sâbit'in övgü içerikli şu sözleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır:⁶⁶⁰

مَتَى يَبْدُ فِي الدَّاجِي الْبَهِيمِ جَبِينُهُ يُلْحِ مِثْلَ مِصْبَاحِ الدُّجَى الْمُتَوَقِّدِ
فَمَنْ كَانَ أَوْ مَنْ قَدْ يَكُونُ كَأَحْمَدٍ نِظَامٌ لِحَقِّ أَوْ نِكَالٌ لِمُلْحِدِ

Gecenin karanlığında, alnı karanlıkta yanan bir lamba gibi parlar

Ahmed gibi olan veya olabilecek kim vardır, O hakkın nizamı yahut dinsize karşı ibrettir.

Hz. Muhammed'in manevi özelliklerinin yanı sıra fiziki özelliklerini de konu edinen şair peygamberimizin geniş alnından, kalın ve düz kaşlarından teşbih yaparak

⁶⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, no. 14334, c. XXII, s. 237.

⁶⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/159.

⁶⁶⁰ Hassân b. Sâbit, Ebü'l-Velîd el-Ensârî, **Divan Hassân b. Sâbit**, 2.baskı, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1994, s. 67; İbn Asâkir, **Târîhu medîneti Dimâşk**, thk., Muhibbuddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amrevî, nşr., Dârü'l-Fikr, 1415/1995, c. III, s. 360.

şair üretmiştir. Yukarıdaki şiir beytiyle metinlerarası alıntı yapabilen bir şairin peygamberin hayatına dair bilgisinin derinliğini göstermektedir.

Ebü'l-‘Atâhiye muhatabının peygamber ahlakıyla ahlaklanmasını ister, çünkü peygamber âlemlere gönderilen bir rol model, özellikle mümin kullar için eşi olmayan bir önderdir. Onu kendine önder ve örnek kılan hiç kimse hayatta bedbahtlardan olamaz. Bir başka şiirinde başa geleceklere sabır kavramını ön plana çıkarırken Hz. Peygamber’in (sav) hayatından örnekler zikrederek şöyle der:⁶⁶¹

إِصْبِرْ لِكُلِّ مُصِيبَةٍ وَتَجَلَدِ	وَاعْلَمْ بِأَنَّ الْمَرَّةَ غَيْرُ مُحَلَّدٍ
أَوْ مَا تَرَى أَنَّ الْمَصَائِبَ جَمَّةٌ	وَتَرَى الْمَيِّتَةَ لِلْعِبَادِ بِمَرَصِدٍ
مَنْ لَمْ يُصِبْ مِمَّنْ تَرَى بِمُصِيبَةٍ	هَذَا سَبِيلٌ لَسْتُ فِيهِ بِأَوْحِدٍ
وَإِذَا ذَكَرْتَ مُحَمَّدًا وَمَصَابَهُ	فَاذْكُرْ مُصَابَكَ بِالنَّبِيِّ مُحَمَّدٍ

Her türlü musibete sabret ve cesur ol her zaman, bil ki hiçbir canlı ölümsüz değildir bir an,

Görmez misin musibetler sayısız, ölüm bekler pusuda, her can gidicidir sonunda

Kim senin uğradığın bir musibete uğramamışsa, bu senin yalnız olmadığın bir yoldur

Eğer Muhammed’i ve onun musibetlerini anacaksan, musibet geldiğinde peygamber Muhammed’i hatırlayıp, dayanacaksın.

Şair burada sanki minberden insanlığa vaaz verir gibi sabır tavsiyesinde bulunmakta, başa gelecek olanlara sabırla karşılık vermenin, insanın elinden çıkan şeylere üzülmemesinin gerektiğini öğütlemektedir. Tam da bu bağlamda şiirin son beytinde insanlığın kurtarıcısı efendimiz Muhammed’in (sav) hayatından, bela ve musibetlere sabırla karşılık verme içerikli bir örnekle metinlerarası alıntı yapmaktadır. Erkek evladı İbrahim’i kaybetmesi, hüznü yılında hem eşi Hz. Hatice’yi (ö. 620) hem

⁶⁶¹ Şükrî Faysal, **Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 110-111.

kendisini kollayıp gözeten amcası Ebû Tâlib'i (ö. 620) kaybetmesi, Tâif seferinin dönüşünde maruz kaldığı işkencelere karşılık sabır ve sebat gösteren peygamberin hayatından karelerle metinlerarası alıntı yaptığı görülmektedir. Resulullah (sav) evladı İbrahim'i kaybettiği zaman gözleri ıslanmış ve şöyle demişti: *إِنَّ الْعَيْنَ تَدْمَعُ وَالْقَلْبَ يَحْزَنُ، وَلَا نَقُولُ إِلَّا مَا يَرْضَى رَبُّنَا، وَإِنَّا بِفِرَاقِكَ يَا إِبْرَاهِيمَ لَمَحْزُونُونَ* “Göz yaşarır, kalp hüzenlenir. Biz, Rabbimizin razı olduğundan başka bir şey söylemeyiz. Ey İbrahim, bizler senin ayrılığına çok kederliyiz.”⁶⁶² Şair son beyitte, insanlara verdiği bir vaazı sırasında ölümün bir musibet olduğuna işaret eden Hz. Muhammed'in (sav) şu ifadeleriyle de metinlerarası alıntı yapmıştır:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَيُّمَا أَحَدٍ مِنَ النَّاسِ أَوْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَصِيبَ بِمُصِيبَةٍ فَلْيَتَعَزَّ بِمُصِيبَتِهِ بِي عَنِ الْمُصِيبَةِ “Ey insanlar! İnsanlardan veya müminlerden herhangi birisinin başına bir musibet geldiğinde benim ölümüm ile başına gelen musibeti düşünerek, kendisine isabet eden başka bir musibetle hafifletsin. Zira benim ümmetimden hiçbir kimse, benden sonra benim musibetimden daha ağır bir musibetle karşılaşmayacaktır.”⁶⁶³

Şairin burada sabır ve musibetle anlatmak istediği şey şüphesiz Allah rızası için gösterilen sabırdır.

Peygamber sevgisi, şairin şiirlerinde açıkça kendini göstermektedir. Şair, Peygamberi methiye ile anarak, onu hidayet rehberi, Allah'ın insanlığa gönderdiği rahmet anahtarı gibi yüce vasıflarla nitelemektedir. Bu yaklaşım okura, “Peygamber şairi” olarak bilinen Hassân b. Sâbit'in şiirlerini de hatırlatmaktadır. Ayrıca, şairin bu yaklaşımıyla ilgili ileri sürülen bazı olumsuz ithamları da bertaraf etmektedir. Ebü'l-‘Atâhiye, muhatabına sürekli olarak Allah, din ve peygamber sevgisi aşılama çalışmış ve peygamberi methettiği bir şiirinde de şöyle dile getirmiştir:⁶⁶⁴

⁶⁶² Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 1241, c. I, s. 439.

⁶⁶³ İbn Mâce, *es-Sünen*, hadis no. 1599, c. II, s. 531.

⁶⁶⁴ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş-âruh ve ahhâruh*, s. 116.

سَلَامٌ عَلَى قَبْرِ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ نَبِيِّ الْهُدَى وَالْمُصْطَفَى وَالْمُؤَيَّدِ
نَبِيِّ هَدَانَا اللَّهُ بَعْدَ ضَلَالَةٍ بِهِ لَمْ نَكُنْ لَوْلَا هُدَاهُ لِنَهْتَدِي
فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ مِفْتَاحَ رَحْمَةٍ مِنْ اللَّهِ أَهْدَاهَا لِكُلِّ مُوَحِّدٍ
وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ أَفْضَلَ مَنْ مَشَى عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا أَنَّهُ لَمْ يُخْلَدْ
شَهِدْتُ عَلَى أَنْ لَا نُبُوَّةَ بَعْدَهُ وَأَنْ لَيْسَ حَيٌّ بَعْدَهُ بِمُخْلَدٍ

Selâm olsun hidayet peygamberi, seçilmiş ve desteklenen Muhammed'in kabrine

Selâm olsun Allah'ın sapkınlıktan sonra bizleri hidayet ettiği peygambere, onun hidayeti olmasaydı doğru yolu bulamazdık

Resulullah, Allah'ın her muvahhide hidayet bahşettiği rahmet anahtarıydı

Yeryüzünde yürüyenlerin en hayırlısıydı o, ama ölümsüz değildi,

O'ndan sonra peygamberliğin olmayacağına, ondan sonra hiçbir canlının ebedi kalmayacağına şehadet ettim.

Şiirin ilk beytini incelendiğinde, ümmetin öğretmeni ve eğitmeni olan Hz. Peygamber'in (sav) kabir ziyaretlerindeki tutumunun yansıması görülmektedir. Bu ümmetin ilk şakirtleri olarak kabul edilen sahabe neslinin tutumları da, membaı aynı olan pınarın farklı kolları olarak bilinmektedir. İşte kabir ziyaretleri bağlamında Ebü'l-'Atâhiye, Peygamber'in (sav) ravzasındaki mezarı şeriflerini, yanı başındaki Hz. Ebubekir (ra) ve Hz. Ömer'in (ra) mezarlarını ziyaret eden Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) "Selâm senin üzerine olsun ey Allah'ın resulü, selâm senin üzerine olsun ey Ebubekir, selâm üzerine olsun ey babacığım."⁶⁶⁵ sözleriyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Şair ilk beytin ikinci mısraında siyer ve hadis literatüründe pek fazla kullanılan "seçilmiş peygamber"

⁶⁶⁵ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-'Absî el-Kûffî, **Musannef**, thk., Sa'd b. Nâsır b. Abdülaziz Ebû Hubeyb eş-Şesrî, nşr., Dâru Kunûz İşbilye li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyad, 1.baskı, 1436/2015, o, 12152, c. I, s. 132.

ifadesiyle ayrıca peygamberin kendi keliması olan, وَأَنَا النَّبِيُّ الْمُصْطَفَى “Ben seçilmiş peygamberim”⁶⁶⁶ hadisiyle de metinlerarası alıntı yapmıştır. Şiirin ilerleyen beyitlerinde şair, peygamberin birkaç özelliğine işaret etmiş, Allah’ın kendisiyle beşeriyeti karanlıklardan kurtararak hidayet nuruyla aydınlatma, rahmet peygamberi gibi özelliklerini dile getirmiş, ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾ “Müşrikler hoşlanmasalar dahi, dinini bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir.”⁶⁶⁷ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ⁶⁶⁸ âyetleriyle âyetlerle metinlerarası alıntı yapmıştır. Dördüncü beyitte peygamber efendimizin fiziksel özelliklerinden biri olan yeryüzündeki vakarla yürüyüşü ile beşeriyetin en hayırlısı gibi özelliğine vurgu yaparak sahabeden Ebû Hureyre’nin (ö. 58/678), وَمِمَّا رَأَيْتُ أَحَدًا أَسْرَعَ فِي مَشْيِهِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) كَأَنَّمَا الْأَرْضُ تَطْوِي لَهُ “Ben Resulullah’tan (sav) daha süratli yürüyen başka birini görmedim. Sanki yer ayağının altından dürülüp dümdüz olurdu.”⁶⁶⁹ kelimasıyla metinlerarası alıntı yapmıştır. Aynı beytin ikinci mısraında, ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾ “Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecek.”⁶⁷⁰ âyetiyle, beşinci beyitte ise Hz. Muhammed’in son peygamber olduğunda ve ondan sonra peygamberlik müessesesinin olmayacağına işaret etmiş, ﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾ “Muhammed aranızdaki erkeklerden kimsenin babası değildir, lakin o Allah’ın resülü ve nebilerin sonuncusudur.”⁶⁷¹ âyeti Kَانَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ تَسُوسُهُمُ الْأَنْبِيَاءُ، كُلَّمَا هَلَكَ نَبِيٌّ خَلَفَهُ نَبِيٌّ، وَإِنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي، وَسَيَكُونُ ve

⁶⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, no. 23464, c. VI, s. 25.

⁶⁶⁷ Tevbe, 9/33.

⁶⁶⁸ Enbiyâ, 21/107.

⁶⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, no. 8588, c. VIII, s. 362.

⁶⁷⁰ Zümer, 39/30.

⁶⁷¹ Ahzâb, 33/40.

خُلَفَاءُ فَيَكْتُرُونَ “İsrailoğullarını peygamberler yönetirdi. Bir peygamber vefat edince, yerine başka bir peygamber geçerdi. Oysaki benden sonra peygamber gelmeyecek, halifeler olacak ve çok olacaklar.”⁶⁷² hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Peygamber hayatından örnekler, onun yaşamından ibretler aktararak insanlığı hakikate sesleyen maneviyat şairi Ebü'l-‘Atâhiye, bir başka şiirinde, Allah’ın beşeriyete peygamber göndererek onlara ikramda bulunduğunu, insanlığın kurtuluşunun yalnızca o peygamber aracılığıyla mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Şair bu bağlamda şöyle der:⁶⁷³

يا بَنِي آدَمَ صُونُوا دِينَكُمْ يَنْبَغِي لِلدِّينِ أَنْ لَا يُطْرَحَ
وَاحْمَدُوا اللَّهَ الَّذِي أَكْرَمَكُمْ بِنَبِيِّ قَامَ فِيكُمْ فَنَصَحَ
بِنَبِيِّ فَتَحَ اللَّهُ بِهِ كُلَّ خَيْرٍ نَلْتَمُوهُ وَشَرَحَ
مُرْسَلٌ لَوْ يُوزَنُ النَّاسُ بِهِ فِي الثَّقَى وَالْبَرِّ شَالُوا وَرَجَحَ
فَرَسُولُ اللَّهِ أَوْلَى بِالْعُلَى وَرَسُولُ اللَّهِ أَوْلَى بِالْمَدَحِ

Ey Âdemoğulları dininizi koruyun, din göz ardı edilmemeli!

Size nasihat eden, içinizden bir peygamber göndererek ikramda bulunan Allah’a hamdedin,

Öyle bir peygamber ki, Allah onunla ulaştığınız her hayrın kapısını açtı ve size açıkladı

O gönderilmiş peygamberdir, şayet insanlar takva ve iyilik hususunda onunla tartılsalardı o her zaman üstün gelirdi,

Resulullah yüceliğe en layık olandır, Resulullah övgüyü en çok hak edendir.

Allah Teâlâ, bu dini koruma vazifesini bizzat üstlenmiştir.⁶⁷⁴ Ancak şair, burada insanoğluna hitap ederek bu görevin aynı zamanda onun da sorumluluğu

⁶⁷² Buhârî, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 3268, c. III, s. 273.

⁶⁷³ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhbâruh*, s. 100.

⁶⁷⁴ Hicr, 15/9.

olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda şair, *إِنَّ اللَّهَ لَا يَجْمَعُ أُمَّتِي أَوْ قَالَ أُمَّةَ مُحَمَّدٍ عَلَى* olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda şair, *Şüphesiz Allah benim ümmetimi veya Muhammed'in ümmetini sapıklık üzerine birleştirmez.*⁶⁷⁵ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Müminlere karşı merhametli ve şefkatli, onlara kendi içlerinden bir peygamberin gönderildiğini ifade etmeğe çalışan şair burada, *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ* ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾ *Andolsun ki, size kendi içinizden bir peygamber geldi. Sizin sıkıntı çekmeniz ona ağır gelir, o size karşı çok düşkün, müminlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.*⁶⁷⁶ âyetiyle metinlerarası alıntı yapmıştır. Ümmetin öğretmeni olan bir peygamber takva ve iyilikte en önde olan ve öncül olandır. Dolayısıyla şairin, *“şayet insanlar onunla takva ve iyilik hususunda tartılsalardı”* kıyaslaması övgüdür, yoksa gerçek bir kıyaslama değildir. Peygamberin hayatını anlatan siyer kaynakları, her durumda ümmetine takvayı ve çeşitli iyilikleri tavsiye ettiğini, onları en iyi ahlaki değerlere çağırdığını kaydetmektedir.⁶⁷⁷

Şairin, Hz. Peygamber'e methiyeler sunmasındaki temel amacı, okuyucularına Nebî sevgisi ve bağlılığını aşılamaktır. Zira insan, âlemlerin efendisinin izinden adım adım giderek kurtuluşa erişir. Ebü'l-'Atâhiye, bir başka şiirinde Hz. Peygamber'in (sav) vefat hadisesini konu edinmiş, O'nun övgülere layık bir şahsiyet olduğunu ifade etmiş ve âlemlerin efendisinin vefatıyla sarsılan sahabenin yaşadığı derin trajediyi yansıtmayı amaçlamıştır. Şair şöyle der:⁶⁷⁸

لَيْبِكَ رَسُولَ اللَّهِ مَنْ كَانَ بَاكِياً وَلَا تَنْسَ قَبْرًا بِالْمَدِينَةِ نَاوِيَا
جَزَى اللَّهُ عَنَّا كُلَّ خَيْرٍ مُحَمَّدًا فَقَدْ كَانَ مَهْدِيًّا ذَلِيلًا وَهَادِيَا
وَلَنْ تَسْرِي الذِّكْرَى بِمَا هُوَ أَهْلُهُ إِذَا كُنْتَ لِلْبَرِّ الْمُطَهَّرِ نَاسِيَا

⁶⁷⁵ Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, no. 2167, c. IV, s. 39.

⁶⁷⁶ Tevbe, 9/128.

⁶⁷⁷ Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm Eyyûb el-Himyerî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sekâ vd., nşr., Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2.baskı, Mısır, 1375/1955, c. I, s. 4.

⁶⁷⁸ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahhâruh*, s. 433.

أَتُنْسَى رَسُولَ اللَّهِ أَفْضَلَ مَنْ مَشَى وَأَثَارُهُ بِالْمَسْجِدَيْنِ كَمَا هِيا
وَكَانَ أَبْرَ النَّاسِ بِالنَّاسِ كُلِّهِمْ وَأَكْرَمَهُمْ بَيْتاً وَشَعْباً وَوَادِيا
تَكَدَّرَ مِنْ بَعْدِ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ سَلَامٌ اللَّهُ مَا كَانَ صَافِيا

Ağlamak isteyen Resulullah'a ağlasın, Medine'deki mezarı unutmasın,

Allah bizim adımıza Muhammed'i her hayırla mükafatlandırırsın, zira o hidayet rehberi, yol göstericiydi

Arınmış sadık kullar hususunda unutkan olsan da, zikir ehlini zikretmekten asla geri durma

İki mescitte eserleri bulunan, yeryüzünün en faziletlisi olan Resulullah'ı nasıl unutursun?

Oysaki o, insanların en faziletlisi, evlerin, yolların ve vadilerin en şerefliysiydi,

Halbuki, Peygamber Muhammed'den (aleyhisselâm) sonra saf olan her şey bulanıklaşmaya başladı

Şiirden anlaşıldığı üzere şair muhataba şu mesajı ima etmektedir: “Ağlamak isteyen Hz. Muhammed’e (sav) ağlasın. Zira üzerine gerçek anlamda göz yaşı dökülmeği hakkeden kişi âlemlerin efendisidir. O, en üstün rehber ve mürşit, yaratılmışlara karşı en merhametli kimseydi. Sözleri, uygulamaları ve eserleriyle hala aramızda bulunan bir zatı nasıl unutabiliriz?” Hz. Muhammed’in hatıraları hala bizlerle birlikteyken, şair, bu dünyaya olan aşırı düşkünlüğümüzü ve bağlanmamızı hayretle karşılamakta ve bu durumu kınamaktadır. Aynı zamanda şairin, peygamber efendimizin vefatıyla derin bir hüzne kapılan sahabenin yaşadığı hisleri şiirleştirdiği de görülmektedir. Zira Hz. Muhammed’in ölümü diğer peygamberlerin veya sıradan insanların ölümü gibi değildir. Onun vefatıyla peygamberlik sona ermiş, vahiy kesilmiştir. Şair, fahri kâinat efendimizin ölümünü anlatırken, Buhârî’nin *Sahîh*’inde geçen ve siyer kaynaklarında da yer alan şu kıssayla metinlerarası alıntı yapmıştır:

وَعَنْ عَائِشَةَ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) مَاتَ وَأَبُو بَكْرٍ بِالسُّنْحِ، فَقَامَ عُمَرُ يَقُولُ: وَاللَّهِ مَا مَاتَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)، قَالَتْ: وَقَالَ عُمَرُ وَاللَّهِ مَا كَانَ يَفْعُ فِي نَفْسِي إِلَّا ذَاكَ، وَلِيُبَعِّثَهُ اللَّهُ فَلْيَقْطَعَنَّ أَيْدِي رِجَالٍ وَأَرْجُلَهُمْ، فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ فَكَشَفَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) فَقَبَّلَهُ، قَالَ: بِأَبِي أَنْتَ وَأُمِّي طِبْتَ حَيًّا وَمَيِّتًا، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا يَذِيقُكَ اللَّهُ الْمَوْتَيْنِ أَبَدًا، ثُمَّ خَرَجَ فَقَالَ: أَيُّهَا الْحَالِفُ عَلَى رَسُولِكَ، فَلَمَّا تَكَلَّمَ أَبُو بَكْرٍ جَلَسَ عُمَرُ، فَحَمِدَ اللَّهُ أَبَا بَكْرٍ وَأَثْنَى عَلَيْهِ وَقَالَ: أَلَا مَنْ كَانَ يَعْبُدُ مُحَمَّدًا (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) فَإِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ مَاتَ، وَمَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ، وَقَالَ: ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾⁶⁷⁹ وَقَالَ: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ﴾⁶⁸⁰، فَنَشَحَ النَّاسُ يَمِينَهُ.

“Âişe’den (r.a.) rivayet edildiğine göre, Resulullah (sav) vefat ettiğinde Ebû Bekir, es-Sunh denilen bir yerdeydi. Ömer (r.a.) ayağa kalkıp, “Allah’a yemin olsun ki, Resulullah (sav) ölmedi” dedi. Hz. Âişe dedi ki, Ömer, “Allah’a yemin olsun ki, o vakit içime ondan başka bir kanaat doğmadı. Andolsun ki, Allah onu yeniden gönderecek ve o birtakım adamların ellerini ve ayaklarını kesecek.” dedi. O sırada Ebû Bekir çıkageldi, Resulullah’ın yüzünü açtı, onu öptü ve şöyle dedi: “Anam babam sana feda olsun, hayatta iken de hoştun, öldükten sonra da hoşsun. Nefsimi elinde bulundurana yemin ederim ki Allah sana ölümü iki kere tattırmayacaktır.” Sonra dışarı çıktı ve şöyle dedi: “Ey yemin eden kimse yavaş ol!” Ebû Bekir konuşmaya başladığında Ömer oturdu. Sonra Ebû Bekir Allah’a hamd-u senalar yaptıktan sonra şöyle dedi: “Şunu iyi bilin ki, kim Muhammed’e (sav) tapıyorduyse Muhammed artık ölmüştür. Kim de Allah’a tapıyorduyse muhakkak ki Allah diridir ve ölmez. Şu âyetleri okudu: “Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da öleceklerdir.” “Muhammed ancak bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçmiştir. Eğer o ölür yahut öldürülürse siz

⁶⁷⁹ Zümer, 39/30.

⁶⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/144.

topuklarınız üzerine gerisin geri mi döneceksiniz? Kim de topukları üzerine gerisin geri dönerse asla Allah'a hiçbir zarar vermiş olamaz. Allah şükredenleri mükafatlandıracaktır.” Bu olayın ardından orada bulunanlar içlerini çeke çeke ağlamaya başladılar.”⁶⁸¹

Ebü'l-‘Atâhiye'nin hiciv ve gazel tarzında kaleme aldığı bazı şiirlerinde metinlerarası alıntı örneklerine rastlanmaktadır. Nitekim hiciv üslubunu kullanarak, Hz. Peygamber'in (sav) hayatındaki bazı olaylarla metinlerarası alıntı yaptığı şu şiiri dikkat çekmektedir:⁶⁸²

أَرْقِيكَ أَرْقِيكَ بِاسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ مِنْ بُخْلِ نَفْسِكَ عَلَى اللَّهِ يَشْفِيهَا
مَا سَلَّمُ كَفِّكَ إِلَّا مَنْ يُنَاوِلُهَا وَلَا عَدُوَّكَ إِلَّا مَنْ يُرْجِيهَا

Sana okuyorum, Allah'ın adıyla sana okuyorum, nefsinin cimriliğinden Allah'ın sana şifa vermesi ümidiyle sana okuyorum,

Elin güvenliği yalnız onu infak edenindir, düşman ise yalnız onu arzu edenindir.

Burada şair, Peygamber'in (sav) hayatında vuku bulan Cebrail meleğinin ona gelerek rukye yaptığı olayını metinlerarasılık kullanarak bizlere aktarmaktadır. Şairin metinlerarası alıntı yaptığı hadis-i şerif şöyledir:

أَنَّ جِبْرِيلَ أَتَى النَّبِيَّ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، اسْتَكَيْتَ؟ فَقَالَ: نَعَمْ، قَالَ: بِاسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ، مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ، مِنْ شَرِّ كُلِّ نَفْسٍ أَوْ عَيْنٍ حَاسِدٍ اللَّهُ يَشْفِيكَ، بِاسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ.

“Cebrail, 'e gelerek, “Ey Muhammed, rahatsız mısın?” diye sordu. Resulullah (sav), “Evet” deyince, Cebrail (as) şöyle dua etti: “Allah'ın adıyla, sana eziyet veren her şeyden, her kötü nefisten, gözlerden veya haset edenlerin gözlerinden sana okuyorum. Allah sana şifa versin, Allah'ın adıyla sana okuyorum.””⁶⁸³ Şairin kınama ve hiciv tarzında kullandığı üslup, belirli bir şahsa yönelik olmayıp, genel olarak tüm

⁶⁸¹ Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 3467, c. III, s. 341; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. II, s. 655.

⁶⁸² Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş'âruh ve ahbâruh*, s. 413.

⁶⁸³ Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh*, no. 2186, c. VII, s. 13.

cimri nefisleri hedef almaktadır. Ebü'l-‘Atâhiye, insan nefsindeki bâtını hastalıklardan biri olarak görülen cimriliği küçümsemekte ve onun şifasını arzulamaktadır. Aynı zamanda insanı cimriliğe karşı uyarırken, muhatabına infak bilincini kazandırmayı amaçlamaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla, Ebü'l-‘Atâhiye’nin şiir yapısındaki bazı özellikler, hayatının belirli bir döneminde yaşamış olduğu sevdâ duygusuyla, saraydaki cariyeye Utbe’ye duyduğu aşktan hareketle kaleme aldığı gazel tarzı şiirlerle ve şahsiyetine yöneltlen ithamlara cevap niteliği taşıyan hiciv tarzı şiirlerle sınırlı kalmamıştır. Şair, daha sağlam ve güçlü bir şiir formu yerine, edebî kurgunun temel unsurlarından olan soyut kavramları somutlaştırarak anlatmaya çalıştığı bir üslup benimsemiş ve dönemine nispetle daha sade bir anlatım tarzı tercih etmiştir.

Ebü'l-‘Atâhiye divanında, bazen Resulullah’ın (sav) sahabesinin fiilinden, hayatından ve uygulamalarından ilham alarak metinlerarası alıntı mekanizmasını kullanır. Örneğin bir şiirinde yine eski sevdası Utbe ile olan yolculuğundan bahsederken şair şöyle der:⁶⁸⁴

وَاللّٰهُ وَاللّٰهُ مَا أَبَالِي مَتَى مَا مِتُّ يَا سَلْمُ بَعْدَ ذَا السَّفَرِ
أَلَيْسَ قَدْ طُفْتُ حَيْثُ طَافَتْ وَقَبُّ لُتِّ الَّذِي قَبَلْتُ مِنَ الْحَجْرِ

Vallahi, vallahi ey Selm⁶⁸⁵ bu yolculuktan sonra ne zaman öleceğim umurumda değil

O’nun dolaşıp durduğu yerleri ben de dolaşmadım mı, taşı öptüğü yerden ben de öpmedim mi

⁶⁸⁴ Şükrî Faysal, **Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh**, s. 549.

⁶⁸⁵ Selm b. ‘Amr b. Hammâd el-Hâsir (ö. 186), ilk dönem Abbâsî şairlerinden olup, halife Ebû Bekir es-Sıddîk’ın azatlı kölesinin kölesidir. Basra’da doğmuş büyümüş, daha sonra Bağdat’a yerleşmiş. Halife Mehdi, Harûnurreşîd’le ilgili methiyeleri, Beşşâr b. Bürd ve Ebü'l-‘Atâhiye hakkında haberleri ile meşhurdur. Hüsrân lakabıyla anılmasının nedenine gelince Ebü'l-Ferec el-İsfahânî *el-Egânî*’sinde şöyle anlatır: “Selm, Hüsrân lakabıyla bilindi. Çünkü babasından miras olarak kalan Mushafları satar yerine tambur alırdı. Bir diğer rivâyete göre babası ona mal-mülk bırakmış, o ise bu malı edebiyat ve şiir alanında harcamıştı. Bu nedenle ailesinden bazı kimseler ona, “Gerçekten sen hüsrânsın, kaybedensin” demişlerdir.” İsfânânî, **el-Egânî**, c. XIX, s. 187; Ziriklî, **el-A‘lâm**, c. III, s. 110.

Şair bu beyitte tarihe adalet örneği olarak not düşmüş büyük sahabe Ömer b. el-Hattâb'ın Beytullah'ı tavaf ederken Hacerü'l-Esved'e yaklaştığında söylemiş olduğu şu meşhur kavliyle metinlerarası alıntı yapmıştır:⁶⁸⁶

أَمَّا وَاللَّهِ إِنِّي لَأَعْلَمُ أَنَّكَ حَجَرٌ، لَا تَضُرُّ وَلَا تَنْفَعُ، وَلَوْلَا أَنِّي رَأَيْتُ النَّبِيَّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) يُقَبِّلُكَ مَا قَبَّلْتُكَ

“Allah’a yemin ederim ki senin hiçbir fayda ve zarar veremeyen bir taş olduğunu iyi biliyorum. Eğer Resulullah’ı (sav) seni öperken görmeseydim ben de seni asla öpmezdim.”

Şunu da ifade edebiliriz ki, Ebü'l-‘Atâhiye, yukarıdaki beyitlerde Hz. Ömer’in sözlerinin zahirî anlamını yalnızca bir metinlerarası alıntı unsuru olarak kullanmakla yetinmemiş, aynı zamanda eski sevdası Utbe’ye duyduğu muhabbeti ifade etmek için o büyük sahabenin Peygamber sevgisinden de ilham almıştır. Utbe ile birlikte yaptığı yolculuktan döndükten sonra, ölüme dahi aldırış etmediğini, Utbe’nin gittiği her yere onunla birlikte gittiğini, hatta Utbe’nin öpmüş olduğu taşları öptüğünü dile getiren şair, adım adım kalbinde sakladığı bu sevdanın izini sürdüğünü belirtmektedir. Bu bağlamda şair, her iki metin arasında bir etkileşim kurarak okuyucuya, bir taşın kendi başına bir fayda sağlamayacağını, ancak sevgilinin o taşa dokunmasıyla taşın değer kazandığını anlatmaya çalışmıştır.

Ebü'l-‘Atâhiye, bir başka şiir parçasında sahabe-i kirama olan saygısını ifade etmiş, onların kadir ve kıymetlerinin yüceliğine işaret etmiş, ayrıca isimlerinden ilham alarak metinlerarası etkileşim örnekleri sunmuştur. Şair, ölüm gerçeğini vurgulayarak ister âbid ister zalim ve nankör olsun, Allah’ın yarattığı her can için ölümün hak olduğunu, hiç kimsenin dünyada kalıcı olmadığını dile getirmiş ve şu beyitleri dile getirmiştir:⁶⁸⁷

أَيْنَ الْقُرُونُ وَأَيْنَ الْمُبْتَنُونَ لَنَا هَذِي الْمَدَائِنُ فِيهَا الْمَاءُ وَالشَّجَرُ

⁶⁸⁶ Buhârî, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 1528, c. II, s. 582; Müslim, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 1270, c. IV, s.

66.

⁶⁸⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 154.

وَأَيْنَ كِشْرَى أَنْوَشِرْوَانُ مَالٍ بِهِ	صَرَفُ الزَّمَانِ وَأَفْنَى مُلْكُهُ الْغَيْرُ
بَلْ أَيْنَ أَهْلُ الثَّقَى بَعْدَ النَّبِيِّ وَمَنْ	جَاءَتْ بِفَضْلِهِمُ الْآيَاتُ وَالسُّورُ
أَعْدُدْ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ أَوْ لَهُمُ	وَنَادِ مِنْ بَعْدِهِ فِي الْفَضْلِ يَا عُمَرُ
وَعُدِّ مِنْ بَعْدِ عُثْمَانَ أَبَا حَسَنِ	فَإِنَّ فَضْلَهُمَا يُرَوَى وَيُدْكَرُ
لَمْ يَبْقَ أَهْلُ الثَّقَى فِيهَا لِبِرِّهِمْ	وَلَا الْجَبَابِرَةُ الْأَمْلَاقُ مَا عَمَرُوا
فَاعْمَلْ لِنَفْسِكَ وَاحْذَرْ أَنْ تُورِطَهَا	فِي هُوَّةٍ مَا لَهَا وَرَدٌ وَلَا صَدْرُ
مَا يَحْذَرُ اللَّهُ إِلَّا الرَّاشِدُونَ وَقَدْ	يُنْجِي الرَّشِيدَ مِنَ الْمَحْذُورَةِ الْحَذَرُ
وَالصَّبْرُ يُعْقِبُ رِضْوَانًا وَمَغْفِرَةً	مَعَ النَّجَاحِ وَخَيْرِ الصُّحْبَةِ الصَّبْرُ
النَّاسُ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا عَلَى سَفَرٍ	وَعَنْ قَرِيبٍ بِهِمْ مَا يَنْقُضِي السَّفَرَ
فَمِنْهُمْ قَانِعٌ رَاضٍ بِعَيْشَتِهِ	وَمِنْهُمْ مُوسِرٌ وَالْقَلْبُ مُفْتَخَرُ

Nerede çağlar, nerede bizim için nehirler ve ağaçlar olan şehirleri inşa edenler

Nerede Kısra Enüşirvân, zamanın harcadığı, nerede o kaderin cilvelerinin tahtını yok ettiği kimseler,

Bir de peygamberden sonra takva sahipleri, faziletleri hususunda âyetler ve sûreler inenler nerede,

İlkleri Ebû Bekir es-Sıddık'tır, sonra fazilette arkasından sen gelirsın ey Ömer!

Osman'dan sonra Ebü'l-Hasan'ı (Hz. Ali) sıralarsın, zira bu ikisinin fazileti anlatılmakta, çok anılmaktadır meğer,

Ne takva ehli kaldı iyilikleri ile, ne de mülk sahipleri zorbalar imar ettikleri ile,

O halde kendin için çalış, ne bir virdi ne bir kalkanı olmayan nefsinin istekleriyle vuruş.

Allah'a karşı gelmekten ancak Raşid olan kimseler sakındı, alınan tedbirlerle haramlardan kurtarıldı

Ardından kurtuluş ile rızayı ve bağışlanmayı getiren sabır gelir, en iyi arkadaş sabırlı olanla gelir.

İnsanlar bu dünyada yolculuktalar, çok yakın bir zamanda bu yolculuk sona varır,

Kimisi hayatından ve yaşamından razıdır, kimisi de zengin ama kalbi muhtaçtır.

Ebü'l-‘Atâhiye, sahabe-i kiramın faziletlerini zikrederek, bu mübarek şahsiyetlerin büyüklüğüne, iman üzere dünyadan göçtüklerine ve geride bıraktıkları güzelliklerle dolu hayat hikayelerinden ilham aldığına işaret etmektedir. Şair, ölümün herkes için kaçınılmaz bir gerçek olduğundan bahsetmekle birlikte, zorba ve zalim kavimlerin ölümü ile hayatlarını itaat ve kulluk üzere yaşayanların ölümü arasında bir fark bulunduğunu vurgulamaktadır. Zira hayırlı kimseler, güzel anıları ve faziletleriyle sonraki nesillerde yaşamaya devam ederken; zalim kavimlerin ise yalnızca yurtları ve ibret alınabilecek kötü hatıraları dışında geriye bir miras bırakmadıklarına dikkat çekmektedir. Şair yukarıdaki şiir parçasında Hz. Peygamber’in (sav), اَنَّ النَّبِيَّ (صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) صَعَدَ أَحَدًا وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعُثْمَانُ، فَرَجَفَ بِهِمْ، فَقَالَ: أَتُبْتُ أَحَدًا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ نَبِيٌّ “Bir gün Nebi (sav) Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile birlikte Uhud dağına çıktılar. Bu esnada Uhud dağı deprenip titredi. Bunun üzerine Nebi (sav): *Ey Uhud uslu dur ve bil ki üstünde bir Peygamber, bir Sıddık ve iki şehit vardır.*”⁶⁸⁸ hadisiyle metinlerarası alıntı yapmıştır.

Şair bir başka şiirinde yine eski sevdası olan Utbe’ye olan muhabbetindeki başarısızlığını göstermek için Peygamber’in (sav) siyerinden esinlenerek metinlerarası alıntı mekanizmasını kullanarak şöyle der:⁶⁸⁹

أَسِيدَتِي هَاتِي فَدَيْتُكَ مَا جُرْمِي فَأَنْزِلَ فِيمَا تَشْتَهِي مِنَ الْحُكْمِ

⁶⁸⁸ Buhârî, *el-Câmiü’s-Sahîh*, no. 3472, c. III, s. 344.

⁶⁸⁹ Şükrî Faysal, *Ebü'l-‘Atâhiye eş‘âruh ve ahhâruh*, s. 642.

تَلَاَعَبْتَ بِي يَا عُثْبُ ثُمَّ حَمَلْتَنِي عَلَى مَرْكَبٍ بَيْنَ الْمَيِّتَةِ وَالسُّقْمِ
خَلِيلِي مَا لِي لَا تَزَالُ مُضَرَّتِي تَكُونُ عَلَى الْأَقْدَارِ حَتْمًا مِنَ الْحَتْمِ
يُصَابُ فُؤَادِي حِينَ أُرْمَى وَرَمِيَّتِي تَعُودُ إِلَى نَحْرِي وَيَسْلَمُ مَنْ أُرْمَى
صَبَرْتُ وَلَا وَاللَّهِ مَا بِي جَلَادَةٌ عَلَى الصَّبْرِ لَكِنْ قَدْ صَبَرْتُ عَلَى رَغْمِي
أَلَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ جِسْمِي وَقُوتِي أَلَا مُسْعِدٌ حَتَّى أَنْوَحَ عَلَى جِسْمِي
تُعَذُّ عِظَامِي وَاحِدًا بَعْدَ وَاحِدٍ بِمَنْحَى مِنَ الْغُذَالِ عَظْمًا عَلَى عَظْمٍ
كَفَاكِ بِحَقِّ اللَّهِ مَا قَدْ ظَلَمْتَنِي فَهَذَا مَقَامُ الْمُسْتَجِيرِ مِنَ الظُّلْمِ

Ey sevgili, sana feda ettiğim günahımı geri getir, o halde istediğin hükme uyarım, buyruğuna boyun eğirim.

Benimle oynadın ey Utbe, sonrasında beni ölüm ve hastalıklar merkebine bıraktın

Dostum, kader üzerine mühürlenene bu dertler neden artıyor, bana neler oluyor,

Bana attığın bakışlar kalbimi yakıyor, atışlarım boğazıma düğümleniyor ve nefesim kesiliyor.

Sabrettim, Allah'a yemin olsun ki sabrım tükendi, ama yine de dayandım, her şeye rağmen sabrettim,

Bilinsin ki, bedenim ve gücüm Allah yolundadır, bilinsin ki bedenim üzerine ağlamadıkça mutlu olunmaz,

Kemiklerim sızlar, bir bir azarların arasında, her kemiğim ötekine katılıyor acıyla,

Yeter artık, Allah aşkına ne çok zulmettin bana, burası zulümden kaçanın sığındığı bir yerdir.

Ebü'l-'Atâhiye yukarıdaki şiirde, Bedir gazvesinde yüce Allah'ın Peygamberine olan yardımından ilham alarak metinlerarası alıntı yapmıştır. Peygamber, Hz. Ali (ra)'den küçük çakıl taşlar isteyip sonra taşları müşriklerin yüzüne fırlatır, bunun üzerine yüzlerine isabet eden toprak ve taşlar sebebiyle gözleri görmez olan düşmana müslümanlar saldırır ve zafer kazanırlar. O sırada yüce Allah şu âyetleri indirmiştir: ﴿فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾ “Onları siz öldürmediniz, fakat onları Allah öldürdü. Atarken sen atmadın, fakat Allah attı...”⁶⁹⁰ Şair, burada âyetle metinlerarası alıntı yaparak sevdalı olduğu Utbe'ye karşı hissettiği aşkın başarısızlık ve hayal kırıklığıyla sonuçlandığını ifade etmektedir. Ebü'l-'Atâhiye, Utbe'yi aşk tuzağına düşürme çabasında başarılı olamamış, aksine bu tuzakların etkisi kendi kalbinde derin yaralar açmıştır. Şairin içinde büyüyen sevgisi giderek artmış olsa da, kaderin bu aşkın gerçekleşmesini istemediği izlenimini vermiştir.

⁶⁹⁰ Enfâl, 8/17.

SONUÇ

Ebü'l-'Atâhiye, Birinci Abbasî devri şairleri arasında önemli bir yer edinmiştir. Arap şiir mirasına, kendisinden önceki şairlerden farklı ve özgün bir değer katmış, özellikle hikmet ve zühd temalarını işleyerek dönemin edebî geleneğine yeni bir soluk getirmiştir. Bu yönüyle Arap edebiyatında müstesna bir mevkiye ulaşmıştır.

Ebü'l-'Atâhiye'nin hayatı iki dönemde ele alındığında, ilk döneminde onun da çağının diğer şairleri gibi şiiri, bir sanat ve geçim vasıtası olarak icra ettiği görülmektedir. Bu süreçte dönemin edebî ve kültürel ortamında yer almış, sanatkârane üslubuyla dikkat çekmiştir. Ancak zamanla dünyevî meşguliyetlerden yüz çevirerek hikemî ve zühdî temalara yönelmiş, böylece şiirinde derin bir manevi boyut hâkim olmuştur. Bu değişim, onun edebî kişiliğinde ve şiir anlayışında köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Hayatının ikinci evresinde ise şair geçmişine tövbe ederek bambaşka bir insan portresi çizmiştir. Şiirlerinden de anlaşıldığı üzere Ebü'l-'Atâhiye'nin genel odak noktası, toplumun felahına, eğitimine, bilinçlenmesine ve toplumda var olan kötü ahlakî prensiplerin düzeltilmesine yönelik bir bilinç ortaya koymak olmuştur. Şiirlerinde şairin güncel meselelere bu denli yaklaşımı onu çağdaşlarından ayrı kılan bir özellik olmuştur.

Ebü'l-'Atâhiye kendine mahsus şiir tarzıyla yaşadığı çağdaki toplumsal yozlaşmalara neden olan israf, ahlakî gerileme, insanların asıl amaçtan uzak kalmaları, ölümü pek az hatırlamaları gibi pek çok toplumsal etki yaratacak olan hususları kendi eleştirel düşünce metodolojisiyle analiz etmiş ve bunun olumlu yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Dolayısıyla şair bu yönüyle değerlendirildiğinde Ebü'l-'Atâhiye divanı, geleneksel Arap şiir ve kaside tarzından ayrılmaktadır. Zira şairin divanındaki ana temayı öğüt-nasihat, kâmil insan olma yolunda tefekkür, hikmet, züht ve benzeri konular oluşturmaktadır.

Ebü'l-'Atâhiye şiir sanatına onurlu ve aydınlatıcı bir tablo çizmiş, züht şiiri olarak bilinen bağımsız bir sanatın kurucusu olarak kabul edilmiştir. Hayatının ilk evresinde kaleme aldığı gazel ve hiciv tarzından kaçınmış, Kur'ân ve Sünnetin anlamlarından zühde dair metinlerarası alıntı örnekleri üzerinde durmuştur.

Ebü'l-'Atâhiye'nin şiirleri incelenirken, eserlerinde pek çok dinî terime yer verildiği tespit edilmiştir. Bu durum, şairin derin bir iman ve bilgi birikimine sahip olduğunu ve işlediği konulara hâkim olduğunu göstermektedir. Şairin biyografisine dair kaynaklar ile şiirleri arasındaki bağlantıyı incelediğimizde, Ebü'l-'Atâhiye'nin zahit, dünya malından el çekmiş, ölüm ve ölüm ötesi üzerine tefekkür eden, kâmil insan olma çabasında olan ve Allah'a bağlı bir kalp şairi olduğu görülmektedir. Bazı şiirlerinde ise, şair, manevi hastalıkları teşhis eden ve bu hastalıkların iyileşmesi için tövbe ilacını öneren bir hekim olarak betimlenmektedir. Muhatap, şairin yazdığı ilacı alan, pişmanlık duyan ve ölüm sonrası hayatı üzerine düşünceler taşıyan bir hasta olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca, Ebü'l-'Atâhiye'nin, züht şiirine nihai şeklini kazandıran şair olduğu ifade edilebilir.

Çağdaşı şairler ve bazı kimseler tarafından Ebü'l-'Atâhiye hakkında ileri sürülen zındıklık iddialarının, şairin düalist olduğu yönündeki söylemlerin ise inanç açısından değil, yaşadığı coğrafyanın kültürel etkilerinden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Ebü'l-'Atâhiye, zahit bir şair olarak, samimiyetini şiirlerinde açıkça ortaya koymuştur. Bu bağlamda, şairin inancı hakkında herhangi bir kuşkuyla düşmemize neden olacak en güçlü delil, onun günümüze kadar ulaşan şiirleridir. Şiirlerinin büyük bir kısmının zühd temalı olması ve zühdü ahlâkî bir disiplin olarak işlemesi, onu bir zühd şairi yapmaktadır. Şairin şiirlerinde ölüm ve kabir konularını sıkça işlemeleri, İslâmî inanç dışında bir referans aramayı gereksiz kılmaktadır. Aksine, Ebü'l-'Atâhiye'nin ölüm temalarına sıkça yer vermesinin amacı, insanları uyarmak ve nasihat etmektir. Ayrıca, divanında dinî terimlerin fazla bir şekilde tekrarlanması, şaire yöneltilebilir dinsizlik suçlamalarının tamamen asılsız olduğunu ortaya koymaktadır.

Ebü'l-'Atâhiye Divan'ındaki dinî bütünlüğün en önemli yönlerini açıklamaya ve analiz ederek belirlemeye, şairin dinî mirasını, düşünce dünyasını okurlara aktarmak için nasıl bir metodoloji izlediğini ve sanatsal becerisini göstermeye çalıştık. İşbu çalışmada şiirleri aracılığıyla Ebü'l-'Atâhiye'nin kaygılı, düşünceli ve ölümden sonra olaklardan korkan ve bu nedenle pişman olan kişiliğini ortaya çıkardık. Hiç şüphesiz ölüm olgusu, yeniden diriliş, mahşer gibi dini içerikli konuların, Ebü'l-'Atâhiye şiirine hakim konular olduğunu ve bu kaygıyı dile getirirken şairin yararlandığı en önemli kaynağın da dinî metinler olduğu sonucuna vardık.

Birbirinden güzel ve derin anlamlar taşıyan şiirler kaleme alan Ebü'l-'Atâhiye'nin sahip olduğu derin kültürel altyapı, şairin üstün yeteneğinin yanı sıra ortaya koymak istediği bilgi birikimini de yansıtmaktadır. Kur'ân-ı Kerim âyetleri, nebevî hadisler ve Hz. Peygamber'in (sav) siyerinden ilham alarak ortaya koyduğu metinlerarasılık örnekleri, yalnızca kendi çağının değil, sonraki çağlara da örnek teşkil eden büyük bir şair olduğunu gözler önüne sermektedir. Şiirlerinin neredeyse tamamında Kur'ân-ı Kerim ve nebevî hadislerden ilham almış, hayata daima iyimser ve pozitif bir bakış açısıyla yaklaşmış, insanlığın kurtuluşunun bu iki temel ilkenin ahkâmına sarılmakla mümkün olduğuna vurgu yapmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde, klasik Arap edebiyatçılarının izlediği yöntemle metinlerarasılık kavramı ele alınmış, postmodern Batı ve Doğu edebi tenkitçilerinin tanımlamalarıyla metinlerarasılık olgusunun ortaya çıkış tarihi, sözlük ve ıstılah anlamı, en tanınmış klasik edebî tenkitçilerin metinlerarasılığa bakışı, Batı edebiyatında metinlerarasılık kuramının tarihi süreci ve gelişimi gibi pek çok konu incelenmiştir. Ayrıca, klasik kaynaklarda metinlerarasılık olarak adlandırılabilir bazı kavramlar ve metinlerarasılık yöntemleri de değerlendirilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda, metinlerarasılık olgusunun, bazı Batılı eleştirmenlerin iddia ettiği gibi postmodern dönemde meydana çıkmış yeni bir olgu olmadığı, aksine köklerinin çok daha eskiye, klasik Arap edebiyatına dayandığı ortaya konmuştur. Postmodern Batı ve Arap dünyası edebi eleştirmenlerinin ise bu kavramı geliştirerek konuya farklı bir zenginlik kattıkları ifade edilmiştir. Modern Arap eleştirmenlerinin büyük bir kısmının, edebî intihal (serika) ile metinlerarasılık olgusunun iki farklı kavram olduğunu ve serikanın modern eleştiride metinlerarasılık kavramıyla çelişmediği sonucuna vardığı tespit edilmiştir.

Çalışmanın ana bölümü olan üçüncü bölümde, Şükrî Faysal tarafından tahkik edilen Ebü'l-'Atâhiye'nin şiir divanı incelenmiş ve divanın içeriği üzerinde durulmuştur. Özellikle şiirlerdeki dinî motifli metinlerarasılık örnekleri ön plana çıkarılmıştır. Divanda sırasıyla Kur'ân-ı Kerim âyetleri, Hz. Peygamber'in (sav) hadisleri ve sahabe kavilleriyle metinlerarasılık örneklerine yer verilmiş, şairin şiirlerinde sıkça vurgulanan ölüm olgusu, içtimai ahlâk, insanın çevresine karşı sorumlulukları gibi temalar esas alınarak açıklanmıştır.

Ebü'l-'Atâhiye şiirinde iman ve İslâm temalı konuların sürekli olarak işlenmesi, toplumda var olan bazı ahlâkî hataların eleştirilmesi ve bunlar yapılırken hayal unsuruna yeterince vurgu yapılması, şairi geleneksel şiir yazarlarından ayıran belirgin bir özelliktir. Şairin derin dinî birikimi, çağdaşları tarafından düalizm gibi ithamlara maruz kalmasına rağmen, onun belirli bir inanç sistemine bağlı olmadığını, aksine İslâmî kişiliğini ve inancını açıkça ortaya koymuştur. Bu durum, Ebü'l-'Atâhiye'nin İslâm dışı bir felsefî düşünceye sahip olmadığını da net bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca, şairin kendine has bir şiir üslubunun bulunması, onun zengin kültürel bakış açısının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, Ebü'l-'Atâhiye'nin divanını metinlerarasılık açısından inceleyerek, şairin sanatsal dünyasını daha derinlemesine kavrayabilmek adına yeni bir bakış açısı sunmuştur. Gelecekteki araştırmacılar, Ebü'l-'Atâhiye'nin eserleri ile diğer edebî metinler arasındaki etkileşimleri, onun şiir dilinin evrimi hakkında yahut çağdaşı olan şairlerle olan ilişkilerini araştırarak bu alanda daha geniş bir anlayış geliştirebilirler. Ayrıca, metinlerarasılık bağlamında, çeşitli kültürel ve tarihsel arka planları göz önünde bulundurmak suretiyle şairin eserlerinin sosyal ve edebî dinamiklerini incelemek, yeni ufuklar açabilir ve Arap edebiyatı üzerindeki etkisini derinlemesine incelemeye olanak sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Aktulum, Kubilay: **Folklor ve Metinlerarasılık**, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.
- ._____ **Metinlerarası ilişkiler**, Ankara, Öteki Yayınevi, 2000.
- ._____ **Metinlerarası İlişkiler**, İstanbul, Öteki Yayınları, 2007.
- Algül, Hüseyin: **İslâm Tarihi**, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1987.
- ‘Aliyyân, Ahmed Muhammed: **Ebü’l-‘Atâhiye: Hayâtühû ve agrâzuhû’s-şi‘riyye**, Dâru’l-Mektebetü’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991.
- ‘Allâk, ._____ **Metinlerarası İlişkiler**, Kanguru Yayınları, Ankara, 2014.
- ‘Antere, ._____ **Metinlerarasılık Göstergelerarasılık**, Kanguru Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- ‘Askerî, ._____ **Parçalık/Metinlerarasılık**, Öteki Yayınevi, Ankara, 2004.
- ._____ **Folklor ve Metinlerarasılık**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2013.
- Avcı, Câsim: “Kudüs, Fethedilişinden Haçlı İstilasında Kadar”, c. XXVI, s. 327-329, **DİA**, Ankara, 2002.
- Ayan, Hüseyin: **Nesîmî Hayatı Edebî Kişiliği ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- Ayyıldız, Erol: “Ebü’l-‘Atâhiye”, **DİA**, c. X, s. 294-295, İstanbul, 1994.

- Bakhtin, Mikhail: **Karnaval**dan Romana, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.
- Bârûd, Abdurrahman Ahmed Cibrîl: **el-A‘mâlû’s-şî‘riyye el-kâmile**, 1.Baskı, Müessesetü Filistin li’s-Sekâfe, Suriye, Dımişk, 1431/2010.
- Bedevî, Abdurrahman: **Min târîhi’l-ilhâd fi’l-İslâm**, Kahire, Sinâ li’n-Neşr.
- Bedevî, Tabâne: **Ebû Hilâl el-‘Askerî ve mekâvisuhu’l-belâgiyye**, Dârü’s-Sekâfe li’n-neşri ve’t-Tevzî, Lübnan, 3.Baskı, 1981.
- Bendârî, Hasan vd.: **et-Tenâs fi’s-şî‘ri’l-Filistînî el-mu‘âsır**, *Gazze’deki el-Ezher Üniversitesi dergisi, Silsiletü’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, 2009, c. XI, sayı, 2, s. 295.
- Bennîs, Muhammed: **Zâhîratü’s-şî‘ri’l-mu‘âsır fi’l-Mağrib**, Dâru’t-Tenvîr, Beyrut, 1985.
- ._____ **es-Şî‘ru’l-‘Arabîyyi’l-hadîs bünyâtuhü ve ibdâlâtuh**, Dâru Topkâl li’n-Neşr, Fas, 3.Baskı, 2001.
- Beyâtî, Abdülvehhâb: **Dîvânü melâike ve şeyâtîn**, Dârü’l-‘Avde, Beyrut, 1.Baskı, 1990.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Horasânî Ebû Bekir: **es-Sünenü’s-sagîr**, thk., Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî, 1.Baskı, nşr., Câmîatü’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye, Karaçi/Pakistan 1410/1989.
- ._____ **es-Sünenü’l-Kübrâ**, thk, Hasan Abdülmun‘im Şelebî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1421/2001.
- ._____ **es-Sünenü’l-kübrâ**, thk., Muhammed Abdülkadir ‘Atâ, nşr., Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 3.Baskı, 1424/2003.
- ._____ **Şu‘abu’l-îmân**, nşr., Muhammed Said Bseyûnî Zaglûl, Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1410.

- ._____ **Şu‘abu’l-îmân**, thk., Abdülali Abdülhamid Hâmid, nşr., Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd, 1.Baskı, 1423/2003.
- Brockelmann, Carl: **Târîhu’ş-şu‘ûbi’l-İslâmiyye**, Arapçaya tercüme edenler, Nebîh Emîn Fâris, Munîr el-Ba‘lebekkî, 5. Baskı, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Cu‘fî: **el-Câmiü’s-sahîh**, Kitâbü’l-Edeb, thk., Bir grup âlim tarafından yapılmıştır, II. Abdülhamid’in fermanıyla basılmıştır, nşr., Bulâk, Mısır, 1311.
- ._____ **Halku ef‘âli’l-‘ibâd**, thk., Abdurrahman ‘Amîre, nşr., Dâru’l-Meârifî’s-Su‘udiyye, Riyad, t.y.
- ._____ **el-Câmiü’s-Sâhîh**, thk., Mustafa Dip el-Buğa, Dımışk, Dâru İbn Kesîr, 5.Baskı, 1414/1993.
- Bulut, Ali: **Belâgat Terimleri Sözlüğü**, 2.Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul, 2021.
- ._____ **Belâgat Meânî-Beyân-Bedî‘**, İstanbul, İFAV, 2014.
- ._____ **Bedî İlmi**, 1. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul, 2016.
- ._____ “Eseru’l-Kur‘âni’l-Kerîm fi’l-edebi’t-Türkî, el-İktibâs mine’l-Kur‘ân-‘l-Kerîm fi’l-edebi’t-Türkî,” *Mecelletü’-Tevâsuliyye* , no.1, pp.220-239, 2015.
- ._____ “Abdülhamîd el-Kâtib’in Risalelerinde İktibâs Sanatı “Tâat Risalesi” Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. VII, Sayı 4 (2007), s. 255-257.
- Bulut, Feyza: “Metinlerarasılık Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, Cilt II, Sayı I, Nisan 2018.
- Büreykî, Fâtıma: **Nazariyyetü’t-tenâs fi’n-nakdi’l-‘Arabiyyi’l-kadîm**, 1.Baskı, nşr., Dâru İbn Haldûn, 2014.

- Câhiz, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî: **Kitâbü’l-hayevân**, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2.Baskı, Beyrut, 1424.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd: **Tâcü’l-luğa**, thk., Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1407/1987.
- Cezerî, Ebü’l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî: **el-Meşelü’s-sâ’ir fî edebi’l-kâtib ve’s-şâ’ir**, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, 1416/1995.
- Cihâd, Kâzım: **Adonis müntehilen, Dirâsetün fi’l-istihvâzi’l-edebî ve irticâliyyetü’t-terceme**, 2.Baskı, Kahire, Mektebetün Medbûlî, 1993.
- Coşkun, Muhlise: **Felsefe Sözlüğü**, (Metinlerarasılık mad.) İstanbul, Paradigma Yayınları, 2010.
- Cürcânî, Abülkâhir Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdirrahman: **Delâilü’l-i’câz**, thk., Mahmud Muhammed Şakir, nşr., Mektebet’ül-Usra, Kahire, 2000.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Abdülaziz b. el-Hasen el-Kâdî: **el-Vesâta beyne’l-Mütenebbî ve husûmih**, thk., Ali Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim, el-‘Asriyye, 1.Baskı, Beyrût, 2006.
- Çiftçi, Faruk: “Ebü’l-‘Atâhiye Şiirlerinde Zühd Anlayışı”, NÜSHA, YIL: VI, SAYI: 23, GÜZ 2006.
- Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed: **Sünenü’l-Dârekutnî**, thk., Şu‘ayb el-Arnâvut, 1.Baskı, nşr., Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1424/2004.
- Dayf, Şevkî: **Târîhü’l-Edebi’l-‘Arabî, el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyu’l-evvel**, Kahire, Dâru’l-Ma‘ârif, 2004.

- ._____ **Târîhü'l-edebî'l-'Arabî**, nşr., Dâru'l-Me'ârif, 1.Baskı, 1960-1995.
- ._____ **en-Nakdü'l-'Arabî**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, t.y.
- Durmuş, İsmail: "İrsâl-i Mesel", **DİA**, c. XXII, s. 450-451, İstanbul, 2000.
- ._____ "İstişhâd", **DİA**, c. XXIII, s. 397-398, İstanbul, 2001.
- ._____ "Şükrî Faysal", **DİA**, c. XXXIX, s. 256-257, İstanbul, 2010.
- ._____ "Tazmîn", **DİA**, c. XXXX, s. 204-206, İstanbul, 2011.
- ._____ "Telmih", **DİA**, c. XXXX, s. 407-408, İstanbul, 2011.
- ._____ "Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr" **DİA**, c. XXI, s. 30-32, İstanbul, 2000.
- ._____ "İntihal", **DİA**, c. XXII, s. 347-350, İstanbul, 2000.
- Düş, Muhammed Mahmud: **Ebü'l-'Atâhiye hayâtuh ve şî'ruh**, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Kahire, 1388/1968.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî: **Süneni Ebî Dâvud**, thk., Şu'ayb el-Arnâvut, nşr., Dâru'r-Risâle el-'Âlemiyye, 1.Baskı, 143/2009, no. 4896.
- ._____ **es-Sünen**, thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebe 'Asriyye, Beyrut, t.y.
- Ebü Nuvâs, el-Hasen b. el-Hânî: **Dîvânu Ebî Nuvâs bi rivâyeti's-Sûlî**, thk., Behçet Abdülğafur el-Hadîsî, 1.Baskı, nşr., Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Ebû Dabi, 2010.
- Ebü Şerîfe, Abdülkadir Hüseyin Lâfî Kazak: **Medhal ilâ tahlîli'n-nassi'l-edebî**, Dâru'l-Fikir, Ammân, 1428/2008.

- Ebü'l-'Atâhiye, Ebû İshâk İsmâil b. el-Kâsım b. Süveyd b. Keysân: **Divan**, thk., Kerem el-Bustânî, nşr., Li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1406/1986.
- ._____ **Dîvânu Ebî'l-'Atâhiye**, Dâru Beyrut li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1406/1986.
- Emîn, Ahmed: **Duhâ'l-İslâm**, nşr., Müessesetu Hindâvî, Beyrut, 1933.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Ubeydillâh: **Nüzhetü'l-elıbbâ' fî tabakâti'l-üdebâ**, thk., İbrâhim es-Sâmırâî, nşr., Mektebetü'l-Menâr, 3. bs., 1405/1985.
- Endelüsî Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf: **el-Bahru'l-muhît**, nşr., Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1420/2000.
- Ensârî, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed er-Rüveyfî: **Lisânü'l-'Arab**, nşr., Dâru Sâdır, Beyrut, 3.Baskı., 1414.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed: **el-Kitâbü'l-'ayn**, thk., Mehdî el-Mahzûmî, Dâru ve Mektebetü Hilâl, t.y.
- Fâhûrî, Hannâ: **el-Câmi' fî târihi'l-edebi'l-'Arabî**, Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1.Baskı, 1986.
- Fayda, Mustafa: "eş-Şurûtu'l-Ömeriyye", **DİA**, c. XXXIX, s. 273-274, İstanbul, 2010.
- Faysal, Şükrî: **Ebü'l-'Atâhiye eş'âruh ve ahbâruh**, Matbaa Câmiati Dımışk, 1384/1965.
- Feyyûmî, Muhammed İbrahim: **el-Firaku'l-İslâmiyye ve hakku'l-ümme'ti's-siyâsî**, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1419/1998.
- Gazâmî, Abdullah: **el-Hatîe ve't-tefkîr**, 1.Baskı, Cidde Suudi Arabistan, 1985.
- ._____ **Sekâfetü'l-es'ile**, Dâru Su'âdü's-Sabâh, Kuveyt, 2.Baskı, 1993.

- Gezeroğlu, Senem: “Güray Süngü’nün Öykülerinde Metinlerarası İlişkiler”, *Filoloji Dergisi*, Sayı 2, Aralık 2016, s. 196-220.
- Gündüz, Şinasi: “Maniheizm”, **DİA**, c. XXVII, s. 575-577, Ankara, 2003.
- Güzel, Ahmet: **Ebû Ca’fer el-Mansûr (İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsiler-I)**, Siyer Yayınları, 1.Baskı, 2018.
- Halil, İbrahim: **Tehavvülâtü’n-nass, buhûs ve makâlât fi’n-nakdi’l-‘Arabî**, 1.Baskı, Kültür Bakanlığı, Amman-Ürdün, t.y.
- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed: **el-Makâmât**, Beyrut, Matba‘atü’l-Me‘ârif, 1873.
- Hassân b. Sâbit, Ebû’l-Velîd el-Ensârî: **Divan Hassân b. Sâbit**, 2.Baskı, Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1414/1994.
- _____ **Dîvân**, thk., Velîd ‘Arafât, Beyrut, Dârü Sadr, t.y.
- Hâşimî, Ahmed: **Cevâhirü’l-belâga fi’l-meânî ve’l-beyân ve’l-bedî‘**, thk., Yusuf es-Samîlî, Beyrut, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2013.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî: **Târîhu Bağdâd**, thk., Beşşâr Avâd Ma‘rûf, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1. bs., 1422/2002.
- Husrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Temîm el-Ensârî el-Kayrevânî: **Zehrü’l-âdâb ve semerü’l-elbâb**, Dârü’l-Cîl, Beyrut, t.y., y.y.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâuddîn Yusif b. Abdillâh en-Nemerî: **Câmi’ü beyânî’l-‘ilim ve fadlih**, thk., Ebû’l-Eşbel ez-Züheyri, nşr., Dârü İbni’l-Cevzî, Suudi Arabistan, birinci Baskı, 1414/1994.

- İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyüddîn Abdülmü'min Abdillâh: **Merâşidü'l-ıttılâ' 'alâ (fî) esmâ'î'l-emkine ve'l-bikâ'**, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1945.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen Hibetullah eş-Şâfiî: **Târîhu medîneti Dimaşk**, thk., Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-'Amrevî, nşr., Dârü'l-Fıkr, Şam, 1415/1995.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr: **Kitâbü'z-zühd**, thk. Abdülali Abdülhamid Hamid, 2.Baskı, nşr. Dârü'r-Reyyân li't-Turâs, Kahire, t.y.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-'Absî el-Kûfî: **Musannef**, thk., Sa'd b. Nâsır b. Abdülaziz Ebû Hubeyb eş-Şesrî, nşr., Dâru Kunûz İşbiliye li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyad, 1.Baskı, 1436/2015.
- İbn Ebî Tâlib, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî: **Dîvân**, thk., Abdülaziz el-Kerâm, y.y., 1988.
- İbn Ebî Useybi'a, Ahmed b. el-Kâsım: **'Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ**, thk., Nizâr Rıza, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, t.y.
- İbnu Ebi'l-Hattâb, Ebû Zeyd, Muhammed b. Ebi'l-Hattâb el-Kureşî: **Cemheretü Eş'âri'l-'Arab**, thk., Ali Muhammed el-Becâdî, nşr., Nahdatü Mısır, t.y., y.y.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî: **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân mimma şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân**, thk., İhsân Abbâs, nşr., Dâru Sâdir, Beyrut, 1971.
- İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî Hamdûn: **et-Tezkiratü'l-Hamdûniyye**, nşr., Dâru Sâdir, Beyrut, 1417/1996.

- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Ebû Abdullah: **Müsned**, thk., Şu‘ayb el-Arnâvût vd. Müessesetü’r-Risâle, y.y., 1999.
- ._____ **Müsned**, thk., Ahmed Muhammed Şakir, 1.Baskı, Dârü’l-Hadis, Kahire, 1416/1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed Ahmed et-Temîmî: **Sahîh-i İbn Hibbân et-Tekâsim ve’l-Envâ‘**, thk., Muhammed Ali Sönmez, Halis Aydemir, nşr., Dârü İbn Hazm, Beyrut, 1433/2012.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdülmelik Eyyûb el-Himyerî el-Mısırî: **es-Sîretü’n-nebeviyye**, thk., Mustafa es-Sekâ vd., nşr., Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2.Baskı, Mısır, 1375/1955.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmail ed-Dimaşkî: **Tefsîrû’l-Kur’ân’i’l-‘Azîm**, thk., Muhammed Hüseyin Şemsuddîn, 1.Baskı, Dârü’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1419.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dînevêrî: **eş-Şi‘r ve’s-Şuarâ**, nşr., Dâru’l-Hadîs, Kahire, 1423.
- ._____ **el-Me‘ârif**, thk., Servet Ukkâşe, 4.Baskı, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire, t.y.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî: **Sünenü İbn Mâce**, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, nşr., Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, t.y.
- ._____ **es-Sünen**, thk., Şuayb el-Arnâvût, Dârü’r-Risâle el-Âlemiyye, 1.Baskı, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebû Fazl Muhammed b. Mükrim b. Ali: **Lisânü’l-‘Arab**, 3.Baskı, nşr., Dâru Sadr, Beyrut, 1414/1993.
- İbn Reşîk, Ebû Ali el-Hasan el-Ezdî el-Kayrevânî: **el-‘Umde fi mehâsini’s-şî‘r ve âdâbih**, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Dâru’l-Cîl, 5. Baskı., 1401/1981.

- ._____ **Dîvân**, thk., Abdurrahman Bâgî, nşr., Dârü's-Sekâfe, Beyrut, 1409/1989.
- ._____ **el-'Umde fî sinâ'ati's-şî'r ve nakdihi**, thk., en-Nebevî Abdülvâhid Şa'lân, Kahire, 1.Baskı, 1420/2000.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî: **Buğyetü't-ţaleb fî târîhi Haleb**, thk., Süheyl Zekâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1.Baskı, 1408/1988.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyaüddîn Nasrullah b. Muhammed: **el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir**, thk., Ahmed el-Havfî, Bedevî Tabâne, nşr., Dâru Nahde Mısır li't-Tibâa', Kahire, t.y.
- ._____ **Kifâyetü't-ţâlib fî nağdi kelâmi's-şâ'ir ve'l-kâtib**, thk., Nûrî Kaysî ve b., Mektebü's-Şâir Şefik Cebri, nşr., Musul Üniversitesi, Irak, 2009.
- İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-'Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez-Billâh: **el-Bedî' fî'l-bedî'**, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1410/1990.
- ._____ **Tabakâtü's-şu'arâ' fî medhi'l-hulefâ' ve'l-vüzerâ'**, thk., Abdüssettâr Ahmed Ferâc, nşr., Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 3.Baskı, t.y., y.y.
- İbnü'l-Mübârek, Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî: **Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik**, thk., Habîburrahman el-A'zâmî, nşr., Muhammed 'Afîf ez-Za'bî, t.y.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakûb: **el-Fihrist**, nşr., Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- İbrahim, Hasan: **Târihü'l-İslâm**, Kahire, 1965.
- İbrahim, Sarıçam ve Seyfettin Erşahin: **İslâm Medeniyeti Tarihi**, TDV Vakfı Yayınları, 10.Baskı, Ankara, 2017.

- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî: **Kitâbü'l-Egânî**, thk., İhsân Abbâs v.d., Dâru Sâdir, Beyrut, 1423/2002.
- ,_____ **Kitâbü'l-egânî**, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1369/1950.
- İsmail, İzzuddîn: **eş-Şi'rü'l-'Arabiyyi'l-mu'âsir kadâyâhu ve zevâhiruhü'l-fenniyye ve'l-ma'neviyye**, 5.Baskı, Kahire, el-Mektebetü'l-Âkâdîmiyye, 1994.
- ._____ **el-Ususu'l-Cemâliyyetü fi'n-Nakdi'l-'Arabî**, Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1992.
- Kaddûra, Zâhiye: **eş-Şu'ûbiyye ve eseruha'l-ictimâ'î ve's-siyâsî fi'l-hayâti'l-İslâmiyye fi'l-'asri'l-'Abbâsiyyi'l-evvel, el-Mektebetü'l-İslâmî**, Beyrut, 1408/1988.
- Kahire Arap Dil İbrahim Mustafa v.dğr.: **el-Mu'cemü'l-vasîf**, Dâru'd-Da'va, Kahire, 1380-81/1960-61.
- Kara, İbrahim: "Arap Belâgatında İktibas Sanatı", Araştırma Makalesi, Artuklu Akademi, 2021, Sayı, 8 (1).
- Kâsım, 'Adnân: **Lügatü's-ş-i'rî'l-'Arabî**, 1.Baskı, Mektebetü'l-Fellâh, Kuveyt, 1989.
- Kâsım, Adnan Hüseyin: **el-İbdâ' ve mesâdiruhü's-sekâfiyye 'inde Adonis**, ed-Dârü'l-'Arabiyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, 2000.
- Kazvînî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed: **el-Îzâh li-muhtasarî telhîsi'l-Miftâh**, thk., Muhammed Abdülkâdir el-Fâzilî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, 2009.
- ._____ **el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga**, nşr. Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrut, 1998.
- ._____ **el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga**, Kahire, t.y.

- Korkmaz, Ferhat: “Metinlerarası İlişkilerin Klasik Retorikteki Kökeni Üzerine Bir Araştırma”, *Hikmet- Akademik Edebiyat Dergisi, Gelenek ve Postmodernizm Özel Sayısı*, Yıl:3, s.71-72.
- Laouar, Musa: **el-Bunyâtü’t-tenâssiyye fî şî’ri Alî Ahmed Saîd**, Mizvâr, (Belkas’ta denetlenmiş ve gözden geçirilmiş göstergebilimsel bir çalışma), 1.Baskı., 2009.
- Luvîs Şeyho, Rızkullah b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Yâkub Şeyho el-Yesûî: **Mecmû’a min şî’ri Ebi’l-‘Atâhiye fî’l-medîh ve’r-rîşâ’ ve’l-hicv ve’l-vaşf ve’l-emşâl**, el-Matba’atü’l-Kâsûlîkiyya, Beyrut, 1927.
- Maarrî, Ebü’l-‘Alâ Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân: **el-Lâmiu’l-azîz şerhü Dîvânî’l-Mütenebbî**, thk., Muhammed Saîd el-Mevlevî, Suudi Arabistan, Merkezü’l-Melik Faysal li’l-Buhûs ve’d-Dirâsât, 2008.
- Mahmûd Ferec, Abdülhamid el-Ukde: **Ebü’l-‘Atâhiye: Şâiru’z-zuhdi ve’l-hikme**, Riyad, Dâru’l-Ulûm, 1405/1985.
- Matlûb, Ahmed: **Mu‘cemü’l-mustalahâtî’l-belâgiyye ve tatavvuruhâ**, Matbaatü’l-Mecmai’l-İlmî el-İrâkî, Irâk, 1403/1983.
- Mecduddîn el-İrbilî, Ebü’l-Mecd Es‘ad b. İbrahim eş-Şeybânî: **Muzakere fî elkâbi’s-şuarâ**, y.y., t.y.
- Melikoğlu, Esra: “Metinlerarasılık ve Çokseslilik”, **Disiplinlerarası Ortam ve Yöntem Sorunları**, (Haz. Nedret Öztokat), Multilingual Yay., İstanbul, 2004.
- Mer‘î, İbn Abdurrahman: **Nazariyyetü’s-serikati’l-edebîyye ‘inde ‘ulemâi’n-nakdi’l-‘Abbâsiyyîn ve te’sîruhâ ‘ale’n-nukkâdi’l-lezîne ketebû bi’l-‘İbriyye**, (2014), *el-Kermil: Ehbâs fî’l-Luğa ve’l-Edeb*, Sayı: 34-35, 109-110.

- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî: **Mürûcû'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher**, 1. Baskı, nşr., el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, 1425/2005.
- Meydânî, Abdurrahman b. Hasan Habenneke: **el-Belâgatü'l-'arabiyye**, nşr., Dârü'l-Kalem, Dımişk, ed-Dârü's-Şâmiyye, Beyrut, 1416/1996.
- Meydânî, Ebû Fadl İbrahim: **Mecma'ü'l-emsâl**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, nşr. Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- Miftâh, Muhammed: **el-Mefâhîm meâlimu nahvi te'vîlin vâkû**, 1.Baskı., el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, Beyrut, 1999.
- _____. **Tahlîlü'l-hitâbi's-şi'rî ıstrâtîciyyetü't-tenâs**, 3.Baskı., el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, Dâru'l-Beyzâ, Beyrut, 1992.
- Mirâşede, Abdülbâsit: **et-Tenâs fi's-şi'ri'l-'Arabiyyi'l-hadîs (es-Seyyâb, Dankıl ve Derviş Örneği)**, 1.Baskı, Ammân-Ürdün, Dâru Verd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2006.
- Mizîfî, Humeysse: "Envâü't-tenâs ve âliyyâtih 'inde İbni'l-Esîr", *Culfa Üniversitesi, Afâk li'l-'Ulûm Dergisi*, Sayı 8, 2017.
- Muhsin el-Emîn el-Âmilî, Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseyinî el-Âmilî: **A'yânü's-Şî'a**, Beyrut, Dâru'l-ma'ârif li'l-matbû'ât, 1406/1986.
- Murtâz, Abdülmelik: **Nazariyyetü'n-nassi'l-edebî**, 2.Baskı, nşr., Dâru Havme, Cezayir, 2010.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî: **el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-tasrîf**, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1417/1997.
- Müslim, Ebû'l-Hasan b. El-Haccâc, b. Müslim en-Nîsâbü'rî: **el-Câmiü's-Sahîh**, thk., Mehmet Zihni Efendi vb. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334/1916.

- ._____ **el-Câmiu's-Sahîh**, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, nşr., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, y.y., t.y.
- ._____ **el-Câmiü's-sahîh**, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, nşr., İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1374/1955.
- Nâsır, Muhammed: **Ağniyâtü'n-nehîl**, el-Müessesetü'l-Vataniyye li'l-Kutub, Cezayir, 1981.
- Nihle, Faysal Ahmed: **et-Tefeülü'n-nassî**, nşr., Kültür Sarayları Genel Kurul, Kahire, 1.Baskı, 2010.
- Özdoğan, Mehmet Akif: "Klasik Arap Şiirinde İntihâl Olgusu", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2005).
- Pala, İskender: "İrsâl-i Mesel", **DİA**, c. XXII, s. 451-452, İstanbul, 2000.
- Parıldı, Metin: "Ebu'l-'Atâhiye ve Şiiri", Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2007.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Amr b. Hasan: **Mefâtîhü'l-gayb Tefsîrû'l-Kebîr**, İhyâü't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 3.Baskı, 1420.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir: **Muhtârü's-sihâh**, thk., Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, nşr., Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, 1420/1999.
- Rübâ'î, Abdülkadir: **el-Belâgatü'l-'Arabîyye ve kadâyâ'n-nakdi'l-mu'âsır (et-Tadmîn ve't-tenâs nemûzecan)**, Dâru Cerîr, 1.Baskı, Ammân, 2006.
- Sâhib İbn 'Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Abbâd: **el-Emsâlû's-sâira min şî'ri'l-Mütenebbî**, thk., Muhammed Hasan Âli Yâsin, Bağdat, Mektebetü'n-Nahda, 1965.
- San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm: **Musannef**, nşr., Dârü't-Te'sîl, 2.Baskı, 1437/2013.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta: **Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, Bilimevi, İstanbul, 2001.

- Selâme, İbrahim: **Belâgatü Aristo beyne'l-'Arab ve'l-Yûnân**, Mektebetü Anglo, Kahire, 2.Baskı, 1951.
- Sellâm, Saîd: **et-Tenâssü't-turâsî fi'r-rivâyeti'l-Cezâiriyye**, 1.Baskı, Dâru Âlemi'l-Hadîs, Beyrut, 2010.
- Seyyâb, Bedr Şâkir: **el-A'melü's-ş-riyye el-kâmile**, 1.Baskı, Beyrut, Dârü'l-'Avde, t.y.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdîrrahmân b. Ebi Bekr: **el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-Nahv**, nşr., Abdülhakim 'Atiyye, Dımaşk, 1427/2006.
- Sübkî, ._____ **Şerhu 'Ukûdi'l-cumân fî'l-me'ânî ve'l-beyân**, thk., İbrahim Muhammed el-Hamdânî, Emîn Lokman el-Habbâr, 1.Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2011.
- Şevkî, Ebû Hâmid Behaüddîn: **'Urûsü'l-efrâc fî şerhî Telhîsi'l-Miftâh**, thk., Abdülhamid Hindâvî, nşr., el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1.Baskı, Beyrut, 1423/2003.
- Şevkî, Ahmed: **eş-Şevkiyyât**, Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- Şerare, Yetkin: "Abbâsîler", **DİA**, c. I, s. 49-56, İstanbul, 1988.
- Şirâre, Abdüllatif: **Ebü'l-'Atâhiye şâirü'z-zühed ve'l-hübbi'l-hâib**, Dârü's-Şarki'l-Cedîd, Beyrut, 1. Baskı., 1962.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr: **Târihu't-Taberî; Târihü'r-rusul ve'l-mulûk**, thk., Muhammed Ebû Fadl İbrahim, nşr., Dârü'l-Me'ârif, Kahire, 1387/1967.
- Tarafe, Ebû 'Amr b. 'Abd Sufyân b. Sa'd el-Bekrî: **Dîvân**, 1.Baskı., Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2003.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Bürhâniddîn: **el-Mutavvel şerhu telhisi Miftâh**, thk., Abdülhamid Hindâvî, 1.Baskı, Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
- ._____ **el-Muhtasar şerhu Telhîsi'l-miftâh**, thk., 'Accâc 'Avde Bergîş, 1.Baskı, Dârü't-Takva, Dımaşk-Şam, 1442/2021.

- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ: **el-Câmiü'l-kebîr**, thk., Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, nşr., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1996.
- Tökel, Dursun Ali: **Deneyisel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri**, Hece Yayınları, Ankara, 2010.
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 1382.
- Ukberî, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed b. el-Îmâd el-Hanbelî: **Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârin min zeheb**, thk., Mahmûd el-Arnâvût, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1406/1986.
- Va'dullah, Lîdyâ: **et-Tenâssü'l-ma'rîfî fî şî'ri 'İzziddîn el-Munâsara**, Dâru Majdalâvî li'n-neşri ve't-tevzî, Ammân-Ürdün, 1.Baskı., 1425/2005.
- Yaktîn, Sa'id: **İnfîâtühü'n-nassî's-şî'rî**, 2.Baskı., Merkezü's-Sekâfiyyî'l-'Arabî, Dâru'l-Beyzâ, Beyrut, 2001.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî: **Mu'cemü'l-buldân**, nşr., Dâru Sâdir, Beyrut, 2. Baskı., 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun: "Abbâsîler", **DİA**, İstanbul, 1988. c. I. s. 31.
- Yiğit, İsmail: "Mevâlî", **DİA**, c. XXIX, s. 424-426, Ankara, 2004.
- Ze'abî, Ahmed: **et-Tenâs nazariyyen ve tatbîkiyyen**, nşr., Müesseset 'Amün lin'neşr ve't-Tevzî', 'Ammân, 2000.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî: **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs**, I-XXI, thk., Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, Hüseyin Nassâr vb., Kuveyt, 1965-2001.
- _____**Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, thk., Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, Kuveyt, Dâru'l-Hidâye, 2004.

- Zehrânî, Mutîr b. Saîd: **Tecelliyâtü't-tenâs fî şî'ri İbn Reşîk el-Kayrevânî**, *Kahire Arap dili Fakültesi Dergisi, Sayı, 38*, s. 2755-2767.
- Zekeriya, Müfdî: **Dîvânü'l-lehebi'l-mukaddes**, el-Mektebü't-Ticârî, Beyrut, 1961.
- Ziriklî, Haru'd-Dîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dimaşkî: **el-A'lâm**, nşr., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Baskı, 2002. y.y.
- Paşa, Ziyâ: **Terci-i Bend Terkib-i Bend**, Haz. Hüseyin Yorulmaz, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1992.

ÖZGEÇMİŞ

Elvin BAGHIROV, 2011 yılında Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Arap dili bölümünden mezun oldu. Dil eğitimi için 2011-2014 yılları arasında Mısır/Kahire'de bulundu. 2016 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2019 yılında, aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belâgatî Ana Bilim Dalı'nda, hazırlamış olduğu “İbn Cinnî en-Nahvî'nin el-Muhtesab adlı eserinin tahlili” başlıklı yüksek lisans tezini, Doç. Dr. Fadime KAVAK'ın danışmanlığında tamamladı. Ayrıca yazar, 2018 yılından bu yana “Ey Nefsim”, “Sünnetin Dinde Delil Olduğunun İspatı”, “el-Vecîz İslam Hukukunda Fıkhî Kaidelerin Şerhi”, “Sufyân-ı Sevrî Tefsiri” isimli kitapların Türkçeye tercümesini de yapmıştır.